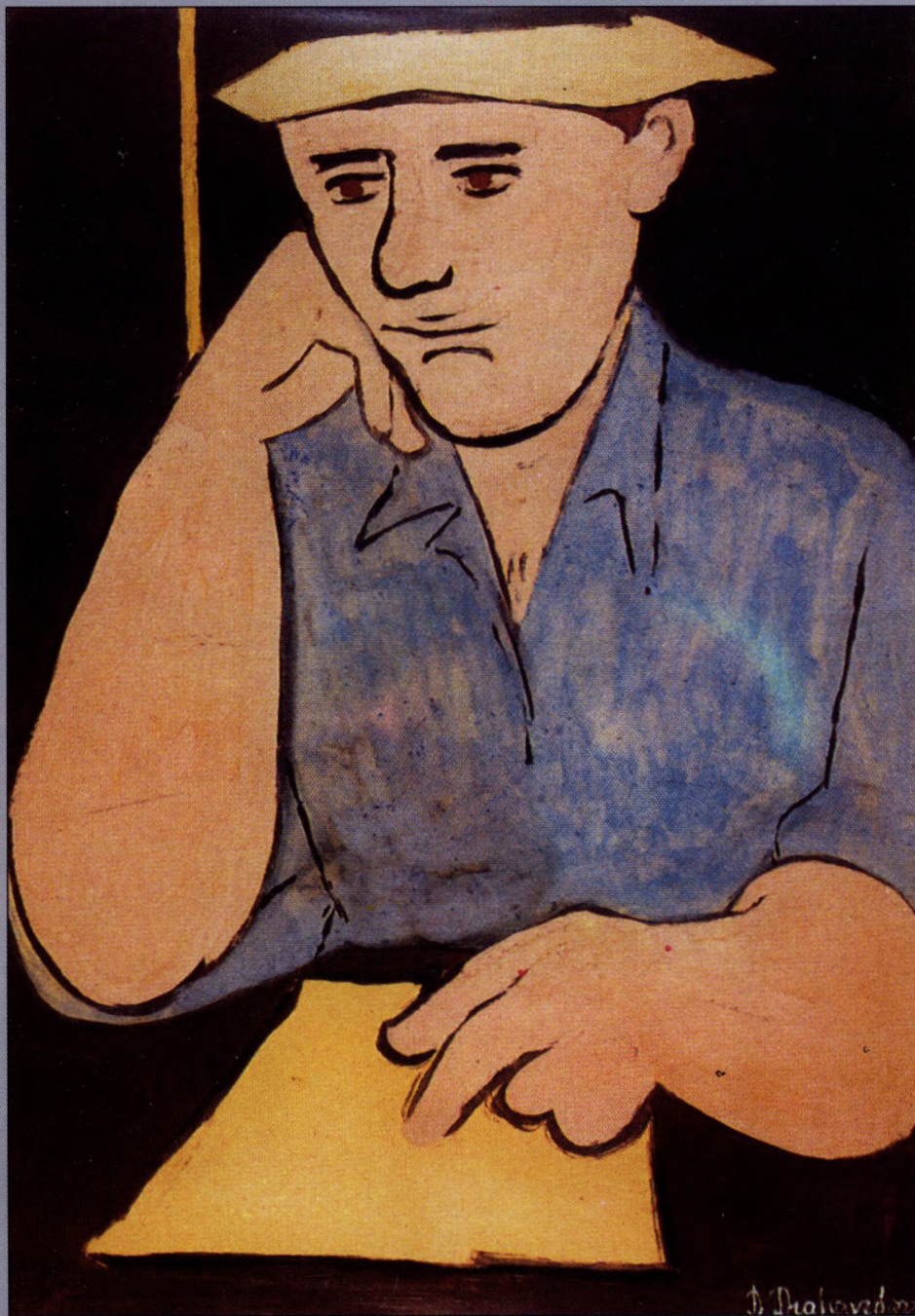

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Σταῦρος Λιβαδάς, Διαπλοκή γύρω από τό γράμμα δέλτα • Ευστράτιος ὁ Κρής, Ἡμαρτημένων καί δαιμονικῶν διόρθωσις • Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Τί θά φάμε; • Γιώργος Φαράκλας, Ἐπιβίωση καί ἐπανάσταση • Λεωνίδας Λουλούδης, «Κοινωνία τῆς διακινδύνευσης» • Νίκος Παπαμίχος, Ἡ πόλη τῆς ἀντιπαροχῆς • Γεωργία Πετράκη, Ἡ ταξική ἀνάλυση ὡς πολιτικό διακύβευμα • Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Ἡ Λότε τοῦ Τόμας Μάν • Γιάννης Δάλλας, Δρόμοι καί παράδρομοι πρὸς μιά ποιητική κοινῆ • Κώστας Βούλγαρης, Ἀρίστου Καμαρινοῦ: Ὁ Ἐμφύλιος στήν Πελοπόννησο • Γιώργος Μπλάνας, Μάρκου Μέσκου: Ψιλόδροχο • Γιάννης Κουβαράς, Δημήτρη Πορφύρη: Noam York • Γιάννης Παπαθεοδώρου, Τά Ἱστορικά.

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Νοέμβριος 2000 • τεῦχος 82 • ὄρχ. 1000.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2000
τεύχος 82 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη
Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμοῦ
401740-48

ἢ
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
e-mail: poliths@x-treme.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιβαδάς, Διλήμματα (περί τό) δέλτα:
Διαπλοκή, διαφθορά, διαπλοκολογία, δημόσιο
ἦθος, δημόσιος χώρος, δημοκρατία.....5
Εὐστράτιος ὁ Κρής, Ἡμαρτημένων καί
καί δαμονικῶν διόρθωσις.....9

Άγγελος Έλεφάντης, Τί θά φᾶμε;.....11
Γιώργος Φαράκλας, Ἐπιβίωση καί ἐπανάσταση.....14
Λεωνίδας Λουλούδης, «GMOs»: Ὁ «ἀμερικανικός
παράγων» κατασκευάζει τήν εὐρωπαϊκή
«κοινωνία τῆς διακινδύνευσης».....18
Νίκος Παπαμίχος, «Ἡμεταπολεμική πόλη»,
πόλη τῆς ἀντιπαροχῆς.....30
Γεωργία Πετράκη, Ἡ ταξική ἀνάλυση ὡς
πολιτικό διακύβευμα.....34
Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Ἡ Λότε τοῦ Τόμας Μάν
καί τά ὄρια τῆς εἰρωνικῆς νεωτερικότητας.....40

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Γιάννης Δάλλας, Δρόμοι καί παράδρομοι
πρός μά ποιητική κοινή.....50
Κώστας Βούλγαρης, Ἀρίστος Καμαρινός,
Ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος στήν Πελοπόννησο,
1946-1949.....54
Γιώργος Μπλάνας, Μάρκου Μέσκου,
Ψιλόδροχο.....58
Γιάννης Κουβαράς, Δημήτρης Πορφύρης,
Noam York.....59
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Τά Ἱστορικά.....61
Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις.....63

Ἐξώφυλλο: Διαμαντής Διαμαντόπουλος, Τό θαλασσί
πονκάμσο (1940)

Διλήμματα (περί τό) δέλτα:

Διαπλοκή, διαφθορά, διαπλοκολογία, δημόσιο ἦθος, δημόσιος χῶρος, δημοκρατία

Ὁ τρόμος ἀπό τήν ἐπιδρομή τῶν τρελῶν ἀγελάδων, ὁ φόβος γιά τά μελλούμενα νά μᾶς συμβοῦν ἀπο τήν αἰφνίδια (;) ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος παγκοσμίως, ἡ ἀγωνία γιά τό ποιός πλανητάρχης θά ἐκλεγεῖ ἀπό τήν ὑπό χρονική προθεσμία χειρομαντική προσπάθεια διαγνώσεως τῆς βουλήσεως τοῦ λαοῦ τῆς Φλόριντα, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν εὐτραφῶν διαχειριστῶν τοῦ πολιτισμοῦ μας, τά δισεκατομμύρια πού χαρίζει στόν τέως ἄνακτα ὁ νεοελληνικός ἀντιβασιλικός τσαμπουκάς, ἡ αἰφνίδια μεταστροφή τῶν ἀρμοδίων τῆς ΔΟΕ, πού στάματησε τίς κίτρινες κάρτες καί τά βλέπει ὅλα ρόδινα περί τό 2004 εὐθύς μόλις ὁ «ἡμέτερος» κ. Ρομέρο ἐπιλέγεται ὡς ἀνάδοχος τῶν τηλεοπτικῶν τῆς Ὀλυμπιάδας, αὐτά κυρίως τά θέματα περιόρισαν κάπως τίς τελευταῖες μέρες τόν πολύ θόρυβο καί τά πολλά τηλεοπτικά παράθυρα μέ τίς ἀναφορές στά σκάνδαλα καί τή διαπλοκή, τή λεγόμενη διαπλοκολογία.

Ὡστόσο αὐτή ἡ συγκυριακή ὑποχώρηση δέν σημαίνει πῶς τό θέμα παρῆλθε, πολύ δέ περισσότερο πῶς ἐξαλείφθηκαν οἱ λόγοι πού τό κάνουν νά ὑπάρχει, νά ἐπανέρχεται κάθε τόσο στήν πρώτη γραμμὴ τῆς δημοσιότητας καί νά κυριαρχεῖ στήν πολιτική μας ζωή.

Ἄλλωστε, μέ ἐξαίρεση ἀπρόβλεπτα γεγονότα μέ ιδιαίτερα μεγάλες συνέπειες —βλέπε Σάμινα— ἡ διαπλοκολογία εἶναι μία «συζήτηση» ἔξωθεν ἐπιβαλλόμενη, ἓνα «κλίμα» ἄνωθεν καλλιεργούμενο στήν κοινή γνώμη, κάθε φορά πού ἐπίκειται ἡ μοιρασιά κάποιας «πίτας» συσχετιζόμενης μέ τόν δημόσιο κορβανά. Παλιότερα ἀφοροῦσε τήν ἐκχώρηση ραδιοφώνου καί τηλεόρασης σέ ἰδιῶτες καί εἰδικότερα στούς ἐκδότες τοῦ Τύπου. Σήμερα σχετίζεται μέ τήν κατανομή τῶν κονδυλίων τοῦ Γ΄ Κοινοτικοῦ Πλαισίου Στήριξης, τά ἔργα τῆς Ὀλυμπιάδας, τό ἐξοπλιστικό πρόγραμμα τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, τίς ιδιωτικοποιήσεις στίς τηλεπικοινωνίες καί τήν ἐνέργεια, τήν ὀργάνωση καί διαχείριση τοῦ (τυπικά κρατικοῦ) τζόγου, τήν ψηφιακή τηλεόραση.

Αὐτή ἡ «συζήτηση» καί τό «κλίμα» ἀναδεικνύονται ἐπίσης ἐσχάτως στό ἀπαραίτητο «περιβάλλον» μέσα στό ὁποῖο ἐπιχειροῦνται (καί πραγματοποιοῦνται) οἱ πολιτικές ἀνακατατάξεις καί μεταβολές, ἡ διαδικασία μετάβασης ἀπό τό κοινωνικό στό νεοφιλελεύθερο κράτος, ἡ διαμόρφωση τῶν νέων

οικονομικά (καί πολιτικά) ἰσχυρῶν πόλων, ἡ ἀλλαγὴ τῶν συσχετισμῶν, ἢ ἡ ἐπικράτηση κάποιων συμφερόντων σέ βάρος ἄλλων τινῶν.

Μέσα στήν πνιγηρή ἀτμόσφαιρα καταγγελιῶν γιά σκάνδαλα καί διαπλοκές πραγματοποιήθηκαν τά τελευταῖα χρόνια ἡ πτώση τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου, ἡ ἀνοδος καί ἡ πτώση τῆς Ν.Δ. τοῦ Μητσοτάκη, ἡ ἀνοδος ἐκ νέου τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία, ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ Σημίτη ἀπό τόν Καραμανλή σήμερα.

Ἐν ὀνόματι τῆς ἐξάλειψης τοῦ σκοτεινοῦ ἀντικειμένου τοῦ πόθου, τοῦ εὐτραφοῦς, ὑπερμεγέθους καί παμφάγου δημόσιου τομέα γύρω ἀπό τόν ὁποῖο βυσοδομοῦσαν «ἡμέτεροι», κομματική καί κρατική γραφειοκρατία, ἰδεολογικοποιήθηκε καί ἀνάχθηκε σέ πανάκεια ὁ πλέον ἀκραῖος νεοφιλελευθερισμός, ἀσκήθηκαν παντοειδεῖς πιέσεις πρὸς τήν (ἐκάστοτε) πολιτική ἐξουσία καί τούς ὑπευθύνους τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν γιά τήν ἐκχώρηση μέ χαριστικούς ὅρους στό ἰδιωτικό κεφάλαιο νευραλγικῶν κρατικῶν τομέων ἀσκήσης οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν δραστηριοτήτων, τήν ἐκχώρηση μέ (ἐπίσης πολλές φορές χαριστικούς ὅρους), σέ ἰδιῶτες, τῆς κρατικῆς περιουσίας, τῆ συντάξη φωτογραφικῶν νόμων καί χαριστικῶν πράξεων, τῆ συναψή ἐπαχθῶν γιά τό δημόσιο συμβάσεων πού ἀφοροῦν κρατικές προμήθειες, ἐκτέλεση ἔργων ἢ παντός εἶδους παραχωρήσεις δημόσιας περιουσίας ἢ προνομίων πρὸς ἰδιωτική ἐκμετάλλευση μέ ἀνταποδοτικά ὀφέλη.

Μέσα σέ ἀνάλογο «κλίμα» ἐπιχειροῦνται οἱ ἀλλαγές συσχετισμῶν μέσα στό μπλόκ τῶν οἰκονομικά ἰσχυρῶν, ἡ ἴδια κουβέντα «φουντώνει» ὅταν ὁ Κόκκαλης, ὁ Λαμπράκης, ὁ Μπόμπολας καί ἄλλοι ἐπίδοξοι ἀνερχόμενοι ἀπό τά νέα τζάκια προερχόμενοι, συνασπισμένοι σέ μπλόκ ἢ μεμονωμένα, ἀναλόγως τοῦ θέματος καί τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων, διεκδικοῦν προνόμια, ἐπιδιώκουν ν' αὐξήσουν τή δύναμή τους, προσπαθοῦν νά ρίξουν τούς ἄλλους, ἀπαιτοῦν νά ξαναμοιραστεῖ ἡ τράπουλα στήν πρώτη εὐκαιρία, πού εὐνοεῖ (ἢ νομίζουν πώς εὐνοεῖ) ἀνακατατάξεις.

Κάνοντας αὐτές τίς ἀναφορές δέν ὑπαινίσσομαι —κάθε ἄλλο μάλιστα— πώς ὅλα αὐτά, οἱ διαπλοκές καί τά σκάνδαλα, εἶναι κατασκευές, ψευδεῖς εἰκόνες, ἀποπροσανατολιστικές θεωρίες. Δέν θά μπορούσε ἄλλωστε νά συντηρεῖται καί νά ἐπαναφέρεται κατά καιρούς στό προσκήνιο ἓνα παρόμοιο σκηνικό, ἂν ἦταν ὅλα ἓνας μύθος, κουβέντες στόν ἀέρα, σκανδαλοθηρικές φαντασιώσεις. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καπνός χωρὶς φωτιά.

Προφανῶς ὑπάρχει διαπλοκή, δηλαδή σχέσεις καί συναλλαγές πέραν αὐτῶν πού ἐπιβάλλει ὁ θεσμικός ρόλος τοῦ καθένα, μεταξύ οἰκονομικά ἰσχυρῶν καί ἀσκούντων πολιτική ἐξουσία ἢ διοίκηση μέ στόχους ἰδιοτελεῖς καθὼς καί πο-

λιτικές καί οικονομικές ἀποφάσεις πρὸς ἀμοιβαῖο συμφέρον. Ὅπως καί διαφθορά, δηλαδή μία γενικευμένη, ἐκτεταμένη, κοινωνικοποιημένη, ἐκδοχή τῆς διαπλοκῆς σ' ὅλη τὴν πυραμίδα τῶν κρατικῶν θεσμῶν μεταξύ ἀσκούντων τὴ διαχείριση καί ἀπλοῦ πολίτη, ἐπίσης ὑπάρχει. Μὲ μία ἔννοια διαπλοκή καί διαφθορά βρίσκονται σέ στενὴ ἀλληλεξάρτηση, σέ ἀλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Ἡ διαπλοκή ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας, τὸ ὑπέρτατο στάδιο τῆς διαφθορᾶς.

Λόγοι γενικότεροι, πολιτικοί, ἰδεολογικοί, πολιτιστικοί, ἀλλὰ καί ἡ συγκυρία τῆς σύμπτωσης τῆς περιόδου ἀνθησης τοῦ φαινομένου ἐν Ἑλλάδι μὲ τὴν (εἰκοσαετὴ σχεδόν) ὑπαρξὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ στὴν ἐξουσία, μπορεῖ νὰ δώσουν μιὰν αἰτιολόγησι γιὰ τὴν ἔκτασι καί τὸ βάθος του. Συνοπτικά καί σχηματικά (χωρὶς καμμία πρόθεσι συστηματικῆς καταγραφῆς ἢ αἰτιολόγησις, ἀλλὰ ὡς ἐνδείξεις γιὰ νὰ μὴ χάνεται τὸ νῆμα τῆς ἰδεολογικοπολιτικῆς συνέχειας) θ' ἀναφέρω ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους πού συνέτειναν στὴν ἀνθησι τοῦ φαινομένου στὸν τόπο μας.

Ἡ στενὴ σχέση οἰκονομίας καί πολιτικῆς στίς συνθήκες τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς παγκοσμιοποίησης καί ἡ αὔξησι τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῆς οἰκονομίας ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ καί πολιτικὴ ἐπικράτησι τοῦ καπιταλισμοῦ ἐναντι τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί ἡ συνακόλουθη ὑποχώρησι τῆς ἐπίδρασις τῶν ιδεῶν καί ἀξιῶν τῆς ἀριστερᾶς ἢ ἀλλαγὴ στό περιεχόμενον καί τὴ μορφὴ τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ἢ μετὰβασι ἀπὸ τὴ δημοκρατία τῆς συμμετοχῆς στὴ δημοκρατία τῆς συναίνεσις καί τῆς ἀνοχῆς ἢ μετὰτροπὴ τῆς πολιτικῆς σέ ἐπάγγελμα καί τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη σέ ἐπαγγελματία πολιτικὸ ἢ συγκυρία τῆς πασοκικῆς διακυβέρνησις, ἢ ἀνοδος τῶν «μὴ προνομιούχων» στὴν ἐξουσία, σύνθημα τοῦ ὁποῖου μιὰ σημαντικὴ διάστασι ἀπετέλεσε ὁ μύχιος ἢ ὁ μολογημένος πόθος ν' ἀποκτήσουν καί οἱ «μὴ προνομιούχοι» προνόμια ἢ διαρκῆς ἐρωτοτροπία τοῦ ἀείμνηστου Α. Παπανδρέου μὲ ἕναν τρόπο διακυβέρνησις πού παράκαμπε θεσμούς καί ἐλέγχους, ἕνα διαρκῆς φλέρτ μὲ τὴν ἀνομία ἢ νομιμοποίηση καί κοινωνικοποίηση τῆς μίζας κατὰ τὴν ἄσκησι τῆς (κάθε) ἐξουσίας καί διοίκησης, μὲ τὴν ῥήσι τοῦ Α. Παπανδρέου (στὴν ὑπόθεσι δωροδοκίας του τότε διοικητῆ τῆς ΔΕΗ Δ. Μαυράκη) «ἐπιτρέπουμε νὰ κάνει στὸν ἑαυτό του ἕνα δωράκι ἀλλὰ ὄχι καί 500 ἑκατομμύρια» ἢ ἐνίσχυσι τοῦ βάρους τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ τοῦ Α. Παπανδρέου εἴτε μὲ τὴν ἀποδυνάμωσι θεσμῶν ὅπως ἡ προεδρία τῆς δημοκρατίας, ἢ Βουλὴ κ.λ.π., εἴτε μὲ τὴν ἀδιαφορία στὴν ἐνίσχυσι ἢ τὴν ἄρνησι θεσμοθέτησις μηχανισμῶν ἐλέγχου τὸ μεγάλο εἰδικὸ βᾶρος πού ἀπέκτησαν θεσμοὶ καί πρό-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

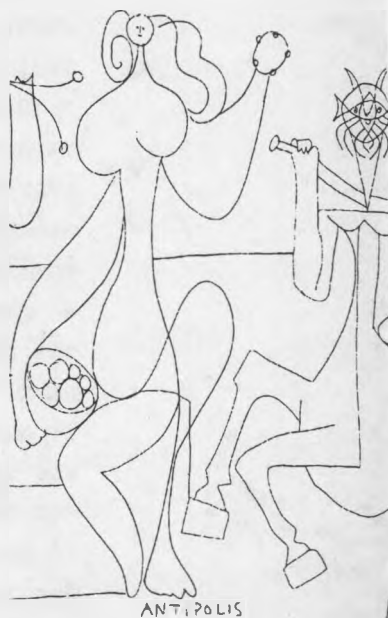
σωπα (ὅπως ἡ κομματική νομενκλατούρα καί οἱ συνδικαλιστές) μέ τόν τρόπο πού ἀσκοῦνταν ἡ ἐξουσία, ἡ χαλάρωση τοῦ δημοσίου ἤθους, ἡ γενίκευση τοῦ κυνισμοῦ στήν καθημερινή πρακτική, καί τίς ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐπικράτηση γενικότερα, νέων ἀξιῶν πού νομιμοποιοῦν καί ἀναπαράγουν τή διαφθορά καί (συνακόλουθα) τή διαπλοκή.

Πῶς λειτουργεῖ μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση ἡ διαπλοκολογία καί σκανδαλολογία, ἡ ὁποία φαίνεται πῶς προωθεῖται καί ἐκτρέφεται ἀπό τούς ἴδιους τούς πρωταγωνιστές καί τούς ἀρχιτέκτονες τῆς διαπλοκῆς;

Ἡ συνεχῆς διαπλοκολογία καί σκανδαλολογία, πριμοδοτεῖ μία μονοδιάστατη ἀνάγνωση τῶν πολιτικῶν γεγονότων, μία συνωμοσιακή θεώρηση τῶν ἐξελίξεων, μίαν ἀπεχθῆ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς ὡς ἕναν ἀκατάπαυστο διαδρομισμό καί μιά ἀέναη ἴντριγκα. Μέσα σ' αὐτό τόν ἰσοπεδωτισμό καί τήν αὐθαίρετη γενίκευση μπερδεύεται τό γεγονός μέ τήν πλαστή κατασκευή, ἡ πραγματικότητα μέ τήν εἰκονική ἐκδοχή της, ἡ ἀλήθεια μέ τό ψέμα. Εὐνοοῦνται ἀγοραῖες ἀντιλήψεις πού θέλουν «ὄλους νά τά παίρνουν», καλλιεργεῖται τό δέος ἀπέναντι στή δύναμη τῶν ἰσχυρῶν, διαφημίζεται καί μεγεθύνεται ἡ φήμη τῆς παντοδυναμίας τους, ἐνθαρρύνεται ὁ ἐνδοτισμός στίς διαθέσεις τους, βρῖσκει γόνιμο ἔδαφος μιά ἀντίληψη πολιτικῆς πού δέν θέλει τόν ἐνεργό πολίτη, ἀλλά τόν ἐπαγγελματία πολιτικό, πού (λογικά πλέον) ἐνδιαφέρεται πρωταρχικά γιά τό πολιτικό του ἱματζ καί γενικότερα γιά τήν «πάρτη του», ἀποθαρρύνεται ἡ συλλογικότητα, ἐνθαρρύνεται ἡ ἀποχή καί ἡ ιδιώτευση, περιφρονεῖται κάθε ἔννοια δημοσίου ἤθους. Ἔτσι ἡ διαπλοκολογία γίνεται βασικός μηχανισμός ἐνίσχυσης τῆς διαπλοκῆς.

Ἄν κάπως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, ἄν προέχει τό ἐρώτημα (ἄν καί) ποιά διέξοδος, (ἄν καί) ποιά ἀντιστροφή μπορεῖ νά ὑπάρξει σ' αὐτό τό κλίμα καί αὐτή τήν κατάσταση, ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ ν' ἀναζητηθεῖ παρά μόνο στήν ἐπαναφορά καί ἐνίσχυση τοῦ δημοσίου ἤθους ὡς βασικῆς/κοινωνικῆς ἀξίας, στήν παιδεία, στήν ἐνδυνάμωση τοῦ δημόσιου χώρου, στή διεύρυνση τῶν θεσμῶν συμμετοχῆς καί ἐλέγχων, στήν προάσπιση τῆς ἀξιοκρατίας, τῆς ἰσονομίας.

Ὅπως θά ἴλεγε καί ὁ Κηληδόνης: Λέμε ὄχι στή διαφθορά, τή διαπλοκή καί τή διαπλοκολογία. Λέμε νάί στό δημόσιο ἤθος, τόν δημόσιο χῶρο, τή δημοκρατία.

Σταῦρος Λιβαδάς

Ἡμαρτημένων καί δαιμονικῶν διόρθωσις

Ἄξιότιμε κύριε Ἐκδότα τοῦ Πολίτη

Δαιμονική ἀσφαλῶς χεῖρ, ἀόρατος πλὴν ὅμως πανίσχυρος, ἐξηγεῖ τὰ συντελεσθέντα καί τυπωθέντα εἰς τό τελευταῖον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ. Διότι μόνον δαιμονική συνέργεια ἐξηγεῖ τήν ἀπάλειψιν τοῦ ὀνόματος τοῦ καθηγητοῦ Χρήστου Λούκου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἀληθής καί μόνος συγγραφέας τοῦ ἄρθρου —καί τοῦ βιβλίου— *Πεθαίνοντας στή Σύρο τόν 19ο αἰώνα*. Πλὴν ὅμως ὁ ἀδηφάγος δαίμων, καταβροχθίσας τό ὄνομα, μή κορεσθείς, προχώρησε ἔτι περαιτέρω, ἀποδίδων τό ἐν λόγῳ ἄρθρον εἰς τρίτον πρόσωπον ὑπό τήν ἐπωνυμίαν «Στρατής Μπουρνάζος». Ἀπέδωκεν οὕτως ὁ πανίσχυρος δαίμων (ἤ, ὀρθότερον, ἡ δαιμόνισσα, διότι κατά ἀσφαλεῖς πληροφορίας θήλυ τυγχάνει τό φύλον τοῦ δαίμονος) τήν μελέτη γνωστοῦ καθηγητοῦ, εἰδικῶς περί τῶν διαθηκῶν καί τῆς Σύρου ἐπί σειρά ἐτῶν ἐνδιατρίβοντος, εἰς τρίτον ὅστις οὐδέ καθηγητής οὐδέ ἀναγνώστης —πόσο μᾶλλον μελετητής— διαθηκῶν πώποτε ὑπῆρξε, ἡ μόνη δέ αὐτοῦ σχέσις μετά τῆς νήσου Σύρου περιορίζεται εἰς τήν ἀνάγνωσιν σχετικῶν πονημάτων — ὡς ἡ *Ψυχολογία Συριανοῦ συζύγου ἢ ὁ Ὅδηγός Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμουπόλεως*.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, τόν δαίμονα τά μάλα ἐμεμφόμην, ἐτοιμαζόμενος ἵνα τά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ ἐπισκεφθῶ, μέ σκοπόν ὅπως εἰς ὑμᾶς μέν, ἐλλογιμώματε κύριε Ἐκδότα, τά σέβη μου ὑποβάλω, τοὺς δαιμόνους δέ καί δαιμονίσσας ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλάβω καί τόν ἀναγκαῖον ψόγον αὐτοῖς ἀποδώσω.

Πλὴν ὅμως, κατόπιν συζητήσεως μετ' ἐνίων φίλων, ἀνδρῶν σοφῶν καί γεραρῶν τῆς γλώσσης διορθωτῶν, τήν γνώμην μετέβαλον. Ὑπέδειξαν γάρ αὐτοί ὅτι ὁ ἡμέτερος δαίμων μᾶλλον ἀγαθός ἐστί, ἐνθυμίζοντες εἰς ἐμέ παλαιότερους καί πολύ φοβεροτέρους δαίμονας, ὡς ἐκεῖνον τόν πονηρόν βρετανόν τοῦ ἔτους 1535: διεισδύσας γάρ —φρίξον ἤλιε!— εἰς αὐτήν τούτη τήν Ἁγίαν Γραφήν, εἰς τόν 90όν Ψαλμόν, τήν φράσιν «Οὐ φοβηθήσῃ ἀπό φόβου νυκτερινοῦ» μετέτρεψε εἰς «Οὐ φοβηθήσῃ ἀπό κορέου νυκτερινοῦ»· ἔκτοτε δέ ἡ ἔκδοσις κατέστη γνωστή ἀνά τήν ὑφήλιον ὡς «Ἁγία Γραφή τοῦ κορέου». Ἄλλος δαίμων, βρετανός ἐπίσης, τόν ἐπόμενον αἰώνα, ζηλώσας τήν δόξαν τοῦ συναδέλφου του, διεισδύσας καί αὐτός λάθρα εἰς τήν Βίβλον, εἰς τάς Δέκα Ἐντολάς, μίαν μόνον λέξιν —τό ἀρνητικόν μόριον «οὐ»— ἀπά-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

λειψεν, μετατρέψας οὕτω τόν λόγον τοῦ Κυρίου σέ δαιμονικήν καί πρὸς ἀκολασίαν προτροπήν. Διότι ἀντί τοῦ θεοπνεύστου «Οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις» ἐτυπώθη: «Οὐ φονεύσεις, μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις». Γνωστή καί αὐτή ἔκτοτε ὡς «Ἁγία Γραφή τοῦ Μοιχοῦ» ἐκτίθεται σήμερον εἰς περίοπτον θέσιν ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ, ἀνεωγμένη εἰς τό ἐπίμαχον σημεῖον.

Καθ' ὅτι δέ ἡ δράσις τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνοῦ δαίμονος εἰς τὰ ὀνόματα ἐνετοπίσθη, ἐνεθύμισαν οἱ φίλοι καί ἕτερα περιστατικά δαιμονικῆς μετονομασίας, ἐκ τῶν ὁποίων κορυφαῖο ἐκεῖνο τό ὁποῖο ἀφηγεῖται ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης, στόν Μπρουσό:

«Ἐνας κάποιος κ. Κολοκούτρας —ὡς πρὸς τό δεύτερο συνθετικό δέν εἶμαι πολύ βέβαιος— ἀποφεύγοντας τό κακόηχο, θέλησε νά ἀλλάξει τό ὄνομά του στό κλασικό Καλλικρατίδας καί προκάλεσε σχετικό βασιλικό διάταγμα. Τό διάταγμα ὅμως ὅπως τυπώθηκε στήν κυβερνητική ἐφημερίδα εἶτε ἀπό λάθος ἀνάλογο μέ ἐκεῖνο πού ἀλλάξε τόν μεγαλόσταυρο σέ μεγάλο πούρο εἶτε ἀπό πονηριά τοῦ ψηφιοδέτη, ἀντί νά καλυτερέψει δείνωσε τήν ὑπόθεσι σοβαρά, γιατί σημείωνε τό ὄνομα ὄχι ἐπί τό καλοηχότερο Καλλικρατίδας παρά ἐπί τό πολύ ἡχηρότερο Κολοκρατίδης».

Μετά ταῦτα, ἀξιότιμε κύριε Ἐκδότα, προτείνω ὅπως οὐχί ψόγον, ἀλλά μᾶλλον θυμίαμα ἀναπέμφωμεν τῷ δαίμονι (ἢ τῇ δαιμονίσει) διά τήν —πολύ ἄθωότερα, θά συμφωνήσετε— δράση τους.

Μετά τιμῆς
Εὐστράτιος ὁ Κρής

Τό κείμενο *Πεθαίνοντας στή Σύρο τόν 19ο αἰώνα* —προδημοσίευση ἀπό ὁμότιτλη μελέτη πού κυκλοφορεῖ ἀπό τίς Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης— πού δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ Πολίτη εἶναι τοῦ Χρήστου Λούκου καί ὄχι τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου, ὅπως ἐκ παραδρομῆς γράφτηκε.

***

Στό κείμενο γιά τόν Θερβάντες τοῦ Δημήτρη Φιλιππῆ τοῦ προηγούμενου τεύχους ἔγιναν ἐκ παραδρομῆς τά ἐξῆς λάθη: α) ἡ συγγραφέας τῆς μελέτης πού ἀναφέρεται στήν σημ. 5 δέν εἶναι ἡ Λουκία Δρούλια ἀλλά ἡ Ἄννα Ταμπάκη. β) Στήν σημ. 12 ἡ ἔκδοσις τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι τοῦ 1882 καί ὄχι τοῦ 1892. γ) Στήν σημ. 16 καί μέσα στήν παρένθεσι (1550-1945) ἀντί τῆς χρονολογίας νά διαβαστεῖ From the Fifteenth Century to the end of World War II.

ΤΙ ΘΑ ΦΑΜΕ;

του *Αγγελου Έλεφάντη*

Γνωρίζουμε παιδιόθεν ότι όταν οι άνθρωποι τρώμε όσπρια, και ιδίως φασόλια, από την έσχατη απόληξη του πεπτικού σωλήνος εκπέμπουν, κατά τη χώνεψη, διάφορα δύσοσμα αέρια, με βροντώδη τρόπο συνήθως. Σέ παλιότερες, άλλ' όχι παμπάλαιες, εποχές, όταν η όσπριοφαγία ήταν κύρια διατροφική συνήθεια, αυτές τις βροντώδεις εκπομπές δέν τις θεωρούσαν άμαρτία και άπρέπεια. Αντίθετα, έδιναν λαβή σέ άστεϊσμούς και άνώδυνα χάχανα σέ βάρος του περδομένου πού διασκέδαζαν την όμηγυρη. Όμως, τώρα πιά τό πέρδεσθαι δέν είναι κομψό πράγμα: σύμφωνα μέ τά νέα πολιτισμικά μας ήθη άπαγορεύεται στίς κοινωνικές συναναστροφές, τό πράγμα άπάδει πρός τούς καλούς τρόπους, δέν είναι κομψό. Μάλιστα περδομένη ή νύφη σχολάει τό γάμο. Πέφτει πολλή καταπίεση στό σπίτι και στό σχολείο για νά άποβληθεί αυτή ή φυσική μέν αλλά άντικοινωνική άνάγκη. Τό ξεφουσκω-

Οι Άμερικανοί στη διεθνή συνδιάσκεψη τής Χάγης για τό κλίμα πρότειναν τή δημιουργία νέων δασών τά όποία θά άπορροφήσουν τίς άνεπιθύμητες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα και θά τούς άπαλλάξουν από τήν ύποχρέωση νά μειώσουν τίς δικές τους εκπομπές. Οι Άμερικανοί άντιπρόσωποι παρουσίασαν στη Χάγη και άλλες ιδέες πού συνάντησαν είτε τήν όργή είτε τά γέλια τών ύπολοίπων συνέδρων: τήν καλλιέργεια ειδικών σπόρων πού θά άπορροφούν τό διοξείδιο του άνθρακα ή τήν έφαρμογή ενός ειδικού προγράμματος διατροφής τών προβάτων, τών χοίρων και τών αγελάδων πού θά μειώσει τίς ποσότητες μεθανίου πού εκπέμπουν. Και, φυσικά, προσάθησαν νά προωθήσουν τήν έννοια τής άγοράς «πιστώσεων άνθρακα» από χώρες όπως ή Ρωσία και ή Ούκρανία, πού έχουν εκπληρώσει άναγκαστικά τίς ποσοτώσεις του Κιότο, λόγω τής οίκονομικής τους κατάρρευσης.

Οί έφημερίδες

μα επισύρει όχι μόνο σκώμματα αλλά συνιστά ήθική άπαξίωση, είναι χωριατιά.

Στό σχολείο μάθαμε ότι τό δυσώδες τών εκπεμπομένων αερίων όφείλεται στό μεθάνιο, τό περιεχόμενο και σέ όλα τά ψυχανθή, μεταξύ τών όποίων οι φασίοιοι. Κρυφογελάγαμε στό σχετικό μάθημα τής χημείας, ως άδολοι και άμόρφωτοι, δέν συναισθανόμασταν τή βαρύτητα αυτής τής ιδιότητας του φασιόλου και του μεθανίου, δέν φρίτταμε μέ τίς συνέπειες. Κι αυτό γιατί ό καθηγητής δέν ήξερε, προφανώς, νά μάς πει ότι ή τρύπα του όζοντος όφείλεται και στίς πορδές ανθρώπων και αίγοπροβάτων, ούτε ότι μιά από τίς σοβαρότατες πρακτικές έφαρμογές πού θά προστάτευαν τή ζωή πάνω στον πλανήτη θά ήταν τά αίγοπρόβατα, οι χοίροι και τά γελάδια νά μάθουν νά μήν τρώνε ψυχανθή πού τούς άρέσουν πολύ και χάρη σ' αυτά παχαίνουν πολύ, ώστε νά μήν πέρδονται, νά μειωθούν συνεπώς οι εκπεμπόμενες στους αιθέρες ποσότητες μεθανίου, τό όποιον ευθύνεται για τήν αύξηση τής θερμοκρασίας του πλανήτη και ή όποία, μέ τή σειρά της,

* Αναδημοσίευση από τά «Ενθέματα» τής Αύγης 26/11/2000.

είναι υπεύθυνη γιά τίς σκηνές Ἀποκαλύψεως πού ἀναμένονται τά προσεχῆ πενήντα χρόνια ἐπί Γῆς.

Ἡ «ἀφέλεια» τῆς πρότασης τῶν Ἀμερικανῶν εἰδημόνων στή Χάγη περί περιορισμοῦ τοῦ ἐκπαινομένου ἀπό τά αἰγοπρόδατα, τούς χοίρους καί τά βοοειδή μεθανίου εἶναι προφανής. Δέν εἶναι κἀν τό φύλλο συκῆς μέ τό ὅποιο θά προσπαθοῦσαν νά καλύψουν τήν ἀκρατή ἰδιοτελεία τους καί τήν ἀλαξονεία τους προκειμένου νά διατηρήσουν τίς ὑψηλότερες στόν κόσμο ἐκπομπές, λόγω καύσεων, διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος (μόνες οἱ ΗΠΑ ἐκπέμπουν πάνω ἀπό τό 25% τοῦ συνολικῶς στόν κόσμο παραγομένου διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος). Τούτη ὁμως ἡ ἰδιοτελεία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό συμφέρον ἐνός παραγωγικοῦ μοντέλου, καπιταλιστικοῦ ἐν προκειμένῳ, πού δέν ὀρρωδεῖ πρό οὐδενός. Διότι οἱ ΗΠΑ, ὅπως καί οἱ Ἰάπωνες καί οἱ Εὐρωπαῖοι (πού ἐν πολλοῖς καλύπτονται πίσω ἀπό τήν ἀναλγησία τῶν Ἀμερικανῶν μέ τό ὑπόρητο ἐπιχείρημα ὅτι, ἀφοῦ «αὐτοῖς» δέν συναινοῦν στή μείωση τῶν καύσεων, εἶναι ἀνώφελη, σέ ἐπίπεδο πλανήτη, ἡ δική μας μείωση) ἄν μείωναν τίς βλαβερές ἐκπομπές, θά μειωνόταν ἀντίστοιχα ἡ παραγωγή, ἄρα τά κέρδη, ἡ εὐημερία, ἡ δύναμη καί ἡ ἐξουσία. Ὅμως τοῦτο τό καπιταλιστικό παραγωγικό μοντέλο ἐπιβάλλει καί ἕνα μοντέλο κατανώσεως. Διότι ἡ ὀποιαδήποτε παραγωγή μόνον στόν κύκλο τῆς κυκλοφορίας καί τῆς κατανώσεως ἀξιοποιεῖται. Εἶναι ἀχρηστα, οἰκονομικῶς, τά προϊόντα ὅταν δέν περνοῦν στό κύκλωμα τῆς διανομῆς καί ἀπό ἐκεῖ στούς καταναλωτές πού θά τά πληρώσουν. Χωρίς τήν τελική πληρωμή ἀπό τούς καταναλωτές ἡ τή βάση προσδοκία κατανώσεως τους τά ἐμπορεύματα δέν θά παράγονταν.

Ὅπως ξέρουμε, ὁμως, ἀπό τίς στοιχειώδεις γνώσεις πολιτικῆς οἰκονομίας, πότε εἶναι ἡ παραγωγή, ἡ προσφορά (κυρίως αὐτή) πού ἐπιβάλλει τό εἶδος τῶν πρὸς κατανώση ἐμπορευμάτων, ἀκόμη καί τόν ρυθμό κατανώσεως διαρκῶν ἀγαθῶν ἀνεξαρτήτως τῆς φυσιολογικῆς τους φθορᾶς, καί πότε (σπανίως) εἶναι ἡ ζήτηση πού ἔχει τό πᾶν χέρι. Αὐτά εἶναι ζητήματα περιπλοκα καί ὑπακούουν σέ πολλές κοινωνικές, ψυχολογικές, οἰκονομικές καί πολιτιστικές παραμέτρους. Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν σχηματισμῶν γιά τά ζητήματα αὐτά ἔχει γνωρίσει διάφορες περιπέτειες καί συγκρούσεις, πού συχνά ἔφταναν ὡς τίς ἐνοπλες συρράξεις.

Εἶναι ἡ πρώτη φορά ὁμως πού ἡ ἀνθρωπότητα βρίσκεται μπροστά σέ ἀντικειμενικά ἀδιέξοδα, πῶ σωστά μπροστά σέ ἀδιέξοδα πού ἔχει δημιουργήσει τό κυρίαρχο παραγωγικό (καπιταλιστικό) μοντέλο καί πού θέτουν σέ κίνδυνο ὄχι τή μία ἢ τήν ἄλλη ὁμάδα συμφερόντων, ὄχι τά συμφέροντα τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης χώρας, ἀλλά τήν ἴδια τή ζωή. Ὑπῆρξε μιά παρόμοια περίπτωση στό πρόσφατο παρελθόν μέ τόν κίνδυνο ἐκρηξῆς πυρηνικοῦ πολέμου, γιατί οἱ νικητές σέ ἕναν τέτοιο πόλεμο δέν θά εἶχαν νά χαροῦν καί νά νέμονται παρᾶ τήν εἰκόνα ἐνός ἀπέραντου νεκροταφείου.

Ὁ πόλεμος ὁμως αὐτός, παρᾶ τούς γιγαντιαίους πυρηνικούς ἐξοπλισμούς, δέν ἔλαβε χώρα ὑπῆρξε μόνο ὡς ἐνδεχόμενο, ὡς ἀπειλή πού δέν πραγματοποιήθηκε – ἄν καί ὁ κίνδυνος δέν ἔχει ἀποτραπεί τελεσίδικα.

Ἀντίθετα, οἱ συνέπειες ἀπό τήν αὔξηση τῆς θερμοκρασίας τῆς Γῆς δέν εἶναι ἕνα ἐνδεχόμενο, κἀν πού μπορεῖ νά γίνει ἢ νά μή γίνει, ἀλλά βεβαιότητα. Μόνο πού ὁ χρονικός τους ὀρίζοντας εἶναι σχετικά ἀσαφής, θολώνει μέσα στήν ἀχλύ τοῦ ἀπώτερου μέλλοντος, ἐνός μέλλοντος πού τό θεωροῦμε πολύ μακρινό ὡς πρὸς τό παρόν μας. Εἶναι κάπως σάν νά μὴν ἀφορᾶ τόν παροντικό ἑαυτό μας. Καλυπτόμαστε μέσα σέ ἕνα, ἐν κυριολεξία, στρουθοκαμηλισμό. Ὡστόσο ὅταν χτίζουμε ἕνα σπίτι, ὅταν κατασκευάζεται ἕνα ἐργοστάσιο, ἕνα λιμάνι, ἕνα ἀεροδρόμιο, ἕνας αὐτοκινητόδρομος, ἀκόμη καί ὅταν ἀγοράζουμε ἕνα ψυγεῖο, ὅλα ταῦτα δέν ἔχουν τόν ἴδιο χρονικό ὀρίζοντα μέ ἕνα μπλουζάκι πού τό πετᾶμε τῆ δευτέρα ἐβδομάδα. Τά ἀγαθὰ αὐτά, δρόμοι, σπίτια, λιμάνια κλπ., ἐνῶ ἔχουν ἕναν μεγάλο χρονικό ὀρίζοντα, ὡστόσο ὁ ὀρίζοντάς τους δέν χάνεται στά βάθη τοῦ μέλλοντος. Ἡ χρονικότητά τους εἶναι συγκεκριμένη, μετρήσιμη μέ τόν ἀνθρώπινο χρόνο, εἶναι παροντική, καί ἄς προβλέπουμε ὅτι ἡ χρήση τους καί ἡ χρησιμότητά τους θά διαρκέσουν τά ἐπόμενα εἴκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια. Εἶμαστε αὐτοπροσώπως μέσα σ' αὐτά τά εἴκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια δέν ἀνασηκῶνουμε ἀνέμελα τούς ὄμιους, δέν θεωροῦμε ὅτι τό βάρος θά τό σηκώσουν κάποιες ἐπόμενες γενιές. Ἐμεῖς οἱ παρόντες θά σηκώσουμε τό βάρος, τίς συνέπειες, τίς ὀφέλειες, τό κόστος, τίς ζημιές. Τά ἐπόμενα εἴκοσι, τριάντα, πενήντα χρόνια, γιά τούς περισσότερους ἐν ζωῇ ἀνθρώπους, εἶναι ἐγγύτερα ἀπό τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς. Καί, ἐπομένως, γνοιαζόμαστε γιά τό τί θά γίνει σ' αὐτά τά χρόνια, χρόνια πολλά, ἀλλά τῆς δικῆς μας ζωῆς.

Παρᾶ ταῦτα, δέν ὑπάρχει ἡ ἴδια ἐγνοια γιά ὅλα τά μελλούμενα. Ὑπάρχουν ὀρισμένα πού, ἐνῶ συμβαίνουν μπροστά στά μάτια μας καί ἐνῶ οἱ δυσάρεστες συνέπειές τους εἶναι διαγνώσιμες καί προβλέψιμες, δέν μᾶς πιάνουν ἀπό τό λαμό. Ὡσπου «ξαφνικά» ἔρχονται τά ἀδιέξοδα, πυκνώνουν. Ἀδιέξοδα πού, ἐνῶ τά δημιουργησαν συγκεκριμένα συμφέροντα καί μιά οριζομηνο τύπου ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πλήττουν τίς ἴδιες τίς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς. Τά καταστροφικά αὐτά πλήγματα δέν εἶναι ἐνδεχόμενα, δέν εἶναι ἀποκυήματα δημοσιογραφικῆς καταστροφολογίας ἢ (ἐπιστημονικῆς) φαντασίας, ἀλλά εἶναι καί βέβαια καί ὀρατά. Καί ὡστόσο θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι οἱ κοινωνίες «ἀδιαφοροῦν», πλὴν ἐκείνων τῶν «συνήθως ἐνδιαφερομένων καί ἀνησυχῶν» πολιτῶν πού ὁμως, συνήθως, ὁ λόγος τους δέν μοιάζει νά εἶναι δραστικός, δέν διαπερνᾶ τήν κοινωνική ἀδράνεια.

Οἱ ἐφημερίδες αὐτόν τόν καιρό, παρᾶ τόν φλύαρο καί ἀνεκδοτολογικό χαρακτήρα τῶν δημοσιευμάτων τους, ἔχουν δώσει πλούσια τροφή, πού θά μπορούσε νά προβληματίσει τόν οἰονδήποτε πολίτη σχετικά μέ

δύο κορυφαῖες ἀπειλές. Τή μία τήν κατανόμασα κιάλας: εἶναι ἡ αὐξησις τῆς θερμοκρασίας τοῦ πλανήτη πού μέσα στά ἐπόμενα πενήντα χρόνια ἀνατρέπει ἄρδην τούς ἴδιους τούς ὄρους τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἔχει νά κάνει μέ τό νερό, τόν ἀέρα, τήν ἀπερήμωση τεράστιων ἐκτάσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου, τόν καταποντισμό τεράστιων παραθαλάσσιων ἐκτάσεων, τό κρύο, τή ζέση, τή χλωρίδα, τήν πανίδα, τίς ἀσθένειες. Πρόκειται γιά κρίσιμα προβλήματα ζωῆς πού γιά τήν ὥρα, καί στήν καλύτερη περίπτωση, ἀφήνονται στή δικαιοδοσία διαβουλευσῶν σκοτεινῶν πολιτικῶν ἐπιτελείων καί ἀνήμερων ἤ ἐν διατεταγμένη ὑπηρεσία ἐμπειρογνομῶνων, στό Κιότο ἢ τή Χάγη, καί πού γιά νά γιαντερεῖ τό κακό προτείνουν μέτρα ἀλυσιτελή καί «ἀφελή», ὅπως ἐκεῖνες οἱ πορδές πού θά ἔβαφαν τ' αὐγά.

Τό ἄλλο, πύ ἄμεσο, πύ καθημερινό, εἶναι ἡ διατάραξη τῆς διατροφικῆς ἀλυσίδας: τρελές ἀγελάδες, μεταλλαγμένα εἶδη, μολυσμένα ἢ ὁρμονοῦχα εἶδη. Ἡ τροφή, τό φαῖ, ἀπό μέσον ἐπιβίωσης καί ἀπόλαυσης γίνεται ἀπειλή, φόβος, ἄγχος, κίνδυνος ἀρρώστιας καί θανάτου. Ἴδου τό σύγχρονο ἐρώτημα: *τί νά φᾶμε*; Πολλά ἀπό τά ἐδέσματα, καί ἰδιαίτερα τά κρέατα ἀλλά καί τά ψάρια καί τά ὀπωροκηπευτικά, ἐπῆραν τή θέση τῶν ὑπέροχων καρπῶν στό μαρτύριο τοῦ μυθικοῦ Ταντάλου πού, ἐνῶ πεινοῦσε καί διψοῦσε ἀφόρητα ἐκεῖ στό Τάρταρα πού τόν εἶχαν ρίξει γιά τίς ἀμαρτίες του, μόλις πῆγαινε νά φάει καί νά πιεῖ οἱ καρποὶ ἔφευγαν ψηλά καί τό νερό χανόταν μπροστά στά πόδια του. Κάπως ἔτσι γίνεται ἢ πάει νά γίνει καί μέ τούς ἀνθρώπους τῶν ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν: μᾶς ἀρέσουν τά ψάρια, τά κρέατα, τά πουλερικά, τά ὀπωροκηπευτικά, τά ἔχουμε τόσο συνηθίσει, ἀλλά μέ τά νέα πού μᾶς ἤρθαν «ξαφνικά» αἰσθανόμαστε νά μᾶς ἀπειλοῦν, τά φοβόμαστε.

Στίς διατροφικές συνήθειες τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν ἀνθρώπων τό κρέας κατέχει κεντρική θέση, μεσημέρι-βράδυ κρέας, ἐκτός ἀπό τούς ὀλίγους ῥεκτες τῆς χορτοφαγίας. Ὅποτε ἡ παραδοσιακή κτηνοτροφία μέ τά λιπόσαρκα αἰγοπρόβατα, τίς ἀγελάδες πού δέν προσφέρουν παραπάνω ἀπό 100 μέ 150 κίλά κρέατος, μέ τίς ἀλανιάρες κότες, δέν χορταίνουν τά λαίμαργα γιά κρέας στόματα. Τό ἴδιο γίνεται μέ τά ψάρια: τά πελάγη, τά ψαροκάικα καί τά παραγάδια δέν φέρνουν ψάρια γιά τό τραπέζι ὄλου τοῦ κόσμου. Γι' αὐτό, στή μεγάλη ζήτηση κρέατος, ψαριῶν καί ὀπωρολαχανικῶν, πού ἡ εὐμάρεια τήν κάνει ὀλοένα καί μεγαλύτερη, ἀπάντησε ἡ μεγάλη βιομηχανική παραγωγή. Ἡ μεγάλη καί καπιταλιστική παραγωγή ἐπέβαλε ἕνα καταναλωτικό μοντέλο πού βασίζεται στή μεγάλη κατανάλωση κρέατος, τόσο πολύ πού ἡ διαδικασία νά μοιάζει ἀναντίστρεπτη. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, γιά παράδειγμα, ἀκόμη καί οἱ «μεσοστρωματικοί», τή δεκαετία τοῦ '50 τρώγαμε κρέας μιά φορά τήν ἐβδομάδα. Οἱ ἄλλοι, οἱ πολλοί, Χριστοῦγεννα καί Πάσχα.

Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα καθάριζε ἡ φασολάδα καί ὁ μπακαλιάρος. Σήμερα εἴμαστε στήν πρώτη γραμμὴ μεταξύ τῶν Εὐρωπαίων στήν κατανάλωση κρέατος – νομίζω ὅτι ἔχουμε ξεπεράσει καί τούς Γάλλους. Κι αὐτό τό μοντέλο κατανάλωσης μοιάζει ἀναντίστρεπτο, γιὰτί οἱ πάντες θά βίωναν τή μείωση τῆς κατανάλωσης κρέατος ὡς ἀποπτώχευση, δυστυχία, ὑποχώρηση στίς ζοφερές ἐποχές τῆς Κατοχῆς καί τῆς μιζέριας.

Λέγεται ὅτι τό περιβάλλον ἐκδικεῖται, ἡ φύση ἐκδικεῖται. Ὅχι, τό περιβάλλον καί ἡ φύση δέν ἔχουν αἰσθήματα, δέν κάνουν ὑπολογισμούς. Ἡ ἱστορία τῆς φύσης ἔχει καί παγετῶνες καί κατακλυσμούς καί ἀπερημώσεις καί χολέρες καί καταποντισμούς καί σεισμούς καί ἐξαφάνιση ἐκατομμυρίων εἰδῶν χωρὶς ὁ ἄνθρωπος νά βάλει τό δακτυλάκι του ἀντίθετα, ἔτρεμε καί ὁ ἴδιος, καί τρέμει, ἐνῶ ἡ φύση εἶναι ἀνάληγη καί ἀσυγκίνητη. Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἐκδικούμαστε. Καί ἂν σήμερα ὑπάρχει «ἐκδίκηση», αὐτή δέν εἶναι ἡ ἐκδίκηση τῆς γυφτιάς, ἀλλά ἡ ποινή πού ἐπιβάλλει τό κεφάλαιο, μιά ποινή εἰς βάρος καί τῶν ἰδιῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἐπαναλαμβάνω: ἡ τρομακτική αὐξησις τῆς ζήτησης κρέατος δέν μπορεῖ νά ικανοποιηθεῖ παρά ἀπό ζῶα πού παράγουν πέντε-δέκα φορές περισσότερο ἀπό τά «παραδοσιακά». Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται εἴτε μέ τά ἐπικίνδυνα κρεατάλευρα, τίς ὁρμόνες, τά ἀντιβιοτικά, τά μηχανέλαια –καί μποροῦν νά ἐξευρεθοῦν ἄπειρα ἄλλα παχυντικά– εἴτε μέ τά μεταλλαγμένα ζῶα, φυτά καί ζωοτροφές. Ἀλλά τώρα ξέρουμε: μπροστά βαθύ καί πίσω ρέμα. Καί τά μεταλλαγμένα καί τά κρεατάλευρα εἶναι κίνδυνος, ἀπειλή.

Τί κάνουμε, λοιπόν; Τί τρώμε; Ὅλοι, πιστεῦω, οἱ ἀριστεροὶ θά προσυπογράψαμε τά μέτρα ἐλέγχου, ὑγιεινῆς κλπ., ὅλα τά μέτρα πού προτείνονται γιά τή διασφάλιση τῆς υγείας τοῦ κόσμου καί τή μὴ διατάραξη τῆς διατροφικῆς ἀλυσίδας. Προσωπικῶς θά προσυπέγραφα ἀκόμη κι ἐκεῖνα τά μέτρα πού προτείνουν οἱ εἰδικοί καί πού μοιάζουν ὑπερβολικά καί ἐπιζημία στή λαϊκή κατανάλωση, τή βιομηχανία, τούς ἐμπόρους, τούς χασάπηδες. Ἀλλά μέ τήν ὑπάρχουσα ὑψηλή ζήτηση, πού εἶναι πλέον ὄχι ἀπλή διατροφική ἀνάγκη ἀλλά συστατικό στοιχεῖο τοῦ τρόπου ζωῆς, τοῦ πολιτισμοῦ μας, τελικά τί θά γίνει; Θά ἦταν γελοῖο, βέβαια, νά προπαγανδίζουμε, προσκοπικά, τή χορτοφαγία καί τή φασολάδα. Θά εἶχε τόσα ἀποτελέσματα ὅσο καί διαπρῦσιες καταδίκες τῆς αὐτοκίνησης καί τοῦ αὐτοκινήτου. Τά ὀριακά προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ δέν ὑπάγονται, νομίζω, σέ ρυθμίσεις, προγράμματα καί μέτρα. Δέν «ἐπιλύονται» ἀπό τά καθέκαστα ὑπουργεῖα Πολιτισμοῦ, πολιτιστικές ἐπιτροπές, Πολιτιστικές Ὀλυμπιάδες, «ἐνημερώσεις» καί ἡμερίδες πού οργανώνουν οἱ ἐκπολιτιστές. Ἀλλά ὁ πολιτισμός καί οἱ τρόποι ζωῆς δέν μπορεῖ νά εἶναι πορεία μέσα στή νύχτα. Εἶναι τό κατ' ἐξοχήν θέμα τῆς πολιτικῆς καί τῶν πολιτῶν. Ὁμόρριζες οἱ λέξεις.

ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

του Γιώργου Φαράκλα

Η αλλαγή του κλίματος άρχισε. Δεν πρέπει να υπήρξε άλλη κοινωνία που ν' αδιαφορεί τόσο πολύ για την τύχη των απογόνων της. Κατά τα άλλα δείχνει κυρίως ευαισθησία σε ζητήματα σεβασμού των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων. Δεν ενδιαφέρεται πιά για ζητήματα τρόπου παραγωγής των υλικών αγαθών. Ενδιαφέρεται μόνο, με ιεροτελεστικό σχεδόν τρόπο, για ζητήματα «περιβάλλοντος», δηλαδή συλλογικής επιβίωσης. Έχει αντιστρέψει τις λογικές προτεραιότητες. Τό μαρτυρεί κι η λέξη «περιβάλλον»: η φύση δεν μπορεί να νοείται ως περιβάλλον της κοινωνίας, από αυτήν εξαρτάται η κοινωνία, τόσο για να παράγει όσο και για ν' αναπαράγεται. Είναι φύση, με την απλή έννοια ότι δεν υπάρχει κάτι έξω από τη φύση, ότι «φύση» είναι μιά άλλη λέξη για τό σύμπαν.

Με τέτοιες προτεραιότητες, προβλέπεται να πεθάνουμε με τη θαυμάσια ικανοποίηση ότι θά εξασκούμε τό θρησκευμά μας ελεύθερα σε μιά οικονομία που μās επιτρέπει να διαλέξουμε αν θά πάrouμε Άουντι ή Μερσεντές, αρκει να έχουμε τά χρήματα. Όμως, για να υπάρχουν πολιτισμοί, πρέπει να υπάρχει παραγωγή αγαθών για να παράγονται αυτά, πρέπει να μπορούμε να ζήσουμε. Η ιεράρχηση των προβλημάτων φαίνεται σαφής. Προβλήματα προκύπτουν πάντα όταν ξεχνάμε την εξάρτηση του εξαρτημένου όρου: η θρησκεία, λ.χ., προϋποθέτει την οικονομία. Μ' αυτή την έννοια είναι «έποικοδόμημα» της. Άλλά η οικονομία προϋποθέτει με τη σειρά της την οικολογία, είναι «έποικοδόμημα» των φυσικών συνθηκών που επιτρέπουν σε πρωτεύοντα όντα σαν έμας να υπάρχουν».

Η όλιστική έμπειρία

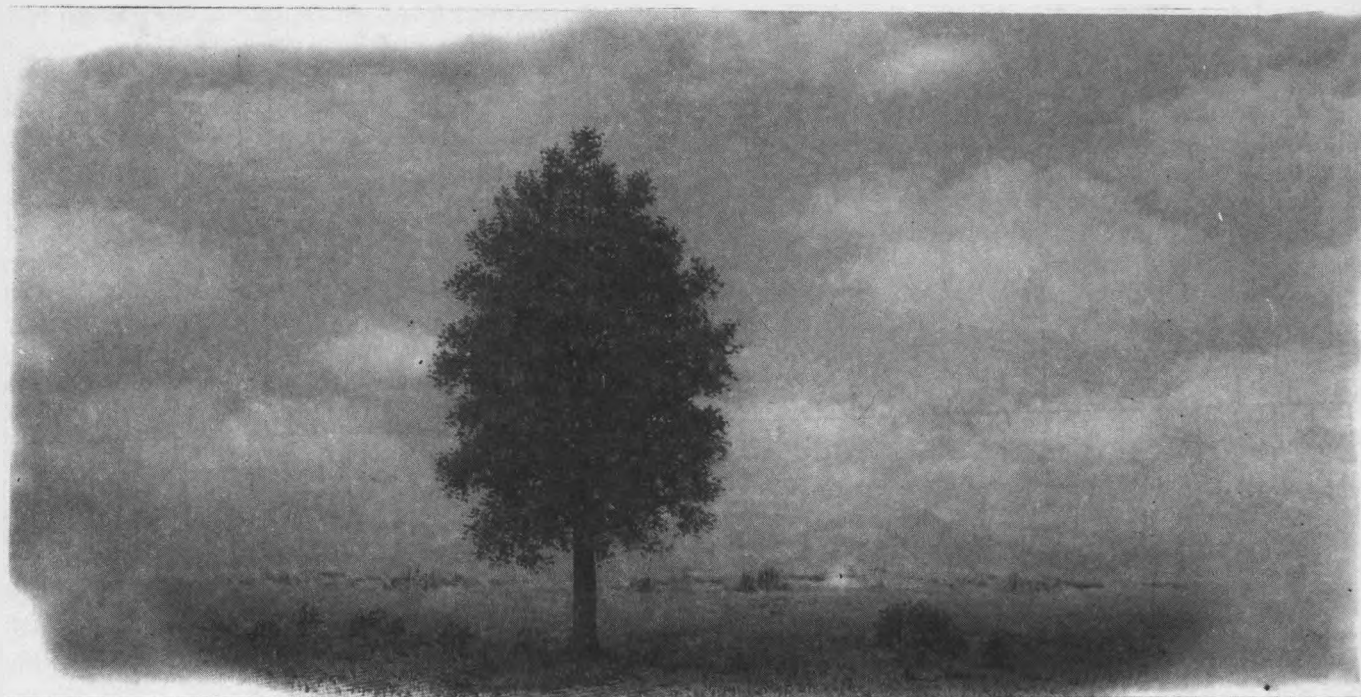
Έπειδή οι φασίστες σκέφτονται με όρους όλότητας, έρχεται κάποιος και λέει: μη σκέφτεστε με όρους όλότητας, είναι ολοκληρωτικό. Λές κι η συνεπαγωγή είναι αντιστρέψιμη, κι έπειδή θά σκεφθείς κάτι σφαιρικά, θά γίνεις και φασίστας. – Άπ' την άλλη, έπειδή οι φιλελεύθεροι σκέφτονται με όρους ατόμων, έρχεται ένας άλλος και λέει: μη σκέφτεστε με όρους ιδιωτικού-δημοσίου κλπ., είναι κεφαλαιοκρατικό. Λές και η συνεπαγωγή αντιστρέφεται πάλι: ότι άμα σκεφθείς τό καλό των ατόμων θά γίνεις και όπαδός της ελεύθερης αγοράς.

Οι δύο άποψεις είναι προφανώς ψευδείς. Τό όλον άπαρτίζεται από άτομα και οι άτομικές συμπεριφορές έχουν συνολικά άποτελέσματα. Όμως ξέρουμε πιο πολύ ότι ό όλισμός είναι ψευδής, και λιγότερο ότι ό άτομικισμός είναι ψευδής. Φταίει τό γεγονός ότι η ιστορική έμπειρία μās απέδειξε αναντίρρητα τό ψεύδος της όλιστικής, αλλά όχι και της άτομικιστικής θέσης. Κι αυτό έγκυμονεί κινδύνους.

Η ιστορική έμπειρία μās έδειξε με κάθε λεπτομέρεια τό αυτονόητο, ότι τό όλον άπαρτίζεται από άτομα, ότι λ.χ. μιά κοινωνία σοσιαλιστική σφαιρικά αλλά όχι για τά μέλη της, άπλως δεν είναι σοσιαλιστική. Όμως η άυτοκριτική των πρώην «όλιστών» άριστέρων είναι σαν να τους παρέδωσε δεμένους χειροπόδαρα στον δεξιό «άτομικισμό» (όχι όλους: οι άλλοι, έλλείψει άυτοκριτικής, μετακινούνται παγκοσμίως, άλλοι γοργά άλλοι άργά, πάντως ύπνοβατώντας, από τόν όλισμό της τάξης προς εκείνον του έθνους).

Δέν έχει άκόμη προκύψει η έμπειρία εκείνη που θά μās αποδείξει με έντελως αναντίρρητο τρόπο τό άλλο αυτονόητο: ότι οι άτομικές συμπεριφορές έχουν όλικά άποτελέσματα, ότι τά άτομα μπορούν να συμπεριφέρονται λογικά από μιά δική τους σκοπιά, κι αυτό να έχει σφαιρικά καταστροφικές επιπτώσεις. Η ιστορική έμπειρία εκείνη που θά μās ύποχρεώσει να καταξιώσουμε την όλιστική σκέψη χωρίς την παραμικρή επιφύλαξη άναγγέλλεται από καιρό, αλλά τώρα άρχισε να διαφαίνεται καθαρότερα η έλευσή της. Μιλώ για την καταστροφή των όρων επιβίωσης της άνθρωπότητας –και όχι μόνον αυτής.

Στό σχήμα του Μάρξ, οι εργάτες δεν ήσαν μόνο μιά κοινωνική τάξη, ήταν οι αντιπρόσωποι των *συμπερόντων της άνθρωπότητας*. Θά άρνούνταν τις άτομικές στοχοθεσίες, που έχουν όλέθρια άποτελέσματα για όλους, όχι μόνο για τούς ίδιους. Δηλαδή θ' άπελευθέρωναν τούς πάντες από τόν προαιώνιο κύκλο της κυριαρχίας και της ύποτελείας. Υπενθυμίζω ότι ό κύκλος αυτός είναι φρικτός, γιατί η καλή ζωή άπαιτεί προφανώς να μην καταπιέζεσαι, αλλά και να μην καταπιέζεις. – Τό ότι οι προλετάριοι δεν ανταποκρίθηκαν ως τώρα επιτυχώς σε μιά τέτοια άποστολή δεν σημαίνει ότι τά ενδιαφέροντα της άνθρωπότητας έπαψαν να υπάρχουν! Τό βασικό άπ' αυτά τά συμφέροντα είναι βέβαια η επιβίωσή της. Άρα πρέπει να αλλάξει έπα-

ναστατικά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο παράγουμε ἀγαθά, πού δέν εἶναι παρά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο σχετιζόμαστε πρὸς τήν ὑπόλοιπη φύση. Καί αὐτή ἡ ἐπαναστατική ἀλλαγὴ θά πρέπει νά ἔχει σοσιαλιστικό χαρακτήρα, ἀφοῦ θά πρέπει ν' ἀποφασίζουμε συλλογικά γιά τή συνολική παραγωγή μας. – Αὐτός ὁ σοσιαλιστικός χαρακτήρας τῆς ἀλλαγῆς, δέν ξέρω πῶς ἀκριβῶς θά ἐκφράζεται, ἀλλά πάντως ξέρω ὅτι δέν θά ἔχει καμία σχέση μέ τό σοβιετικό πρότυπο, ἀφοῦ ἡ Σοβιετική Ἐνωση ἄφησε πίσω της μιά ἀπό τίς πιό μολυσμένες περιοχές στόν κόσμο.

Ἀλήθεια, εἶναι μεγάλη ἀτυχία πού ἔχει καταχωρηθεῖ στίς συνειδήσεις ὡς «σοσιαλισμός» μιά μορφή οικονομίας ἡ ὁποία, πέραν ὅλων τῶν ἐλλειμμάτων της σέ πραγματική δημοκρατικότητα –ἀλλά βέβαια αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀνεξέλεγκτη μόλυνση–, κατέστρεψε τούς ὅρους συλλογικῆς ἐπιβίωσης σέ τέτοιο ἀπίστευτο βαθμό.¹

Τό ζήτημα εἶναι σαφές: ἂν δέν ἀλλάξουμε τρόπο παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, σέ ἕνα ἱστορικά σύντομο χρονικό διάστημα, οἱ ἀνώτερες μορφές ζωῆς θά πάψουν νά ὑπάρχουν στήν γῆ. Τριάντα ἐπιστήμονες ἐκπόνησαν μιά ἔρευνα γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, διαβάσαμε στόν Τύπο, καί προέβλεψαν ὅτι σέ πενήντα χρόνια ἡ Ἑλλάδα θά μοιάζει μέ Αἴγυπτο κι ἡ Γερμανία μέ Ἑλλάδα. Ἡ πρόβλεψη ὑπῆρχε ἀπό καιρό, τώρα ἀπλῶς ἀπέκτησε χρονολογία. Μποροῦμε λοιπόν μέ ἀσφάλεια νά προβλέψουμε, ὅτι μετά ἀπό κάποιες δεκαετίες ἀκόμη –δέν ἔχει σημασία πόσες ἀκριβῶς, σέ ἱστορική κλίμακα θά εἶναι οἴγουρα λίγες– ἡ ζωὴ θά γίνε ἀδύνατη στή γῆ (ὄχι γιά τούς μικροοργανισμούς,

μόνο πού αὐτοί εἶναι μιά ὄχι τόσο ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἐμβίων γιά πρωτεύοντα θηλαστικά σάν ἐμᾶς).²

Στό μεταξύ ξέρουμε τί θά συμβεῖ. Θά λιώσουν οἱ πάγοι, θ' ἀνέβουν οἱ θάλασσες, θά πνιγοῦν ἡ Ὀλλανδία, τό Μπαγκλαντές, ἡ Πολυνησία, ὁ Πειραιᾶς, ἡ Θεσσαλονίκη, τό Ρέθυμνο καί μερικές ἄλλες χαμηλές στεριές, ἡ γεωργική παραγωγή θά πέσει, τό γλυκό νερό θά μειωθεῖ στίς πυκνοκατοικημένες εὐκράτες ζώνες. Θά πεινάσουμε καί θά διψάσουμε.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου λήψης συλλογικῶν ἀποφάσεων

Ἡ κεφαλαιοκρατία συνδύαζει τήν ὀρθολογικότητα τῶν ἀτομικῶν ἀποφάσεων μέ τόν πλήρη ἀνορθολογισμό τῶν συνολικῶν ἀποφάσεων. Τό νά καῖς ἕνα δάσος γιά νά κτίσεις ἕνα σπίτι εἶναι ἀτομικά ὀρθολογικό, ἀλλά τό νά πεθαίνεις ἀπό ἀσφυξία καί δίψα μέσα σ' ἕνα ὑπέροχο πλήρως ἐξοπλισμένο σπίτι δέν εἶναι ὀρθολογική ἐπιλογή. Κι ὅμως ἡ δεύτερη ἐπιλογή περιέχεται στήν πρώτη νά κάψεις τό δάσος. Ἡ ὀρθολογική ἐπιλογή καταλήγει μέ πολύ ἀπλό τρόπο σ' ἕνα δεσμευτικό συμπέρασμα, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ ὅμως νά υλοποιηθεῖ –καί τό πρόβλημα εἶναι γιατί.

Ὁ γάλλος φιλόσοφος Μισέλ Σέρ ἐγγραφε πρὶν δέκα χρόνια ὅτι ἡ ὑπερβολική ζέστη τοῦ 1988-89 μποροῦσε νά ἐξηγηθεῖ ὡς φυσιολογική διακύμανση καί, ἐξ ἴσου, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου τοῦ θερμοκηπίου. Ἀφοῦ ὅμως πρέπει «νά προνοήσουμε καί ν' ἀποφασίσουμε», συνεχίζει, πρέπει «νά στοιχηματίσουμε, ἀφοῦ καί

τά πρότυπά μας συνηγορούν υπέρ των δύο αντίθετων θέσεων». Άν πούμε ότι δέν φταίμε έμεις, τότε, άν «τύχει καί κερδίσουμε, δέν κερδίζουμε τίποτα, ή ιστορία συνεχίζεται σάν πρῶτα: άν όμως χάσουμε, τά χάνουμε όλα, γιατί μία ένδεχόμενη καταστροφή μᾶς βρίσκει άπροετοιμαστούς». Άν όμως πούμε «ότι φταίμε έμεις», τότε, «άν χάσουμε, δέν χάνουμε τίποτα: άν όμως κερδίσουμε, κερδίζουμε τά πάντα: παραμένουμε οι πρωτεργάτες τής ιστορίας. Τίποτα ή άπώλεια από τήν μία, κέρδος ή τίποτα από τήν άλλη: αυτό σκορπά κάθε άμφιβολία». – Πρέπει λοιπόν νά επιλέξουμε τό δεύτερο, νά αποφασίσουμε ότι φταίει ή μόλυνση γιά τόν ζεστό χειμώνα.

Ναί αλλά «τοῦτο τό κλασικό έπιχείρημα ισχύει όταν ένα άτομικό υποκείμενο επιλέγει καθ' έαυτό τίς πράξεις του, τή ζωή του, τόν προορισμό του, τούς έσχατους σκοπούς του», ένῶ «όταν τό υποκείμενο πού καλείται ν' αποφασίσει συγκαλεί, πέρα από τό σύνολο των έθνων, τήν ανθρωπότητα τήν ίδια, τό έπιχείρημα καταλήγει μέν πάντα στό ίδιο συμπέρασμα, αλλά στερεϊται άμεσης έφαρμογής», γιατί μένει νά συγκροτηθεϊ τό μόνο υποκείμενο πού μπορεί ν' αποφασίσει γιά τό σφαιρικό αντικείμενο: αυτό τό «πρωτόγνωρο, όλικό υποκείμενο, ή ανθρωπότητα».³

Ο μόνος τρόπος γιά νά επιδιώσει ή ανθρωπότητα είναι ν' αποφασίσει συλλογικά. Άρα ν' αλλάξει τρόπο παραγωγής. Γιατί ο τρόπος παραγωγής είναι καί ο τρόπος μέ τόν όποιο μεταχειριζόμαστε τήν υπόλοιπη φύση, καί, βέβαια, ο τρόπος λήψης αποφάσεων. Όποιος έλέγχει τήν παραγωγή, έλέγχει τά πάντα, άφου χωρίς παραγωγή όποιαδήποτε άγαθών δέν θά υπήρχαν καί τά υπόλοιπα ανθρώπινα φαινόμενα. Άλλά αυτό είναι ιδιαίτερα προφανές όσον άφορᾶ τούς όρους βιολογικής επιβίωσης, άφου είναι ήλιου φαινότερο πώς μόνον ο συλλογικός έλεγχος τής υλικής ειδικά παραγωγής θά μπορούσε ν' άποτρέψει τή συντέλεια του βιοκόσμου, γιατί αυτό θά σήμαινε ότι μπορεί νά καταστρωθεϊ μία όλιστική στρατηγική, γιά τήν αντιμετώπιση των συνολικών κινδύνων, χωρίς τήν παρεμβολή των δήθεν όρθολογικών στοχοθεσιών των ατομικών ώφελιμιστών, πού οδηγούν στήν καταστροφή.

Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα

Η υπέρβαση τής εθνικής κυριαρχίας είναι πολύ λιγότερο σημαντική προκειμένου γιά τήν προστασία των πολιτιστικών μειονοτήτων παρά γιά τήν οικολογική σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Κι είναι έντυπωσιακό ότι σ' αυτό έδώ τό ζήτημα, όπου πρέπει κυρίως νά τεθεϊ, σ' αυτό άκριβώς τίθεται μόνο φραστικά. Ποιός θά βομβαρδίσει τίς βιομηχανικές εγκαταστάσεις τής χώρας πού ρυπαίνει περισσότερο τόν κόσμο, των ΗΠΑ; Κανείς, μ' όλο πού ένας βομβαρπισμός βιομηχανιών θά είχε πολύ περισσότερο νόημα σέ μία τέτοια περίπτωση, παρά μέ σκοπό τήν υπεράσπιση μιάς κατατρεγμέ-

νης μειονότητας, όπως συνέβη μέ τόν βομβαρισμό των αντίστοιχων εγκαταστάσεων τής Σερβίας...

Ήδη πρίν τριάντα χρόνια μία άνεπίσημη έκθεση γιά τόν ΟΗΕ άναρωτιόταν: «πώς μπορούν νά συνδυασθούν ή ούσιαστική ένότητα καί άλληλεξάρτηση τής βίοςφαιρας μέ τήν αύξημένη συνείδηση των εκατόν τριάντα καί πάνω κυβερνήσεων, ότι κατέχουν μία χωριστή κυριαρχία;».⁴ Πάντως όχι διά τής επιβολής μιάς μεγάλης δύναμης, πού ίσα ίσα έχει δείξει ότι νοιάζεται ελάχιστα γιά τήν σωτηρία του πλανήτη μέ τήν άρνητική της στάση στίς διάφορες παγκόσμιες συνδιασκέψεις.

Οι συγγραφείς τής έκθεσης προέβλεπαν από τότε ότι «ούτε ένα μεμονωμένο έθνος ούτε έστω μία ομάδα έθνων μπορεί νά υπερβεί μόνη τόν τραγικό καί αύξανόμενο χωρισμό των πλούσιων λαών του Βορρά καί των φτωχών του Νότου... Κανένα έθνος... δέν μπορεί ν' άποφύγει τούς κινδύνους πού γεννούν ο άπαράδεκτος πατερναλισμός των μέν καί ή γεμάτη μίσος άρνηση των δέ». Καί εύλόγως κατέληγαν στή διάζευξη: «στό έξής ή διεθνής πολιτική θά αναγκασθεϊ είτε νά πάει πρὸς μία συστηματικότερη κατανομή του πλούτου... είτε νά θυθισθεϊ στίς ταραχές καί στήν άναρχία».⁵

Είναι άκριβώς ή παλιά διάζευξη σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα –κι άς μήν έλεγαν τήν άνακατανομή του πλούτου σοσιαλισμό, βέβαια. Αυτή ή διάζευξη είναι, γιά οικολογικούς ζωτικούς λόγους, πίο επίκαιρη σήμερα από ποτέ, κι άς φαίνεται πολύ μακρύς ο δρόμος μέχρι τή συνειδητοποίησή της.

***

Έδώ θέλω νά διευκρινίσω τρία αυτονόητα πράγματα.

Πρῶτον, είναι προφανές ότι ή στάση των ΗΠΑ δέν υπαγορεύεται από καμία κακοήθεια του λαού ή των κυβερνώντων, άλλ' από δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος, πού επιβάλλονται έφ' όσον ή αντιμετώπιση του ισχύοντος τρόπου παραγωγής ως καλού ή έστω αναπόφευκτου οδηγεί στό συμπέρασμα, ότι πρέπει τά κράτη νά υποταχθούν στίς οιονεί φυσικές έπιταγές του. Δέν έχει νόημα καμία δαίμοποίηση των Άμερικανών, καμία συνωμοσιολογία κοκ. Άν ή Ελλάδα ήταν ή παγκόσμια κεφαλαιοκρατική δύναμη τής έποχής, δέν υπάρχει ή παραμικρή άμφιβολία ότι θ' ακολουθούσε πάνω κάτω τήν ίδια πολιτική.

Δεύτερον, τό άν θά βρεθούν άλλου είδους βιομηχανίες, πού δέν θά άπειλούν τήν ζωή (όχι τό «περιβάλλον»), ή δέν θά βρεθούν τέτοιες βιομηχανίες, όποτε, γιά νά μήν πεθάνουμε, θά μειώσουμε τίς αξιώσεις μας, αυτό είναι ένα πραγματολογικό θέμα πού δέν μπορεί νά συζητηθεϊ τώρα, ει μή μόνο καθαρά ιδεολογικά. – Η ανθρωπότητα θά τό λύσει άφου κατορθώσει ν' άποφασίξει ως τέτοια, συλλογικά.

Δέν έχει νόημα νά κατηγορούνται ως ρομαντικοί εχθροί τής προόδου όσο εξέτάζουν τό ένδεχόμενο νά

μειωθεί ἢ νά σταματήσει ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη, ἂν δέν βρεθοῦν ἐναλλακτικοὶ τρόποι παραγωγῆς σέ καθαρά τεχνικό ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιβίωση τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι προφανέστατα ἓνα κατ' ἐξοχήν ὀρθολογικὸ κριτήριο ἀπόφασης, κι ἄς ἔχει ἐν τέλει αὐτὴ ὡς περιεχόμενο τὴν ἄρση τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης! Ἡ βιομηχανικὴ πρόοδος συνδέεται πολλαπλῶς ἀλλὰ πάντα μόνον ἔμμεσα μ' αὐτὸ πού οἱ Διαφωτιστές ὄρισαν ὡς μοναδικὸ δυνατὸ νόημα τῆς «ἱστορίας»: τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἠθικὴ χειραφέτησή του ἀπ' ὅλους τοὺς ὑπαρκτοὺς καὶ φαντασιακοὺς δαίμονές του. Ἡ «πρόοδος» καμιά ἄμεση σχέση δέν ἔχει μὲ τὴν «ἀνάπτυξη».

Τρίτον, ἡ οἰκολογικὴ διεκδίκηση μπορεῖ μὲν νά κατεβαίνει μὲ δικά της σχήματα στὸν πολιτικὸ στίβο, κι ἔτσι νά συσπειρώνει περισσότερο κόσμον ἀπὸ μιά πῶ δεσμευτικὴ διεκδίκηση ἀλλαγῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη καλὰ κάνουν καὶ ὑπάρχον οἰκολόγοι, ἀκόμη καὶ ἀπολιτικοὶ οἰκολόγοι ἐπικαλούμενοι τὰ καλὰ αἰσθήματα τῶν ἐπιχειρηματιῶν... Ὅμως εἶναι προφανές ὅτι χωρὶς ἓνα τέτοιο σοσιαλιστικὸ σχέδιο ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας, τὸ μόνο πού μποροῦμε νά προσδοκοῦμε εἶναι νά ἐπιβραδυνθεῖ ἡ ἴδια πορεία, ἄρα νά φθάσουμε στὸ ἴδιο τέλος, λίγο ἀργότερα.

Ἄν δέν παλέψουμε ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν θανατηφόρο προσανατολισμὸ τῆς «πρόοδου», τότε, μάλιστα, θά δοῦμε ἀγῶνες γιὰ ἐπιβίωση τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀτόμων, ἐνῶ ὁλωνῶν ἡ ζωὴ θά φυραίνει. Τότε θά δικαιωθοῦν προβλέψεις σάν τοῦ Κονδύλη,⁶ πού θεωροῦσε τὸν ἀγῶνα γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἀνθρωπότητας κοροϊδία, ἀπάτη ἢ αὐταπάτη γιὰ ἀφελείς, ἐξ ὀρισμοῦ χαμένη ὑπόθεση.

Ὅμως ἡ συγκυρία γιὰ τὸν σοσιαλισμὸ δέν εἶναι καλὴ. Παλιότερα εἶχαμε τὸ σιιάχτρο τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», τῶρα ἔχουμε τὸ φάντασμά του, πού ἀποδεικνύεται ἴσως καὶ πῶ ἰσχυρό. – Ἀλήθεια, εἶναι μιά μακάβρια «εἰρωνία τῆς ἱστορίας», ὅπως ἔλεγαν παλιά, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ὡς σχέδιο γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν πολιτειῶν ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὶς συνειδήσεις τὴν ὥρα ἀκριβῶς πού γίνεται κατ' ἐξοχήν ἀναγκαῖος –κατ' ἐξοχήν γιατί οἱ φόννοι ἀπὸ τοὺς ἐκμεταλλευτές, τοὺς ρατσιστές, τοὺς ἐθνικιστές, τοὺς ψευδεπίγραφους κομμουνιστές, τοὺς υπερασπιστές τοῦ δῆθεν ἐλεύθερου κόσμου, ὡς καὶ ἡ γενοκτονία τῶν Ἑβραίων, τῶν Τσιγγάνων, τῶν Ἀρμενίων, τῶν Χούτου, κοκ., ὅλες μαζί εἶναι περίπου ἀμελητέα συμβάντα μπρὸς στὸν θάνατο ὄλων ἐξ αἰτίας ἐνός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγῆς...

1. Βλ. *Γαϊόραμα* 37, Μάιος-Ιούνιος 2000, σ. 156 κ.ε.

2. Ἡ «ὑπόθεση Γαία» ὀδηγεῖ στὸ χαρμόσυνο συμπέρασμα, ὅτι σχεδόν καμιά μορφή μόνυσης δέν μπορεῖ νά καταστρέψει τὴν ζωὴ, ἀφοῦ θά μείνουν οἱ μικροοργανισμοί. Βλ. J.E. Lovelock, *Gai*, 1979, γαλλικὴ μτφρ. *La Terre est un être vivant* (1986), Flammarion, Παρίσι 1993.

3. M. Serres, *Le contrat naturel* (1990), Flammarion, Παρίσι 1992, σ. 16, 19· θά δημοσιευθεῖ σύντομα, μτφρ. ἀπὸ τὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης.

4. B. Ward-R. Dubos, 1972, γαλλ. μτφρ. *Nous n'avons qu'une terre*, Denoel, Παρίσι 1972, σειρά «J'ai lu», 1974, σ. 406.

5. Ὁ.π., σ. 411-412.

6. Βλ. Π. Κονδύλης, *Ἀπὸ τὸν 20ὸ στὸν 21ο αἰῶνα*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1998.

«GMOs»:

Ο «ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ» ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΕΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ»¹

του Λεωνίδα Λουλούδη

Όργανώνοντας τό Γιουράσικ Πάρκ

Ό Μάικλ Κράιτον δέν είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα. Όχι, πάντως, όσο ένα από τά έργα του, τό «Πάρκο τών δεινοσαύρων» ή αλλιώς τό πασίγνωστο, σέ μικρούς και μεγάλους, από τήν, κατά Στίβεν Σπίλμπεργκ, μεταφορά του στόν κινηματογράφο: «Jurassic Park». Οί εκατοντάδες εκατομμυρίων θεατές του άν δέν διασκεδάζαν τόσο πολύ μέ τήν εύφάνταστη παρουσία τών «προϊστορικών τεράτων» θά είχαν, ίσως, τήν εύκαιρία νά διαπιστώσουν ότι ο Κράιτον, απόφοιτος τής ιατρικής σχολής του Χάρβαρντ, δέν είχε γράψει απλώς ένα διασκεδαστικό έργο για μέγала, έστω, παιδιά. Αντίθετα, πίσω από τίς διασκεδαστικές περιπέτειες, διατύπωνε, ήδη από τό 1990, μιά ιδιαίτερα άνησυχητική προφητεία για τό μέλλον τών σύγχρονων κοινωνιών. Καί δέν αναφέρομαι τόσο στην παραδειγματικά εκλαϊκευμένη θεωρία του χάους τήν οποία ένσωματώνει στην πλοκή του έργου: «Η θεωρία του χάους λέει δύο πράγματα. Πρώτο, ότι τά σύνθετα συστήματα, όπως ο καιρός, έχουν μιά ύποκείμενη τάξη. Δεύτερο, λέει τό αντίστροφο – ότι τά απλά συστήματα μπορούν νά παράγουν σύνθετη συμπεριφορά». Αναφέρομαι σέ όσα ή επινόηση του «Γιουράσικ Πάρκ» μάς ύποχρεώνει νά σκεφτούμε, και κυρίως ένα: γιατί ή επανάσταση τής βιοτεχνολογίας διαφέρει από τίς παλιότερες επιστημονικές αλλαγές. Μας τό εξηγεί στόν πρόλόγο του. Διαφέρει, λέει, για τρεις λόγους.

«Πρώτο, είναι πλατιά δεδομένη... μόνο στην Άμερική, ή βιοτεχνολογική έρευνα εφαρμόζεται σέ περισσότερα από δύο χιλιάδες εργαστήρια. Πεντακόσιοι οργανισμοί ξοδεύουν πέντε εκατομμύρια δολάρια τό χρόνο σ' αυτή τήν τεχνολογία. Δεύτερο,

τό μεγαλύτερο μέρος τής έρευνας αυτής γίνεται άπερίσκεπτα και επίπολα. Προσπάθειες για νά διακρίνουν καλύτερα μέσα στα ποτάμια, τεράγωνα δένδρα για εύκολότερη ύλοτομία κ.τλ. Τρίτο, ή εργασία είναι άνεξέλεγκτη. Κανένας δέν τήν επιβλέπει. Δέν ύπάρχουν νόμοι νά τή ρυθμίσουν. Δέν ύπάρχει συνεπής κυβερνητική πολιτική στην Άμερική ή όπουδήποτε άλλοσ στόν κόσμο... Άλλά τό πιο άνησυχητικό είναι τό γεγονός ότι ανάμεσα στους ίδιους τούς επιστήμονες δέν ύπάρχουν κέρβεροι... ύπάρχουν έλάχιστοι μοριακοί βιολόγοι και ακόμα λιγότερα έρευνητικά ένστιτούτα χωρίς έμπορικές σχέσεις. Ό παλιός καλός καιρός έχει περάσει. Η γενετική έρευνα συνεχίζεται μέ πολύ πιο άχαλίνωτο ρυθμό από πριν. Άλλά γίνεται κρυφά, βιαστικά και μέ σκοπό τό κέρδος».²

Υπερβολές ενός τερατολόγου συγγραφέα επιστημονικής φαντασίας; Άκούμε τόσα τρομολαγνικά και έσχατολογικά σενάρια για τό «τέλος του κόσμου» ώστε δέν θά είχα μεγάλη αντίρρηση νά δεχθώ ότι ο Κράιτον υπερέβάλλει. Έρχονται, όμως, και άλλα έγκυρότερα όνόματα νά προσυπογράψουν τίς άνησυχίες του. Πρόσφατα, κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα, από τίς πολύ προσεγμένες εκδόσεις «Σύναμμα», τό βιβλίο (σχεδόν τής ίδιας έποχής, 1991) ενός «μύθου» τής σύγχρονης γενετικής πληθυσμών, τής πληθυσμιακής βιολογίας

1. Ανακοίνωση στή διήμερη «Συζήτηση για τούς Γενετικώς Τροποποιημένους Όργανισμούς». Δίκτυο Οικολογικών Όργανώσεων, Καβάλα 17-18/11/2000. Ό συγγραφέας είναι Επίκουρος Καθηγητής στό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Άθηνών.

2. Μ. Crichton, *Τό Πάρκο τών δεινοσαύρων*, Bell 1992.

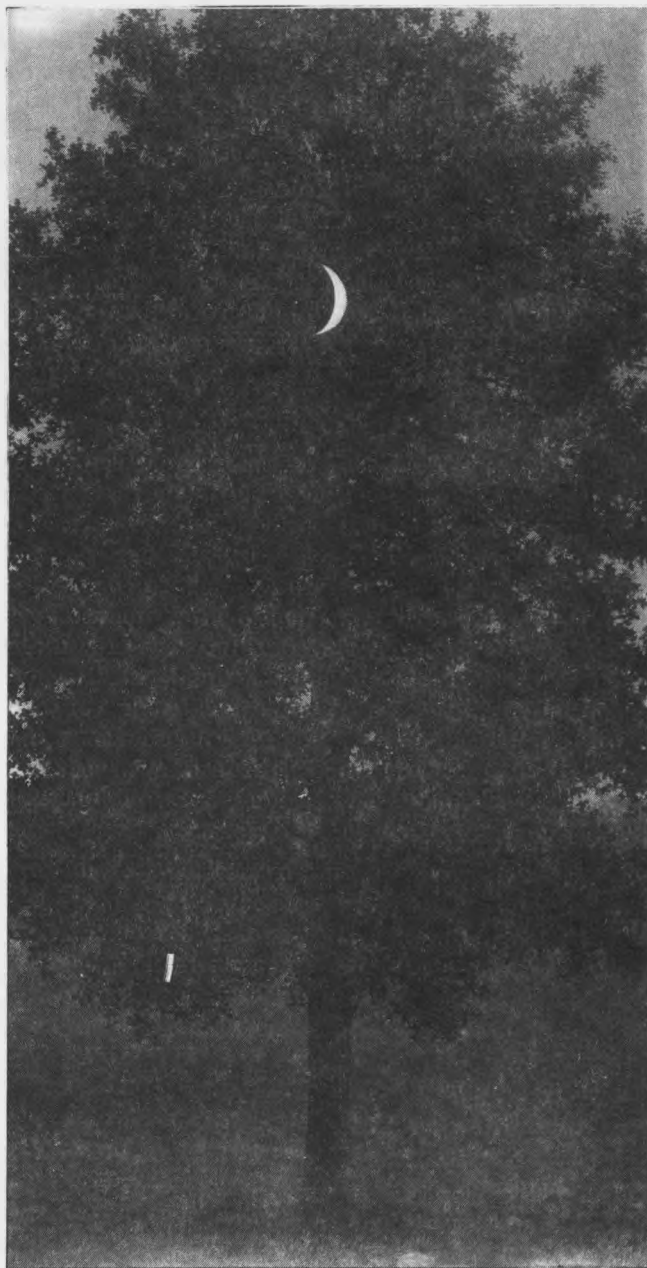
καί τῆς Ἐξελικτικῆς, τοῦ Ἀμερικανοῦ Ρίτσαρντ Λεβοντίν (Richard Lewontin).³ Ἀναφερόμενος στό ἐρευνητικά προγράμματα προσδιορισμοῦ τῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἀνθρωπίνου γονιδιώματος, γράφει:

«Ἡ συμμετοχή καί ὁ ἔλεγχος ἑνός ἐρευνητικοῦ προγράμματος πολλῶν δισεκατομμυρίων δολλαρίων διαρκείας 30 ἢ 50 ἐτῶν πού περιλαμβάνει τήν καθημερινή ἐργασία χιλιάδων τεχνικῶν καί ἐπιστημόνων σέ χαμηλότερες θέσεις ἀποτελεῖ ἐξαιρετικά ἐλκυστική προοπτική γιά ἕνα φιλοδόξο βιολόγο. Ἔτσι θά δημιουργηθοῦν μεγαλειώδεις καριέρες. Θά δοθοῦν βραβεῖα Νόμπελ. Θά προσφερθοῦν τιμητικές διακρίσεις. Σημαντικές ἀθροιστικές καί τεράστιες ἐργαστηριακές ὑποδομές θά τεθοῦν στή διάθεση ἐκείνων πού ἐλέγχουν αὐτό τό πρόγραμμα... Ἀπό τοὺς μοριακοὺς βιολόγους πού διδάσκούν σέ πανεπιστήμια, πολλοί εἶναι ἐπίσης βασικοὶ ἐρευνητές ἢ μέτοχοι σέ βιοτεχνολογικές ἐταιρείες... Στό πρόγραμμα προσδιορισμοῦ τῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἀνθρωπίνου γονιδιώματος βλέπουμε μιά πτυχή τῆς βιολογικῆς ἐπιστήμης γιά τήν ὁποία κανεῖς δέν μιλά συχνά καί εἶναι ἴσως ἡ πλέον μυθοποιημένη. Ἐνῶ λέγεται ὅτι ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀνακάλυψη γιά τή φύση τῆς ζωῆς, κρύβει συχνά ἀπλές ἐμπορικές σχέσεις πού προσφέρουν ἰσχυρότατη ὥθηση στήν καθοδήγηση καί τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας».

Τά ἴδια, πάνω-κάτω, μᾶς ἐπιβεβαιώνει, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὁ Φρανσουά Γκρό (Francois Gross), ἀκαδημαϊκός, καθηγητής στό College de France καί στό Ἰνστιτούτο Παστέρ, ἐπιστημονικός σύμβουλος τῶν πρωθυπουργῶν Μαρουά καί Φαμπιούς, ἐπί προεδρίας Μιττεράν. Ὁ Γκρό ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ ἀμερικανική ἐμπειρία δείχνει τό δρόμο

«μιάς νέας ὀργανωτικῆς δομῆς, πού συνδέει τόν πανεπιστημιακό χῶρο μέ τόν κόσμο τῶν ἐπιχειρήσεων: τίς καινοτομικές (start-up) ἐπιχειρήσεις. Μεταξὺ τοῦ 1977 καί τοῦ 1984 εἶδαμε πολύ συχνά μεγάλους ἐρευνητές, συνήθως πολύ γνωστοὺς στόν κλάδο τους σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, νά ἀναλαμβάνουν πρωτοβουλίες –πράγμα σπάνιο μέχρι τότε– καί νά ἀποφασίζουν νά δημιουργήσουν προσωπικές ἐπιχειρήσεις ἢ τουλάχιστον νά γίνουν κύριοι ἐμπυχωτές τους. Τέτοια παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ περιπτώσεις τοῦ Βάλτερ Γκίλμπερτ (Walter Gilbert) καί τοῦ Νταϊβιντ Μπάλτιμορ (David Baltimore) στίς ΗΠΑ (καί οἱ δύο ἐρευνητές ἔχουν βραβευθεῖ μέ Νόμπελ) ἀλλά καί τοῦ φημισμένου μοριακοῦ βιολόγου Σάρλ Βάισεμαν (Charles Weismann), πού ἐργάζεται στό Polytechnicum τῆς Ζυρίχης».⁴

Πρόταξα αὐτά τά ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ὄχι γιά νά ἐπικαλεσθῶ τή συνηγορία ὀρισμένων διασήμων ἢ ἐγκυρων προσωπικοτήτων σέ ἀπόψεις πού θά ἀναπτύξω στή συνέχεια ἀλλά γιά νά δείξω ὅτι μέ ἀσυνήθιστη εὐθυβολία, μιά δεκαετία πρὶν (ὅλα αὐτά τά βιβλία ἐκδόθηκαν στήν τετραετία 1989-1991), προβλέπουν αὐτό τοῦ ὁποίου εἴμαστε ἐμεῖς μάρτυρες, στήν αὐγή τῆς ἐπόμενης δεκαετίας. Ἡ βιολογία, ἡ ἐπιστήμη τῆς ζωῆς

ἢ ἔστω ἕνας κλάδος τῆς, ἡ λεγόμενη βιοτεχνολογία, σήμερα, ὅταν περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε, διεισδύει ἐπιτυχῶς στό «ἐνδότερα» τοῦ μυστικοῦ τῆς ζωῆς, εἶναι συνταυτισμένος μέ ἔξωθεν τῆς ἐπιστήμης ἐπιβαλλόμενες ἱεραρχήσεις: τό χρῆμα, τό κεφάλαιο, τήν ἐπένδυση, τό κέρδος, τήν ἐπιχειρηματικότητα, μέ μία λέξη,

3. R. Lewontin, *Ἡ Βιολογία ὡς ἰδεολογία: Τό δόγμα τοῦ DNA*, Σύνταγμα, 1999.

4. F. Gross, *Ὁ πολιτισμός τοῦ Γονιδίου*, Κάτοπτρο 1995, τῆς ἐπίσης ἐνδιαφέρουσας σειρᾶς «Ὁρίζοντες τῆς Ἐπιστήμης».

τήν «άγορά» ως άφετηρία και κατάληξη τής έπιστημονικής καινοτομίας. Μέ αυτό δέν ύπονοώ ότι ένα άλλο οικονομικο-κοινωνικό σύστημα, για παράδειγμα ό σοσιαλισμός, θά άπεξαρτητοποιούσε, αυτόμάτως, τήν ανάπτυξη τής βιοτεχνολογίας από τίς δικές του οικονομικο-κοινωνικές και, έν τέλει, ιδεολογικές αξίες. Στην πραγματικότητα, ή έμπειρία έδειξε, μέ άκραίο παράδειγμα τήν περίφημη ύπόθεση Λυσένκο στήν ΕΣΣΔ, τόσο διδακτικά ιστορημένη από τόν Ντομνίκ Λεκουύρ στό όμώνυμο έργο του, τό άκριβώς αντίθετο. Αυτό πού προσπαθώ νά πώ είναι ότι αυτή ή άλληλεξάρτηση «άγοράς» και βιοτεχνολογίας μέ σαφή κυριαρχία τής πρώτης επί τής δεύτερης, σέ μία, κατά τόν Φρανσουά Γκρό, «νέα όργανωτική δομή», ένέχει τή δική της δυναμική σημασία τήν όποία πρέπει νά διαχωρίσουμε από τήν ύπόλοιπη συζήτηση τών έπιπτώσεων τής βιοτεχνολογίας στήν οικονομία, τήν κοινωνία, τό περιβάλλον, τήν υγεία τών ανθρώπων. Γιατί πρέπει, Μά και άπλως για τό γεγονός ότι ή «όργανωτική δομή» προηγείται και οι λεγόμενες «έπιπτώσεις» έπονται. Ή μέ άλλη διατύπωση, γιατί πολλές από τίς «έπιπτώσεις» παράγονται από τή συγκεκριμένη και όχι άλλη «όργανωτική δομή».

*Όταν οι έπιστήμονες κοιμούνται ήσυχoi

Συνεπώς μέ τή βιοτεχνολογία δέν ισχύει άπλως, αυτό πού λέει ό Ζάκ Ελιλ (Jacques Ellul), ότι, δηλαδή, κάθε τεχνική πρόοδος είναι πάντα διαφορούμενη:

«Όρισμένα άποτελέσματα είναι άναμενόμενα και εύπρόσδεκτα. Άλλά υπάρχουν πάντα δευτερεύοντα άποτελέσματα πού δέν είχαν προβλεφθεί και πού δέν ήταν δυνατόν νά προβλεφτούν έξ όρισμού στό άρχικό στάδιο τής έκάστοτε τεχνικής προόδου. Αυτή ή μή προβλεψιμότητα προκύπτει από τό γεγονός ότι ή προβλεψιμότητα θεωρεί δεδομένη μία πλήρη δυνατότητα πειραματισμού σέ όλους τούς τομείς. Αυτό όμως είναι άδιανόητο».

Ή βιοτεχνολογία, έπιπροσθέτως, στή σημερινή της καινοτομική ανάπτυξη, τήν ίδια στιγμή πού, όπως κάθε τεχνική πρόοδος παράγει, έν μέρος, άπρόβλεπτα άποτελέσματα, ύποτάσσεται πλήρως στόν κυρίαρχο λόγο τής έδραιωμένης μορφής σχέσεων πολιτικής και οικονομικής έξουσίας. Τό έρώτημα είναι, συνεπώς, όχι «ποιός κάνει κουμάντο» σέ αυτή τή νέα «όργανωτική δομή» τής βιοτεχνολογικής επανάστασης, διότι ή προαναφερθείσα σχέση ύποταγής δέν αφήνει περιθώρια άμφιβολίας. Τό καιριο έρώτημα είναι, μέ δεδομένη αυτή τήν άσυμμετρία δύναμης, ποιά είναι ή έπίπτωση της στή διαδικασία και τήν παραγωγή του βιοτεχνολογικού προϊόντος. Ήνα παράδειγμα, ίσως, άποσαφηνίσει περισσότερο τήν κρισιμότητα αυτού του έρωτήματος. Σέ ένα από τά πρώτα χρονικά του ιστορικού έπιτεύγματος παραγωγής του πρώτου θηλαστικού-κλώνου προερχόμενου από ένήλικα κύτταρα, τής πασιγνώστης «Ντόλλυ» (Ίούλιος του 1995), ή συγγραφέας

Τζίνα Κολάτα (Gina Kollata)⁹ παραθέτει άποσπάσματα συνομιλιών της μέ έναν από τούς δημιουργούς τής «Ντόλλυ», τόν Σκωτζέξο έμβρυολόγο Γιάν Βίλμουτ (Ian Wilmut) του Ίνστιτούτου Roslin. Σέ όλο τό βιβλίο ό Βίλμουτ δέν παύει νά επαναλαμβάνει ότι οι ήθικές πλευρές τής έπιστημονικής εργασίας του δέν τόν άφορούν. Σέ μία από τίς πολλές αναφορές του στό ζήτημα λέει:

«Δέν είμαι άνόητος. Ξέρω τί ένοχλεί τόν κόσμο γύρω από αυτό. Καταλαβαίνω γιατί ξαφνικά ό κόσμος βρίσκεται έξω από τήν πόρτα μου. Άλλά αυτή είναι ή δουλειά μου. Ήταν πάντοτε ή δουλειά μου και δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ τόν κλωνισμό ανθρώπινων όντων. Δέν κρύβομαι πίσω από αυτό πού κάνω, αν αυτό θέλετε νά μάθετε. Κοιμάμαι πολύ ήσυχος» (σ. 21).

Είναι, όμως, αυτή όλη ή αλήθεια του; Μερικές σελίδες πío κάτω (192-193), όμως, ή συγγραφέας συνομιλεί μέ τόν Βίλμουτ, όταν ό τελευταίος έχει έρθει στή Νέα Ύόρκη (Ίούνιο του 1996), νά συζητήσει μέ έπενδυτές οι όποιοι ένδιαφέρονταν νά διερευνήσουν τίς δυνατότητες χρήσης του κλωνισμού για τή δημιουργία άγελάδων άπρόσβλητων από τή νόσο τών τρελών άγελάδων.

Ό «Βίλμουτ», γράφει ή Κολάτα, «μου είπε ότι έχει καταστρώσει ένα σχέδιο για νά άποφύγει τόν καταιγισμό τών έρωτήσεων πού δέχεται για τά ήθικά ζητήματα του κλωνισμού ένήλικων και, ειδικότερα, ένήλικων ανθρώπων. Προσπαθούσε νά έπιτύχει αυτό πού ό ίδιος άποκαλούσε «marketing», μέ τό όποιο έννοούσε τήν προσεκτική έπιλογή τών λόγων του ώστε νά άποφύγει νά εισέλθει σέ ήθικολογικές συζητήσεις περί κλωνισμού ανθρώπων. Ό φόβος του ήταν ότι επειδή ό ίδιος άυτοπροοδιορίζεται ως μή Χριστιανός, τά έπιχειρήματα του θά έβάλλοντο για αυτό πού ό ίδιος ήταν, τίς πεποιθήσεις του, ή «τήν έλλειψη αυτών» μου είπε. Ήθελε νά χαράξει μία λεπτή γραμμή έτσι ώστε νά μήν ένθαρρύνει τόν κλωνισμό ανθρώπων αλλά, συγχρόνως, νά μήν ένθαρρύνει μία πολύ εύρεία άπαγόρευση του κλωνισμού ή όποια, ένδεχομένως, θά σταματούσε σημαντική έπιστημονική έρευνα. Ήτσι, συνέχισε, «είπε στόν έαυτό του νά μήν παρασυρθεί σέ συζητήσεις επί του τί μπορεί νά σημαίνει ό κλωνισμός». Στην προσπάθεια του νά γλυτώσει από αυτές τίς «πιέσεις» ό Βίλμουτ έξομολογείται ότι τήν καλύτερη βοήθεια πήρε από ένα ειδικό τών δημοσίων σχέσεων, όποιος του είπε: «Πες ότι έχεις βγει νά περπατήσεις μία γκριζα, μίξερη μέρα, άνεβαίνεις ένα λόφο, είσαι κουρασμένος και σκέφτεσαι, «Γιατί νά πάρει ό διάβολος τό κάνω αυτό;» Μετά γυρνάς πίσω σπίτι, κάνεις ένας ντους και λές, «Είναι πράγματι ύπεροχο». Αυτό είναι». Και ό Βίλμουτ τελειώνει για τήν έξομολόγησή του ως εξής: «Ό Θεός νά μέ βοηθήσει, είναι σκληρό. Άλλά, από τήν άλλη πλευρά, τί φανταστική εύκαρία μου δίνεται».

Νομίζω, ὅτι τό περιστάτικό εἶναι ἐξαιρετικά ὑποστηρικτικό γιά ὅσα θέλω νά ἐπιστήσω ἐδῶ τήν προσοχή. Ποιά εἶναι αὐτά; Ἄς πάρουμε τά σημεῖα τοῦ μονολόγου αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἐπιστήμονα μέ τή λογική σειρά ἐκφορᾶς τους. Κατ' ἀρχήν ἀποστασιοποιεῖται ἀπό τή συνολική σημασία αὐτοῦ πού κάνει. Γι' αὐτόν εἶναι «ἡ δουλειά του» πού δέν ἔχει νά κάνει τίποτε μέ τόν «κλωνισμό ἀνθρώπων». Ἔτσι, λέει, «κοιμᾶμαι ἡσυχος», ἀδιαφορώντας γι' αὐτούς πού βρίσκονται «ἐξω ἀπό τήν πόρτα του». Στή συνέχεια, μόλις ἕνα χρόνο ἀπό τήν ἐπιστημονική του ἐπιτυχία, βρίσκεται στήν Ἀμερική μιλώντας μέ «ἐπενδυτές», προκειμένου νά λύσει συγκεκριμένο τεχνολογικό πρόβλημα μεγάλης πολιτικής σημασίας (τή νόσο τῶν «τρελῶν ἀγελάδων») διά τοῦ κλωνισμοῦ. Ὁμολογεῖ ὅτι δέχεται «πιέσεις» γιά τή γενικότερη σημασία «τῆς δουλειᾶς του». Ἔτσι, ὀργανώνει marketing προκειμένου νά διαπραγματευθεῖ τή «δουλειά του» μέ οικονομικούς παράγοντες καί χαράσει στρατηγική «λεπτῆς γραμμῆς» μεταξύ κλωνισμοῦ ἀγελάδων καί ἀνθρώπων χωρίς νά παρασύρεται σέ γενικές συζητήσεις περί κλωνισμοῦ. Τέλος, πείθεται ἀπό εἰδικό τῆς ἐπικοινωνίας νά χαίρεται τή ζωῆς του ὡς ἔχει καί, ἂν καί ἄθεος, ἐπικαλεῖται τόν... θεό γιά τά περαιτέρω. Ὁ Μπρούνο Λατούρ (Bruno Latour)⁶ θά πρέπει νά αισθάνεται πλήρως δικαιωμένος μέ τή «λογική» Βίλμουτ. Αὐτός δέν εἰδεξε ὅτι ὁ διαχωρισμός τῆς κοινωνίας ἀπό τή φύση, τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό πράγμα, τῆς ἐπιστήμης ἀπό τήν κουλτούρα οὐδέποτε ὑπῆρξε παρά τίς περί τοῦ ἀντιθέτου ἀντιλήψεις τῶν μοντέρνων; Μάρκετινγκ, ἐπενδυτές, πιέσεις, δημόσιες σχέσεις, λεπτές γραμμές μεταξύ κοινωνικῆς ἀνοχῆς καί ἀπαγόρευσης, χρηματοδότηση ἀντιμετώπισης πολιτικῶν κρίσεων (ἐπιδημία NTA) διά τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας. "Ὅλα αὐτά τί σχέση ἔχουν μέ ὅ,τι ὁ Βίλμουτ ἀποκαλεῖ «ἡ δουλειά μου» καί ἐννοεῖ «ἡ ἐπιστήμη μου»; Καμία καί μεγάλη εἶναι ἡ ἀπάντηση. Καμία, ὅταν τόν σκεφτόμαστε νά δουλεύει ἐπί 23 χρόνια ἀπό τίς 9 π.μ. μέχρι τίς 6 μ.μ., ὡς ἀκόμη ἕνας ἐπιστήμονας σέ ἕνα γνωστό ἐρευνητικό ἴδρυμα κάπου στήν σκωτσέζικη ὑπαιθρο. Μέχρι τίς 5 ἡ ὥρα τό ἀπόγευμα τῆς 5ης Ἰουλίου 1996 (ὅταν γεννήθηκε ἡ Ντόλλυ). Μεγάλη, ὅταν, αὐτό πού ὀνομάζει «δουλειά μου», ἀφορᾶ, ἔκτοτε, τήν παγκόσμια οἰκονομία καί κοινωνία, τήν κουλτούρα ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας ὅταν ἡ δουλειά του εἶναι, ἐνδεχομένως, μέ μιά ἐννοια, ἡ ἀφετηρία μᾶς νέας κουλτούρας τῆς ἀνθρωπότητας. "Ὅσα μένουν γιά τόν ἴδιο εἶναι ἡ χαρά τῆς δημιουργίας καί ἡ δίστομη μάχαιρα τῆς ἐπιτυχίας, στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς του ἱστορίας πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρει. Αὐτό πού σίγουρα δέν ἀφορᾶ αὐτόν ἀλλά ὅλους μᾶς εἶναι ὅ,τι μέχρι τότε ἀποκαλοῦσε «ἡ δουλειά μου». Καί αὐτό εἶναι ἡ ἀδιαιρέτως ἐνοποιημένη βιοηθική, ἰδεολογική, ἐπιστημονική, τεχνολογική, οἰκονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική σημασία τοῦ κλωνισμοῦ σέ ἕνα κόσμο πού κυριαρχεῖται ἀπό τό ἀναγωγικό λεξι-

λόγιο τῆς «ἀγορᾶς»: ἐπενδύσεις, κέρδος, marketing, κόστος-ὄφελος κ.τ.λ.

Μιά ἐνοχλητική συζήτηση

Συνιστᾶ αὐτό ἕνα κοινωνικό ζήτημα καθολικῆς σημασίας ἀπό μόνο του ἄξιο διερεύνησης ἢ ὄχι; Καί ἂν ναι, τότε γιατί αὐτή ἡ συζήτηση δέν γίνεται ἀλλά ἀντίθετα ἡ συζήτηση ἐστιάζεται μονότονα καί, ἐν πολλοῖς ἀδιέξοδα, στίς «φιλοσοφικές» ὀψεις, μέ τόν μανδῦα τῆς «βιοηθικῆς» ἢ στίς «τεχνικές», μέ τόν μανδῦα τῶν «ἐπιπτώσεων» στήν ὑγεία, τό περιβάλλον, τήν οἰκονομία. Ὅψεις ἄκρως ἐνδιαφέρουσες ἀλλά, ἐντέλει, μερικευμένες καί συχνά περιοριστικές τοῦ συνολικοῦ προβλήματος. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα μερικευτικῆς θεώρησης ἔχει γίνει μέ ἐπιτυχία ἀπό τόν Ρ. Στράουγκαν (R. Straughan).⁷ Τήν θεωρῶ ἐπιτυχή γιατί ἀντιμετωπίζει ἕνα πραγματικό πρόβλημα. Τήν ἠθελμένη ἢ ἀθέλητη σύγχυση «βιοηθικῶν» καί «οἰκονομικο-τεχνικῶν» ἢ «περιβαλλοντικῶν» ἀνησυχῶν στή συζήτηση περί Γενετικῶς Τροποποιημένων Ὄργανισμῶν (ἐφεξῆς ΓΤΟ). Ὁ Στράουγκαν στή μελέτη του, τήν ὁποία εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ἔχει χρηματοδοτήσει ἡ πολυεθνική ICI seeds, διακρίνει τίς ἐπιφυλάξεις ἐναντίον τῆς βιοτεχνολογίας φυτῶν σέ «ἐσωτερικές» (intrinsic) καί «ἐξωτερικές» (extrinsic). Στήν «ἐσωτερική» θεώρηση ἡ βιοτεχνολογία εἶναι ἀπορριπτέα αὐτή καθ' ἑαυτή, στήν «ἐξωτερική» εἶναι ἀπορριπτέα λόγω τῶν συνεπειῶν της. Ἔτσι, κατά τόν Στράουγκαν, ἡ κριτική τῆς βιοτεχνολογίας ὡς πράξης θεολογικά βλάστησης, παραδιάζουσας τή φύση, ἀναγωγιστικῆς καί ἀντι-ολιστικῆς δέν μπορεῖ νά συγχέεται καί, πάντως, καθιστᾶ περιττή τή συζήτηση γιά τίς συνέπειες της στήν εὐγονική, τή δημόσια ὑγεία καί ἀσφάλεια, τό περιβάλλον καί τήν ἀγροτική οἰκονομία. Πράγματι, δέν παράγει νόημα, γιά νά πάρουμε ἕνα ἐνδεικτικό παράδειγμα, ἡ συζήτηση μεταξύ ἐνός βαθειᾶ θρησκευόμενου ἢ ἐνός ἀκτιβιστῆ τῆς βαθιάς οἰκολογίας μέ ἕναν ἀγνωστικιστή ὑπέρμαχο τῆς μηχανιστικῆς περί φύσεως ἀντίληψης, περί τῶν συνεπειῶν τῶν ΓΤΟ στό περιβάλλον. Πρόκειται γιά διάλογο κούφῶν. Ἡ πρόταση Στράουγκαν δείχνει μέν τήν ἐξοδο ἀπό τό πρόβλημα ἀλλά ἀφήνοντας τό πίσω ἄλυτο. Εἶναι οὐδέτερη ἢ μερική τήν ὁποία προτείνει; Ἡ πρόκειται γιά μεθοδευμένη διολίσθηση τῆς ἀδιαιρέτης πολιτικῆς σημασίας μᾶς ἐπιστημονικῆς/τεχνολογικῆς καινοτομίας σέ μή πολιτικές (ἀκόμα καί ὅταν μιλοῦν γιά οἰκονομικο-κοινωνικές ἐπιπτώσεις), διαχειριστικές,

5. Gina Kollata Clone, *The road to Dolly and the path ahead*, Penguin Books 1997.

6. Bruno Latour, *Οὐδέποτε ὑπῆρξαμε μοντέρνοι*, Σύνταγμα, 1991.

7. R. Straughan, «Ethics, morality and crop biotechnology. Intrinsic and extrinsic concerns about consequences», περιοδικό *Outlook on Agriculture*, Vol. 24, No. 3+4, 1996.

θά έλεγα, περιοχές συζητήσεων και διαπραγματεύσεων ώστε να καταστεί αναπόδραστη ή υιοθέτηση των εφαρμογών της από την κοινωνία; Τό έρώτημα δέν είναι θεωρητικό. Αν δεχθούμε ότι υπάρχει αυτή ή «οργανωτική αρχή» οικονομικών και επιστημονικών συμφερόντων, για την όποια μίλησα παραπάνω, είναι προφανές ότι τά σχέδια της έχουν έγκολλαφθεί στο συνεκτικό πεδίο της άρνησης κάθε «έσωτερικής» άνησυχίας. Δηλαδή σέ μεγάλη και άγεφύρωτη απόσταση, όπως αποδεικνύεται τουλάχιστον στην Ευρωπαϊκή περίπτωση, από την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών/καταναλωτών. Φαίνεται, μάλιστα, ότι τόσο πολύ αποστασιοποιείται ή τελευταία από την «οργανωτική αρχή» ώστε να απαιτούνται εκτός των θεσμικών έγγνήσεων και ελέγχων, πολύπλοκα και πανάκριβα στρατηγήματα δημοσίων σχέσεων και, κάποτε, όχι σπάνια, ή χρήση βίας ώστε να γεφυρωθεί ή επικοινωνία της «οργανωτικής αρχής» μέ την κοινωνία των πολιτών/καταναλωτών και να καμφθούν οι αντίστασεις της. Συνιστά αυτός ό εκ των άνω πειθαναγκασμός της κοινής γνώμης, αν όχι μιά διαστρέβλωση, πάντως μιά «μετάλλαξη» της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ή όχι; Αυτό τό δυσάρεστο έρώτημα νομίζω ότι συστηματικά αποφεύγεται στή συζήτηση περί ΓΤΟ διά της μερικεύσεως ή «μεταφράσεως» του σέ πρόδλημα είτε «βιοηθικό-νομικό» είτε «οικονομικο-τεχνικό». Ίσως διότι ή απάντηση του απαιτεί την κατάδυση σέ ορισμένες όχι και τόσο διαφανείς ή άοσμες όψεις της πολιτικής δημοκρατίας των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας.

«Τά γονίδια εισβάλλουν στό χωράφι»: μιά διδακτική ιστορία

Η Ευρώπη αντιμετώπισε θεσμικά την εισβολή των ΓΤΟ αρκετά νωρίς. Έτσι, τουλάχιστον, φάνηκε να πιστεύει. Εκ των ύστερων αποδείχθηκε ότι ή πρώτη αυτή θεσμική αντιμετώπιση ήταν, έπεικώς κρινόμενη, σέ σχέση μέ την πολυπλοκότητα και την επικινδυνότητα του θέματος, «πρωτόγονη». Λειτουργήσε, όμως, ανασταλτικά έναντι της εξέσου «πρωτόγονης» επιθετικότητας των βιοτεχνολογικών εταιρειών να επιβάλλουν τά προϊόντα τους στην αγορά. Άλλά ως πάροουμε τά γεγονότα μέ τή σειρά τους. Οι πρώτες Όδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τή ρύθμιση του καθεστώτος άπελευθέρωσης ΓΤΟ σέ εργαστηριακό χώρο (Όδ. 219/1990) και σέ έμπορεύσιμες καλλιέργειες (Όδ. 220/1990) επέτρεψαν να έγκριθούν μέχρι 1.12.1997 περί τά 11 βιοτεχνολογικά προϊόντα. Θα χρειαστούν όκτώ όλόκληρα χρόνια μέχρι ότου ή Όδηγία 220 τροποποιηθεί έτσι ώστε να υποχρεώνει την έπισημανση μέ έτικέτα όλων των ΓΤΟ που κυκλοφορούν στό έμπόριο (Κανονισμός 1139/98 σέ αντικατάσταση του άκυρωθέντος Κάν. 1813/97, για τό ίδιο θέμα). Τόν ίδιο χρόνο θά εκδοθούν και οι Άποφάσεις: 98/292 (έμπορία κα-

λαμποκιού/ζωοτροφές της Novartis, 98/293 (έμπορία καλαμποκιού/ζωοτροφές της AgrEvo), 98/294 (καλαμπόκι/καλλιέργεια της Monsanto) και δύο Άποφάσεις για έλαιοκράμβη. Την ίδια εποχή, στην Ελλάδα ή εταιρεία Zeneca Hellas αναγκάζεται, υπό την πίεση της τοπικής κοινωνίας, να διακόψει την πρώτη πειραματική καλλιέργεια στην πεδινή Ηλεία. Δύο χρόνια αργότερα, στή χώρα μας είχαν πραγματοποιηθεί πέντε πειραματικές καλλιέργειες, ενώ είχαν απορριφθεί πάνω από 30 αιτήσεις για πειραματικές καλλιέργειες ξένων πολυεθνικών αλλά και ελληνικών εταιρειών. Ό τότε ύφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ, αρμόδιος για τό θέμα περιέγραφε τίς δυσκολίες:

«Η χώρα μας ακολουθεί την πλέον επιφυλακτική στάση σέ σχέση τίς υπόλοιπες χώρες... αυτή ή αντίσταση δέν είναι αποτελεσματική... ακόμη και αν ή Ελλάδα (ή Αυστρία, τό Λουξεμβούργο...) αντισταθούν, τό γενετικά τροποποιημένο προϊόν μπορεί να περάσει κάλλιστα στην Ε.Ε μέσω μιάς άλλης χώρας. Αυτή τή στιγμή ή Ευρώπη διχάζεται ανάμεσα σέ τέσσερις κατευθύνσεις: την ανάγκη της να προστατεύσει τους καταναλωτές, την οικονομική έπιταγή να κάνει τή βιομηχανία της ανταγωνιστική, τή διάθεση της να σεβαστεί τίς θέσεις των εθνικών κυβερνήσεων και την έπιθυμία της να διατηρήσει καλές σχέσεις μέ τίς ΗΠΑ

(ή πρακτική της Ε.Ε να δίνει μέ μεγάλη δυσκολία μονωμένες άδειες για κάθε προϊόν ξεχωριστά έχει έκνευρίσει πολύ την υπερδύναμη).⁸ Από αυτή την άποψη, ή έστω και καθυστερημένη ή και άτελής (δέν περιλαμβάνει τίς ζωοτροφές) έπισημανση μέ έτικέτα των ΓΤΟ, μπορεί να θεωρηθεί μιά προσωρινή νίκη της Ευρώπης, όπως άλλωστε και ή έγκριση του Κανονισμού 258/1997 (αναφέρεται σέ τρόφιμα προερχόμενα από ΓΤΟ. Τά εν λόγω τρόφιμα αποκαλούνται «νεοφανή»). Άλλά σέ μιά άλλη συνέντευξη, μέ τίτλο: «Δέν μπορούμε να κλείσουμε τίς πόρτες στα μεταλλαγμένα», ό ύφυπουργός υποδεικνύει τόν λόγο της θεσμικής καθυστέρησης:

Η τεχνολογία δέν είναι κτήμα κρατών, ούτε καν άνωτάτων ίδρυμάτων, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, μέ την πυρηνική ενέργεια. Είναι θέμα που διαχειρίζονται πέντε ή έξι πολυεθνικές εταιρείες. Αυτό δείχνει ότι ό έλεγχος που θά μπορούσε να άσκηθεί είναι μειωμένος. Οι δυνατότητες των δημοσίων φορέων να κάνουν έλεγχο, ακόμα και σέ οργανωμένα κράτη, είναι ελάχιστες. Οι εταιρείες αυτές δαπανούν κάθε χρόνο δισεκατομμύρια δολάρια για νέες έρευνες και ό μεταξύ τοίς ανταγωνισμός είναι πολύ σκληρός. Είναι ένα κεφάλαιο που δέν μπορεί να τό άγνοεί κανείς».⁹

8. Έφ. Η Καθημερινή 24.1.1999.

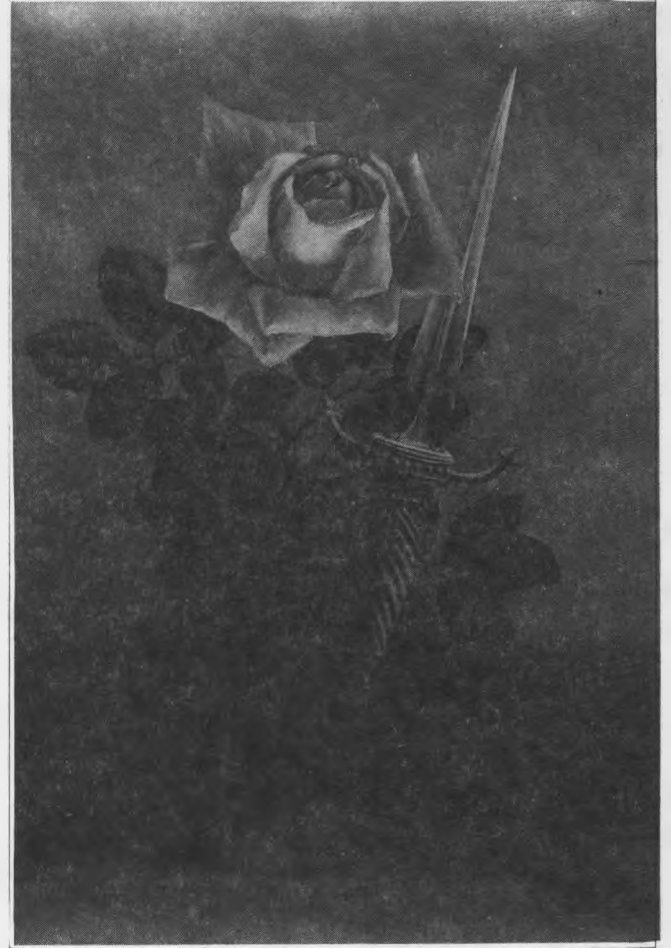
9. Έφ. Η Έλευθεροτυπία 15.3.1999.

Λίγο αργότερα, ο ύφυπουργός δηλώνει στον τύπο ότι ζήτησε από τούς συναρμόδιους ύπουργούς νά συμφωνηθεί ένα μορατόριουμ δύο ετών (τό όποιο νά έπεκταθεί καί στίς ύπόλοιπες εύρωπαϊκές χώρες), έτσι ώστε στό μεταξύ

«νά ολοκληρωθούν οί αναγκαίες τροποποιήσεις στή σχετική νομοθεσία (Όδ. 90/220) αλλά καί νά οργανωθούν καί νά βελτιωθούν οί έλληνικοί έλεγκτικοί μηχανισμοί –τά δύο αρμόδια όργανα, ή Γενική Γραμματεία Καταναλωτή καί τό Γενικό Χημείο του Κράτους, δέν διαθέτουν ακόμη τίς κατάλληλες έλεγκτικές μεθόδους. Η μέθοδος πού χρησιμοποιούν είναι εξαιρετικά πολύπλοκη καί χρονοδώρα (σχεδόν ανεφάρμοστη)».¹⁰

Βρισκόμαστε στό 2000. Έχει περάσει ένας χρόνος από τήν τελευταία δήλωση του ύφυπουργού ΠΕΧΩΔΕ, όταν οί κυβερνήσεις τεσσάρων κρατών μελών, τής Βρετανίας, τής Γαλλίας, τής Γερμανίας καί τής Σουηδίας παραδέχονται επίσημως ότι ΓΤ σπόροι έλαιοκράμβης εισήχθησαν, «κατά λάθος» από τόν Καναδά καί καλλιεργήθηκαν, σέ χιλιάδες στρέμματα, στίς χώρες τους. Οί γαλλικές καί άμερικανικές εταιρείες πού προμηθεύουν τή Μ. Βρετανία μέ σπόρους άραβοσίτου δηλώνουν ότι δέν μπορούν νά έγγυηθούν ότι οί σπόροι είναι καθαροί καί δέν έχουν ύποστει μετάλλαξη σέ μικρό ποσοστό. Σέ άρθρο του έγκυρου περιοδικού *New Scientist* αναφέρεται ότι «σπόροι πού έχουν ύποστει «μόνο μικρή μετάλλαξη ύψους 1%» πωλούνται καί καλλιεργούνται σέ όλόκληρη τήν Ευρώπη». Η εταιρεία Hi Bred, πρωτοπόρος στή σποροπαραγωγή «κανονικών αλλά καί μεταλλαγμένων σπόρων» παραδέχεται ότι «μιά μικρή ανάμιξη των δύο τύπων σπόρων είναι αναπόφευκτη». Έδώ νά ύπενθυμίω ότι στίς συζητήσεις γιά τήν έπιβολή ετικέτας επίσημανσης οί Άμερικανοί είχαν δηλώσει ότι είναι έντελως αντίθετοι μέ τόν διαχωρισμό –από τό χωράφι– των παραγωγικών γραμμών σέ συμβατικές καί μεταλλαγμένες καλλιέργειες. Φαίνεται ότι είχε έρθει ή στιγμή καί νά επιβάλουν τήν άποψη τους de facto στήν Ευρώπη. Από τόν Μάρτιο τό έλληνικό γραφείο τής Greenpeace έχει καταγγείλει ότι καί στήν Ελλάδα, στήν Λάρισα, έχουν «άκούσια» καλλιεργηθεί μεταλλαγμένοι σπόροι βαμβακιού.¹¹ Έχουν μεσολαθήσει οί έκλογές τής 9ης Άπριλίου καί στό ΥΠΕΧΩΔΕ έχει εγκατασταθεί νέος ύφυπουργός όποιος, μάλιστα, έχει διακριθεί ως ήγαιικό στέλεχος του έλληνικού οικολογικού κινήματος. Οί ελληνικές αρχές, ιδιαίτερα τό Υπουργείο Γεωργίας, μέ μεγάλη καθυστέρηση καί συνεχείς παλινωδίες παραδέχονται τήν ύπαρξη του προβλήματος. Όπως δηλώνει ό νέος ύφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ «Οί γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες βαμβακιού θά καταστραφούν καί θά ύπάρξει πλήρης άποξημίωση των άγροτών, μόλις ολοκληρωθεί ή διαδικασία έντοπισμού των περιοχών πού έχουν σπαρεί μέ ύποπτες σπορομερίδες». Η «Έλλάδα», συμπληρώνει, «θά είχε συμφέρον νά καθυστερήσει ή νά άπαγορεύσει τήν καλλιέργεια ΓΤΟ καί

νά προωθήσει τίς έγχώριες μορφές γεωργίας». Συνάμα προτείνει «ζώνες άπαλλαγμένες από καλλιέργειες ΓΤΟ... στήν Ελλάδα» μιά τέτοια ζώνη θά μπορούσε νά είναι ή Κρήτη».¹² Μετά από ένα μήνα ό ύφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ δίνει περισσότερες εξηγήσεις. Οί εταιρείες, τονίζει, «έπαιξαν άσχημο παιχνίδι. Πρώτον διότι δέν έκαναν τούς έλέγχους ως όφειλαν, όταν εισήγαγαν τούς σπόρους, δεύτερον διότι δέν συνόδευσαν τά προϊόντα τους μέ τά αντίστοιχα πιστοποιητικά. Τρίτον καί κυριότερο, διότι μέ τίς δικαστικές προσφυγές καθυστέρησαν τόν έλεγχο γιά δύο μήνες. Η ευθύνη τους είναι πολύ μεγάλη. Υπάρχει δόλος». Όταν έρωτάται γιά τή θέση τής κυβέρνησης ύποστηρίζει ότι είναι έπιφυλακτική αλλά προσθέτει: «Υπάρχουν όμως μέλη τής κυβέρνησης καί παράγοντες του πολιτικού καί έπιχειρηματικού βίου πού είναι υπέρ τής εισαγωγής τής γενετικής μηχανικής» καί προτείνει στήν Ευρωπαϊκή Ένωση τή δημιουργία γεωργικών ζωνών ελεύθερων από

10. Έφ. *Η Καθημερινή* 1.4.1999.

11. Έφ. *Η Έλευθεροτυπία* 26.5.2000.

12. Έφ. *Η Καθημερινή* 13.7.2000.

ΓΤΟ, ύποδεικνύοντας ως τόπο εφαρμογής την Κρήτη «ή όποια δέν έχει βιομηχανικά φυτά σε μεγάλη έκταση» έτσι θά «δημιουργηθεί μιά ιδιαίτερη αγορά για τούς καταναλωτές εκείνους πού θά ήθελαν νά διασφαλίζουν τό τί τρώνε».¹³

Είναι προφανές από την παραπάνω δήλωση ότι ή πρόταση του άρμόδιου ύφυπουργού άφενός αποδέχεται, για πρώτη φορά ρητά, ότι ΓΤΟ θά εισέλθουν στην έμπορευματική γεωργική παραγωγή της Ελλάδας και άφετέρου ότι αυτό θά γίνει με τή δημιουργία μιάς ιδιαίτερης αγοράς (πρόταση ελευθέρων ζωνών) «για τούς καταναλωτές εκείνους πού θά ήθελαν νά διασφαλίσουν τό τί τρώνε». Νομίζω ότι δέν άθταιρετεί κανείς άν, έρμηνεύοντας την κυβερνητική θέση, όδηγηθεί σε όρισμένα συμπεράσματα. Έπειδή είναι μάλλον άυτονόητο πώς δέν υπάρχουν καταναλωτές οι όποιοι δέν θά ήθελαν νά διασφαλίσουν τό τί τρώνε, ή κυβέρνηση δέχεται ότι, πρώτον, σε κάποιους καταναλωτές ή ίδια δέν θά μπορεί νά διασφαλίζει τί θά τρώνε, δεύτερον, ότι σε κάποιους θά διασφαλίζει τί θά τρώνε και τρίτον, μιλώντας για μιά «ιδιαιτερή αγορά» δέν διευκρινίζει άν αυτή θά είναι άκριβότερη ή φθηνότερη από την «κοινή αγορά» και συνεπώς άν οι περισσότεροι ή οι λιγότεροι καταναλωτές θά ξέρουν ή δέν θά ξέρουν τί τρώνε. Παράδοξες θέσεις για μιά σοσιαλιστική ή άπλως υπεύθυνη κυβέρνηση, άν δέν άποτελούν εκδήλωση της άμχανίας της ένώπιον γεγονότων τά όποια έλάχιστα κατανεί και άκόμη λιγότερο έλέγχει πολιτικά. Άλλά είναι ώρα νά συνοψίσουμε τά πεπραγμένα μιάς δεκαετίας προστασίας του καταναλωτή στην Ευρωπαϊκή Ένωση από την «εισβολή των γονιδίων στο χωράφι», κατά την έπιτυχή έκφραση συναδέλφου μου, στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, Ν. Μπεόπουλου.¹⁴

Η Ευρωπαϊκή Ένωση πρωτοπορεί θεσμικά αλλά άργοπορεί έκτελεστικά.

Δέκα χρόνια μετά τις πρώτες θεσμικές ρυθμίσεις για την προστασία του καταναλωτή, από την εισαγωγή των ΓΤΟ στην έμπορευματική παραγωγή, ή Ευρωπαϊκή Ένωση εξακολουθεί νά θεσμοθετεί άμυνόμενη στις έπιθετικές πρωτοβουλίες της «έκνευρισμένης υπερέδυναμης». Οι πρώτες Όδηγίες του 1990, πρόχειρες, άνεπαρκείς, έλλειπείς, δέν άποτελοϋσαν παρά τό προσωρινό φρένο στην εισβολή των ΓΤΟ στην Ευρώπη. Θά πρέπει, πάντως, νά μήν περάσει άπαρατήρητο τό γεγονός ότι οι δύο Όδηγίες 219/90 και 220/90 θέσπισαν για πρώτη φορά σε υπερεθνικό επίπεδο την πρωτοποριακή «άρχή της προφύλαξης». Η άρχή της προφύλαξης (the precautionary principle) σύμφωνα με ένα grosso modo όρισμό, τόν όποιο δίνει ό ειδικός νομικός Γιώργος Μπάλιας,¹⁵ σημαίνει ότι, όταν υπάρχει άπειλή σοδαρης ή μη άναστρέψιμης βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του άνθρώπου, ή έπιστημονική άβεβαιότητα δέν μπορεί νά άποτελέσει λόγο για

την άναβολή λήψης μέτρων πρόληψης της βλάβης. Δηλαδή, για πρώτη φορά ή έπιστημονική άβεβαιότητα δέν άδρανοποιεί αλλά δημιουργεί ύποχρέωση για λήψη προληπτικών μέτρων (σημείο σημαντικό στο όποιο θά επανέλθουμε). Όπως αναφέρει ό Μπάλιας, ή εφαρμογή της άρχής της προφύλαξης στίς προναφερθείσες Όδηγίες της Ένωσης, φιλοσοφικός άπόηχος της «άρχής της ευθύνης» του Χάνς Γιόνας («νά τείνουμε εύηκοον οϋς πρός τό χειρότερο»), δέν έγινε άποδεκτή στο διεθνές έμπόριο όπου συνέχιζε νά ύπάρχει για πολύ μεγάλο διάστημα έλλειψη συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου, κυρίως λόγω σθεναρης αντίθεσης των ΗΠΑ και της πανίσχυρης έπιρροής τους στον Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου. Τελικώς, μετά την άποτυχία της συνάντησης της Καρθαγένης (1999) για την ύπογραφή Πρωτοκόλλου Βιοασφάλειας, στο πλαίσιο της Σύμβασης για τή Βιοποικιλότητα, ή συμφωνία έπετεϋγχθη, ένα χρόνο άργότερα, στο Μόντρεαλ. Τό άντικείμενο της συμφωνίας ήταν ή πιθανή βλαπτικότητα των ΓΤΟ και ή εφαρμογή της άρχής της προφύλαξης. Αύτά ως πρός τόν –σημαντικό νομικό– τύπο ως πρός την οϋσία, όμως, την εφαρμογή, ό δρόμος άναμένεται πολύ μακρύς. Άς κρατήσουμε, όμως, τρία σημεία, τό δυσμενές κλίμα της διεθνούς πολιτικής έντός του όποίου δοκιμάζονται οι όποιες, έστω διστακτικές και ισχνές, θετικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την εισαγωγή της άρχής της προφύλαξης και την άναγνωριση της έπιστημονικής άβεβαιότητας. Τό 1997, ή τροποποίηση της Όδηγίας 220 και ό Κανονισμός των «νεοφανών τροφίμων» επιβάλλουν μόν τις έτικέτες σήμανσης αλλά όταν ή αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης πλέον έχει κατακλυσθεί από «άνώνυμα» προϊόντα ΓΤΟ. Σύμφωνα με στοιχεία της Βρετανικής Όμοσπονδίας Τροφίμων και Ποτών, τό μεγαλύτερο τμήμα των παράγωγων σόγιας πού εισάγονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση προέρχονται από τις ΗΠΑ, όπου ή παραγωγή σόγιας περιέχει ΓΤΟ σε όλοένα και μεγαλύτερα ποσοστά. Τό 1995, οι ΗΠΑ έξήγαγαν στην Ένωση τούς 9,7% εκατομμύρια τόννους προϊόντων σόγιας από τό σύνολο των 15 εκατομμυρίων πού κατανάλωσε ή τελευταία. Σε ό,τι άφορά τά ποσοστά της παραγωγής πού περιείχαν ΓΤΟ, τό 1996 περιορίζονταν μόλις στο 2%, τό 1997 είχαν αύξηθεί σε 15% και τό 1998 εκτιμώντο σε 40%.¹⁶ Άς σημειώσει ό άνενημέρωτος καταναλωτής, δηλαδή ή μεγάλη πλειοψηφία των κατανα-

13. Έφ. *Τά Νέα* 19-20.8.2000.

14. Ν. Μπεόπουλου, «Τά γονίδια εισβάλλουν στο χωράφι», *Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, ΕΚΚΕ (ύπό δημοσίευση).

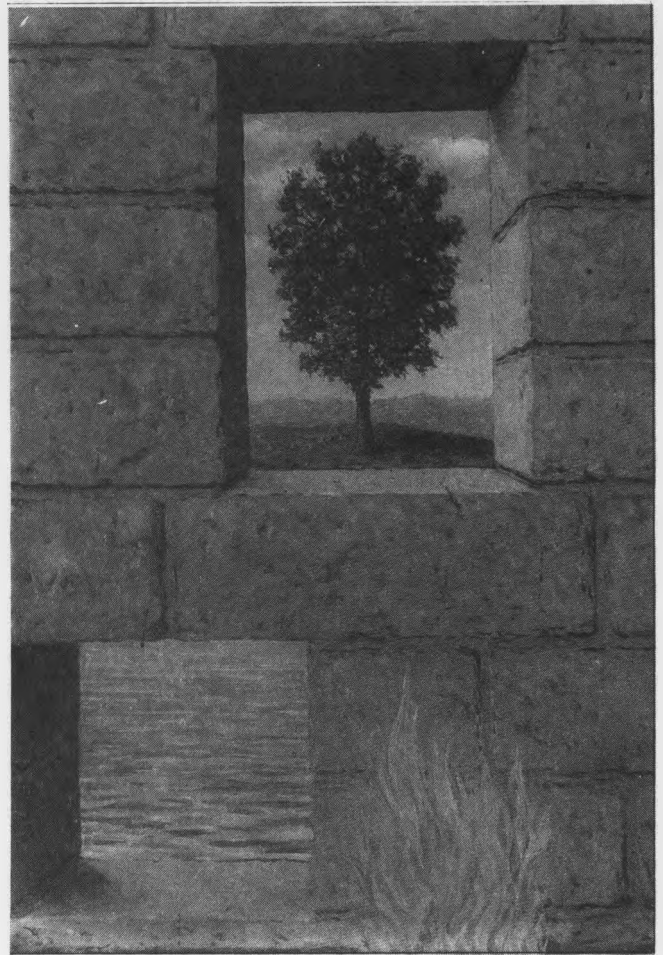
15. Γ. Μπάλιας, «Το πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων. Άλλαγή παραδείγματος στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος», άδημοσίευτη έργασία.

16. Έφ. *Η Καθημερινή* 10. 5. 1998.

λωτῶν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, ὅτι ὅταν ἀγοράζει μπισκότα, ἀναψυκτικά διαίτης, ζυμαρικά, πίτσες, σοκολάτες, κοκτέιλ δημητριακῶν, παγωτά, ἐπεξεργασμένους ξηρούς καρπούς, μαργαρίνες, παιδικές τροφές, κατεψυγμένα τρόφιμα, μπίρες καί προμαγειρευμένα φαγητά, πίσω ἀπό τὴν «ἀθῶα» ὀνομασία, γιὰ παράδειγμα, τοῦ συστατικοῦ «λεκιθίνη E322» κρύβεται ἓνα παράγωγο ΓΤ σόγιας. Ἀλλὰ τὸ τρέξιμο τῆς θεσμικῆς ὀχύρωσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης πίσω ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς εἰσβολῆς γονιδίων, αὐτὴ τὴ φορά ὄχι στὰ «χωράφια» ἀλλὰ στὰ «πιάτα τῶν καταναλωτῶν», δὲν ἔχει τελειωμό. Ὁ θόρυβος, τὸ 1999, γιὰ τὴ τυχαία(;) ἐπιμόλυνση συμβατικῶν καλλιιεργειῶν μὲ ΓΤ καλλιέργειες (τὸ 15% τῆς φετινῆς σοδειᾶς καλαμποκιοῦ στὴν Εὐρώπη περιέχει μεταλλαγμένο ὑλικὸ θὰ καταγγεῖλει ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Greenpeace στὴν Ἰταλία, Φ. Φάμπρι) θὰ ὀδηγήσει τὴν Ἐνωση σὴ θεσμοθέτηση τοῦ Κανονισμοῦ 49/2000, ὁ ὁποῖος καθορίζει μέγιστο ὄριο ἀνοχῆς τὸ ποσοστὸ 1% γιὰ τὴν τυχαία ἐπιμόλυνση συμβατικῶν συστατικῶν τροφίμων μὲ συστατικά προερχόμενα ἀπὸ ΓΤΟ καί τοῦ Κανονισμοῦ 50/2000, γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐπισήμανση τροφίμων μὲ πρόσθετες καί ἀρτυματικές ὕλες ΓΤΟ. Ἐνῶ, ἀναμένεται μέσα στὸν ἐπόμενο Δεκέμβριο ἡ ὀλοκλήρωση τῆς τροποποίησης τῆς Οδηγίας 90/220 (προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν δρ. Α. Μαυρίδου, στέλεχος τοῦ ΟΠΕΓΕΠ).

Καί στὴν Ἑλλάδα τί γίνεται θὰ ἀναρωτηθεῖ ὁ ἀναγνώστης; Ἡ ἀπάντηση ἔχει τὸ δικό της ἐνδιαφέρον.

Βεβαίως, μέχρι σήμερα (Νοέμβριος), ὅπως ἄλλωστε ἀναμενόταν ἀπὸ τοὺς στοιχειωδῶς γνωρίζοντες τὰ πράγματα, τίποτε δὲν ἔγινε ἀπὸ ὅσα δήλωνε τὸν περασμένο Ἰούλιο (βλέπε παραπάνω) ὅτι θὰ γίνουν ὁ ὑφυπουργὸς ΠΕΧΩΔΕ. Οὔτε οἱ ἐπιμολυσμένες καλλιέργειες καταστράφηκαν, οὔτε οἱ ἀγρότες ἀποζημιώθηκαν, οὔτε οἱ «δόλιες» ἐταιρεῖες τιμωρήθηκαν, οὔτε ἐντοπίσθηκαν οἱ περιοχές πού εἶχαν σπαρεῖ μὲ τὶς ὑποπτες σπορομερίδες, οὔτε, πολὺ περισσότερο, ἐξετάσθηκε τὸ ἐνδεχόμενο ὀρισμοῦ ζωνῶν ἐλεύθερων ΓΤΟ. Ἀντιθέτα ἔγιναν ἄλλα, τὰ ὁποῖα κανένας ὑπουργὸς δὲν θέλει νὰ παραδεχθεῖ ἀλλὰ ὅλοι ἀνέχονται σιωπηρὰ καί ἀδιαμαρτύρητα. Δηλαδή τὰ ἑξῆς: «Ἐπιτρέπεται» καί εἰσάγονται προϊόντα πού προέρχονται ἀπὸ ΓΤ φυτὰ ὅπως σογιάλευρο, σπορέλαιο, καλαμπόκι. «Ἐπιτρέπεται» καί εἰσάγονται προϊόντα στὴν παραγωγή τῶν ὁποίων χρησιμοποιήθηκαν ΓΤ φυτὰ ὅπως κρέας μοσχάρσιο καί χορινό, γάλα ἀγελαδινό, τυριά κ.ά. Οἱ ισχύοντες κανονισμοὶ διακίνησης βαμβακόσπορου στὴν Ἑλλάδα ἀπαιτοῦν ἐλαχιστὴ εἰδικὴ καθαρότητα, 98%, κατὰ βάρος, χωρὶς νὰ ὑπάρχει περιορισμὸς γιὰ τὴ γενετικὴ προέλευση τῶν ὑπολοίπων. Ἐπόμενος δὲν καλύπτεται καί ἀναμένει τὴ ρύθμιση του τὸ πρόβλημα τῆς γενετικῆς προέλευσης καί τῶν σχετικῶν ὀρίων ἐπιθυμητῆς καθαρότητας τῶν σπόρων.¹⁷ Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀνέθεσε (τώρα!) στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἀγροτικῶν Ἐρευνῶν τὴ δημιουργία ἐξειδικευμένου Ἐργαστηρίου Βιοτεχνολογίας στὸ ὁποῖο θὰ ἀναπτυχθοῦν

μέθοδοι ἐλέγχου σπόρων, ὡς πρὸς τὴ γενετικὴ τους τροποποίηση, μὲ ρυθμὸ ρουτίνας. Τέλος δὲν ἔχει ἀκουσθεῖ τίποτε περαιτέρω γιὰ τὴν καινοφανὴ συναπόφαση τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας καί ΥΠΕΧΩΔΕ νὰ πωλήσουν σὲ τρίτες χῶρες τὸ βαμβάκι μὲ ἐπιμόλυνση ἄνω τοῦ 1%, τὴν ὁποία ἐπέκριναν σύσσωμες ὁ Συνασπισμὸς καί οἱ περιβαλλοντικὲς ὀργανώσεις.¹⁸

Τί δείχνουν ὅλα αὐτά; Πολλὰ καί κυρίως ἓνα: Ὅτι οἱ ΓΤΟ εἰσέβαλαν στὰ «χωράφια» καί τὰ «πιάτα» τῶν ἀγροτῶν καί καταναλωτῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης πρὶν οἱ πολιτικὲς ἡγεσίες τῶν κρατῶν-μελῶν καταλάβουν τί γίνεται. Οἱ θεσμικὲς ὀχυρώσεις τὶς ὁποῖες ἀντέτειναν σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιθετικὴ εἰσβολὴ ἦταν ἀμυντικὲς, σπασμωδικὲς, ἀτελεῖς, ἀμήχανες, ἀναποτελεσματικὲς καί πάντοτε καθυστερημένες. Ἡ ἀνάλυση τῶν μέχρι σήμερα θεσμικῶν ρυθμίσεων τοῦ καθεστώτος υιοθέτησης τῶν ΓΤΟ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση δείχνει

17. Π. Εὐθυμιάδης, περ. *Γεωργία-Κτηνοτροφία*, τευχ. 4, 2000.

18. Ἐφ. *Ἡ Αὐγή* 13. 9. 2000.

ὅτι, ἡ τελευταία, ἀνταποκρίνεται μὲν, ὅπως-ὅπως, στίς ἐπιφυλάξεις καὶ τίς ἀνησυχίες μὲ τίς ὁποῖες ἡ Εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα. Ὁμως, ἡ ἀπὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ πραγματικότητα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἀμερικανικὸς παράγοντας καὶ οἱ πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις ἔχουν ἐπιβάλλει ἢ ἀκριβέστερα ἐκδιάσει τὴ λύση σὲ αὐτὸ πού ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ Εὐρώπη θεωρεῖ καὶ συζητᾷ ὡς «πρόβλημα»: τὴν ἄνευ περιορισμῶν χρῆση τῶν ΓΤΟ στὴν πρωτογενὴ παραγωγή, τὴν μεταποίηση, τὸ ἐμπόριο. Ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση δὲν παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρά μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν γνωστῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας: ἔλλειψη ὑπευθυνότητας, ἀδιαφάνεια, ἀφόρητος ἐμπειρισμὸς καὶ αὐτοσχεδιασμός. Εἶναι ἐντελῶς ἐνδεικτικὸ ὅτι οὔτε ἡ Ἐθνικὴ Ἐπιτροπὴ Βιοηθικῆς, ἡ ὁποία ἀναγγέλθηκε μὲ τυμπανοκρουσίες τὸν Ἰούλιο τοῦ 1998 ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καὶ ἡ ὁποία θὰ ἀντικαθιστοῦσε ὅσες ὑπολειπούργησαν ἀπὸ τὸ 1992 σὲ διάφορα ὑπουργεῖα, δὲν κατάφερε μέχρι σήμερα νὰ συνεδριάσει, ἔτσι «γιὰ τὰ μάτια τοῦ κόσμου», γιὰ νὰ δείξει στοὺς πολίτες ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία συναισθάνεται, πιεζόμενη ἀπὸ τεράστια οικονομικά συμφέροντα τὴν ἀνάγκη μιᾶς, ἔστω ἰδεαλιστικῆς ἢ καὶ φορμαλιστικῆς «φιλοσοφικῆς» δεοντολογίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν τῆς βιοτεχνολογικῆς ἐπανάστασης. Καιρὸς, ὅμως, νὰ ἀφήσουμε τὴν οὕτως ἢ ἄλλως χαοτικὴ ἑλληνικὴ περίπτωση, ἐπιστρέφοντας στὰ ἀρχικὰ ἐρωτήματα αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

Οἱ δυσκολίες τοῦ νομοθέτη στὴν κοινωνία τῆς διακινδύνευσης

Ἄν κάτι θέλω νὰ ὑπογραμμίσω μὲ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν-καταναλωτῶν ἔναντι αὐτοῦ πού ὀνόμασα εἰσαγωγικά «ὀργανωτικὴ ἀρχή» τῶν οικονομικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συμφερόντων. Τὸ ἐπειδεδιαιῶναι καὶ ἕνας ἐξ ὀρισμοῦ εἰδήμων, ὁ πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς, ὁ Γεώργιος Κουμάντος. Λέει ὁ Γ. Κουμάντος:

«εἶναι πολλὰ καὶ μεγάλα τὰ συμφέροντα πού ἐκτρέφονται ἀπὸ τίς προοπτικὲς τῆς σύγχρονης βιολογίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἠθελημένη συσκότιση τοῦ τοπίου ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ ὁ ἠθικὸς προβληματισμός» καὶ συνεχίζει μὲ τὴν ἀνυτέρβλητη δυσκολία τοῦ νομοθέτη: «ὥσπου νὰ γίνουν κατανοητὲς σ' ἕνα κάπως εὐρύτερο κοινὸ οἱ καινούργιες κάθε φορὰ, δυνατότητες τῆς βιοτεχνολογίας, ὥσπου νὰ συνειδητοποιηθοῦν τὰ προβλήματα, ὥσπου νὰ ἀποτιμηθοῦν οἱ ἐπιλογές, ὥσπου νὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν οἱ ἀντιλήψεις καὶ νὰ φθάσουν στὴ θέσπιση νομικῶν κανόνων, τὰ δεδομένα ἔχουν ἤδη ἀλλάξει, τὰ προβλήματα ἔχουν πάρει καινούργια μορφή, νέες δυνατότητες προσφέρονται καὶ νέα δι-

λήμματα καθηλώνουν τὴ σκέψη —οἱ νομοθετικὲς ἐπιταγὲς ἔρχονται πάντα καθυστερημένες».¹⁹

Θὰ συμφωνοῦσα σὲ ὅλα μαζί του ἐκτός ἀπὸ ἕνα. Στὸ γεγονός ὅτι δὲν συνδέει τὴ συσκότιση τοῦ τοπίου μὲ «τὰ συμφέροντα πού ἐκτρέφονται ἀπὸ τίς προοπτικὲς τῆς σύγχρονης βιολογίας» καὶ στὴ συνέχεια μὲ τίς δυνατότητες οἱ ὁποῖες παραχωροῦνται στὸ «κάπως εὐρύτερο κοινὸ» νὰ συνειδητοποιήσῃ τὰ προβλήματα καὶ νὰ ἀποτιμήσῃ τίς ἐπιλογές ἐνώπιον τῶν ὁποίων τὸ ἔχει θέσει ἡ ἐξέλιξη τῆς βιοτεχνολογίας. Μιά περισσότερο πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ προσέγγιση δὲν θὰ παρέλιπε τὴν ἀσύμμετρη σχέση ἐξουσίας πού ἐξυπνοεῖ τὸ σχῆμα πού περιγράφει ὁ Γ. Κουμάντος, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ νομικοῦ.

Αὐτὴ τὴν προσέγγιση μᾶς προσφέρει ἡ θεωρητικὴ συζήτηση τὴν ὁποία ἔχει ἀνοίξει τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ Οὐλριχ Μπέκ «Ἡ κοινωνία τοῦ ρίσκου» (1986). Εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ «δοκιμάσουμε» αὐτὴ τὴ θεωρία ἀναλύοντας, σὲ πρόσφατη ἐργασία μας²⁰ (μὲ τὴν Β. Γεωργιάδου καὶ τὸν Γ. Σταυρακάκη), ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνιολογίας, τὴ νόσο τῶν Τρελῶν Ἀγελάδων (ἐφεξῆς ΝΤΑ), ἡ ὁποία, ἀπὸ τὸ 1989 καὶ μέχρι σήμερα, κλονίζει ἐκ θεμελίων τὰ συστήματα προστασίας τῆς ὑγείας τοῦ καταναλωτῆ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Ὁ Μπέκ μᾶς λέει ὅτι τὸ «ρίσκο», ἡ ἢ «διακινδύνευση» καὶ ἡ ἀβεβαιότητα εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν κοινωνιῶν τῆς ὑστερης νεωτερικότητας. Στίς κοινωνίες αὐτές, ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση παράγει συνεχῶς κινδύνους χάριν τῆς τεχνολογικῆς ἐξέλιξης καὶ, ἐν τέλει, τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τὴ διαπιστωτικὴ θεωρία τοῦ Μπέκ μετέτρεψε σὲ προγραμματικὴ ἀρχὴ ὁ σύμβουλος τοῦ Τόνι Μπλέρο, κοινωνιολόγος Ἄντονι Γκίντενς. Ἄν καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πρόβλεψη εἶναι ἀδέβαι, οἱ κυβερνήσεις, ἰσχυρίζεται ὁ Γκίντενς, συγγραφεὲς τοῦ γνωστοῦ πολιτικοῦ μανιφέστου τῆς Κεντροαριστερᾶς «Ὁ τρίτος δρόμος»,²¹ ὀφείλουν νὰ λαμβάνουν ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες συνιστοῦν «ἄλλα στὸ σκοτάδι». Συνεπῶς, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἡ θετικιστικὴ πίστη στὴν ἀλάνθαστη ἐπιστημονικὴ πρόβλεψη ὑπαγορεύει, στὴν κοινωνία τῆς ὑστερης νεωτερικότητας, ἡ συνδεόμενη μὲ ὀρισμένες τεχνολογίες αἰχμῆς ἐπιστημονικὴ ἀβεβαιότητα, ὄχι μόνο ἀναγνωρίζεται ἀλλὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀναχαιτίζει τὴ δομικὴ ροπὴ πρὸς τὴ διακινδύνευση, μοναδικὴ διαδικασία ἡ ὁποία ἐγγυᾶται τὴ διάδοση τῆς καινοτομίας καὶ τῶν νέων εὐκαιριῶν γιὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Φυσικά, ὁ Γκίντενς ὑποστηρίζει τὴ θεσμικὴ προστασία ἔναντι

19. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 22. 10. 2000.

20. Λ. Λουλούδης, Β. Γεωργιάδου, Γ. Σταυρακάκης *Φύση, Κοινωνία, Ἐπιστὴμη στὴν Ἐποχὴ τῶν «Τρελῶν Ἀγελάδων»*. Διακινδύνευση καὶ Ἀβεβαιότητα. Νεφέλη 1999

21. Α. Γκίντενς, *Ὁ Τρίτος Δρόμος*, Πόλις, 1999.

τῶν ἀναλαμβανομένων κινδύνων ἀλλά αὐτὴ δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορίζει τὴν ἰκανότητα ἀνάληψης κινδύνων μὲ ἀναπτυξιακὴ δυναμικὴ. Σὲ αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο, ἡ κρίση τῆς ΝΤΑ, γιὰ τὸν Γκίντενς, δὲν εἶναι παρὰ μίαν τυπικὴ κατάσταση τεχνολογικῆς διακινδύνευσης (ἀλλαγὴ στῆ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ζωοτροφῶν), σὲ κοινωνίες στὶς ὁποῖες, οὕτως ἢ ἄλλως, «ἡ φύση δὲν εἶναι πλέον φύση». Στῆ δική μας ἐργασία, τουλάχιστον, γιὰ τὴ ΝΤΑ (βλέπε παραπάνω), ἡ ἐμπειρικὴ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ «διακινδύνευση», ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Γκίντενς, εἶναι ἐξαιρετικὰ περιοριστικὴ, ἂν ὄχι ἀφαιρετικὴ. Δὲν παρήχθη ἡ τεχνολογικὴ καινοτομία σὲ μίαν πολιτικὰ καὶ θεσμικὰ αὐτονομημένη ἐπιστημονικὴ περιοχὴ «παραγωγῆς διακινδυνεύσεων». Ἀντίθετα, ἐντὸς τῆς τελευταίας διείδυσαν προγραμματικὰ καὶ μεθοδευμένα οἱ ἱεραρχημένες σκοπιμότητες, ἡ «καπιταλιστικὴ λογικὴ» τῆς νεοφιλελεύθερης πολιτικῆς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μὲ τὴν ἔμφαση στῆ συμπίεση τοῦ κόστους παραγωγῆς ἀκόμα καὶ σὲ βάρος τῆς δημόσιας ὑγείας καὶ τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ κυρία Θάτσερ δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ εἶπε ὅτι «Δὲν ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ λέγεται κοινωνία»; Ἐπιλέον, ἡ διαχείριση τῆς ἀποκαλυφθείσας ἐπιστημονικῆς ἀβεβαιότητος, μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀσθένειας, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς σύγκρουσης διαφορετικῶν νοσηματοδοτήσεων τῆς κρίσης. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσης εἶναι γνωστὸ, δυστυχῶς γιὰ τὰ θύματα ἢ τὰ ὑποψήφια θύματα τῆς ΝΤΑ. Ἡ ἀρχὴ τῆς προφύλαξης (Συνθήκη τοῦ Ἀμστερνταμ, νέο ἀρθρο 174, παρ. 2) ἐναντι τῆς διαπιστωμένης ἐπιστημονικῆς ἀβεβαιότητος ἀναγνωρίσθηκε πολὺ καθυστερημένα. Μέχρι τότε, ἐπικράτησε, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς θεσμούς, μὲ τὴ συνεργασία τμημάτων τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος, ἀγροτοβιομηχανικῶν συμφερόντων, μέρους τοῦ τύπου τῶν καὶ θεσμικῶν φορέων τῆς βρετανικῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς γραφειοκρατίας, ἡ σθεναρὴ υπεράσπιση τῆς «ικανότητος ἀνάληψης κινδύνων μὲ ἀναπτυξιακὴ δυναμικὴ». Ἡ ἱστορία τῆς ΝΤΑ ὑπῆρξε τραγικὴ γι' αὐτὸ μᾶς ἀνάγκασε νὰ τὴν προσέξουμε. Στὸ φῶς τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα συσάρευσσε ἡ ΝΤΑ καὶ μὲσω τῆς εἰδικῆς ἀνάγνωσης τῆς θεωρίας τῶν διακινδυνεύσεων τὴν ὁποία ἐπιχειρήσαμε, «οἱ δυσκολίες τοῦ νομοθέτη» στὴν περίπτωσι τῆς βιοτεχνολογίας, τίς ὁποῖες ἐκθέτει ὁ Γ. Κουμάντος, μοιάζουν λιγότερο αὐτονόητες. Πράγματι, ἔχει δίκιο ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ θεσμικὴ ρύθμιση τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ὑγείας ἔπονται χρονικὰ καὶ, τὸ σημαντικότερο, ἀξιολογικὰ, τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἰδιαίτερος τῶν τεχνολογικῶν τῆς ἐφαρμογῶν, ἐνῶ ὁλοένα συχνότερα ὁ νομοθέτης καλεῖται νὰ συγκρατήσει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀβεβαιότητα στὰ ὅρια τοῦ «κοινωνικὰ ἀποδεκτοῦ». Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ μίαν ἐπιστῆμη ἢ ὁποῖα ἀπέναντι στῆ σιωπηλὴ φύση, «τοῖς ἔνδον ρήμασι πειθόμενῃ», ἀποδίδει «δεδομένα», «προβλήματα», «διλήμματα», «νέες δυνατότητες» στὴν πόρτα τῆς ἀνθρωπότητος. Ὀφείλεται στῆ συνύφανση τῶν στόχων τῆς ἐπιστῆμης, ὡς κυρίαρχης παραγωγι-

κῆς δύναμης καὶ συνηγεμονεύουσας ἰδεολογίας, στῆ δομὴ τῶν σχέσεων πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς ἐξουσίας. Ὁ Φρανσουὰ Γκρό ἀποκαλεῖ αὐτὴ τὴ συνύφανση σχέσεων ἐξουσίας «ὀργανωτικὴ ἀρχὴ» τῆς βιοτεχνολογικῆς ἢ τῆς κάθε μελλοντικῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασης αὐτῆς τῆς ἐμβέλειας. Χάρις στὸν Μπέκ καὶ ἐν μέ-

ρει τόν Γκίντενς, κατανοήσαμε ότι αυτή η «οργανωτική αρχή» του Γκρό προϋποθέτει διαλεκτικά την «κοινωνία της διακινδύνευσης». Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε να αποκαλούμε τή δεύτερη, πιό ὀρθόδοξα ὡς καπιταλιστική κοινωνία (προσθέτοντας: τῆς ὑστερης νεωτερικότητας). Δέν θά εἶχα ἀντίρρηση, μέ μία παρατήρηση. Ἐχουν τήν ἰδιαίτερη σημασία τους τά σημερινά, ἀρκεῖ νά μήν μᾶς ἐμποδίζουν – ἂν εἶναι δυνατόν – νά διανοηθοῦμε τά ἀενάως μεταβαλλόμενα σημερινά. Ὅπως καί νά ἔχει, πάντως, κάτω ἀπό αὐτή τή λογική, δέν εἶναι πιά ἀδύνατο νά φαντασθοῦμε γιατί ἡ ἀμερικανική κοινωνία, πολύ περισσότερο ὠριμη «κοινωνία τῆς διακινδύνευσης» ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή κοινωνία, φαίνεται νά υἱοθετεῖ, χωρίς πολλές ἀντιρρήσεις, τή τεχνολογική πρόκληση τῶν ΓΤΟ πού τῆς ἀπευθύνει ἡ δική τῆς «οργανωτική ἀρχή» οἰκονομικῶν καί ἐπιστημονικῶν συμφερόντων.

Γιά νά ἐπανεέλθουμε στό θέμα μας, μέ ὀρισμένα καταληκτικά συμπεράσματα. Ἡ ἀκολουθούμενη πρακτική τῆς εἰσαγωγῆς, τουλάχιστον σέ ἐπίπεδο Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, τῶν ΓΤΟ εἴτε μέ τή μορφή τῶν σπόρων ἐμπορευματοποιῶν καλλιιεργειῶν εἴτε μέ τή μορφή τῶν παραγῶν αὐτῶν τῶν προϊόντων, ὡς συστατικῶν σέ «νεοφανῆ» τρόφιμα, ὅπως ἐν συντομία τήν ἀφηγήθηκα, δέν ἀφήνει περιθώρια ψευδαισθήσεων. Οἱ ΓΤΟ ἐπιβάλλονται ἐκδισαστικά μέ κάθε μέσο, θεσμικό καί συνήθως ἐξωθεσμικό ἢ εὐθέως παράνομο, στούς Εὐρωπαίους καταναλωτές, δέν «υἱοθετοῦνται», ὅπως ἀφελῶς ἢ ἰδιοτελῶς φαίνεται νά πιστεύει μία ἀντίληψη ἢ ὅποια ἐπιμένει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ἐνταθεῖ ὁ ἐνημερωτικός διάλογος στά θέματα τῆς «βιοθητικῆς» καί τῶν «οἰκονομικο-περιβαλλοντικῶν ἐπιπτώσεων» τῶν ΓΤΟ. Διότι, δῆθεν, οἱ Εὐρωπαῖοι καταναλωτές φοβοῦνται ὑπερβολικά τοὺς ΓΤΟ ἐπειδή δέν γνωρίζουν περί τίνοσ πρόκειται. Τά γεγονότα δείχνουν ὅτι ἡ ἐπιβολή τῶν ΓΤΟ προηγείται, εἶναι καίρια πολιτική ἐπιλογή αὐτῆς τῆς «οργανωτικῆς ἀρχῆς» οἰκονομικῶν καί ἐπιστημονικῶν συμφερόντων ἢ ὅποια συναντᾶ τήν ἀντίσταση μᾶς ἀνώριμης «κοινωνίας τῶν διακινδυνεύσεων». Ἡ συζήτηση περί «βιοθητικῆς» καί «οἰκονομικο-περιβαλλοντικῶν ἐπιπτώσεων» τῶν ΓΤΟ, ἔπεται χρονικά, σημασιολογικά καί, ἐν τέλει, πολιτικά. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν πρέπει νά γίνεται. Ἐκατομμύρια δολλάρια δαπανῶνται κάθε χρόνο, ἀπό τίς ἐνδιαφερόμενες πολυεθνικές ἐταιρεῖες, σέ συνέδρια, workshops, fora, ἐκδόσεις κ.ἄ. πρὸς χάριν τῆς. Γιά νά ἐκλογικευθεῖ, νομιμοποιηθεῖ, ἐκλαίκευθεῖ ἢ ἤδη εἰλημμένη ἀπόφαση. Αὐτός εἶναι ὁ οὐσιαστικός ρόλος τῆς. Εἶναι μιά ἐκστρατεία marketing, δημοσιῶν σχέσεων, δηλαδή τμήμα μᾶς ἐπιχειρηματικῆς κουλτούρας ἢ ὅποια χρησιμοποιεῖ ἠθικά, ψυχολογικά, οἰκονομικά, κοινωνικά, ἐπιστημονικά, οἰκολογικά ἐπιχειρήματα, κατά τό δοκοῦν γιά νά πωλήσει τό ἐμπόρεμά τῆς: τοὺς ΓΤΟ. Καί εἶναι ἄστοχο ἀλλά καί πολιτικό λάθος ὅταν οργανώσεις οἰκολόγων, περιβαλλοντιστῶν, καταναλωτῶν ἐμπλέκονται σέ ἀτέρμονες καί ἀκαρπες συζητήσεις αὐτοῦ

τοῦ τύπου ὑποβαθμίζοντας τήν πολιτική σημασία τοῦ ἐπιχειροῦμένου ἐκδισασμοῦ. Ἡ ἀντίθεση στήν ἐπικράτηση τῶν ΓΤΟ θά ἔπρεπε νά εἶναι πρωτίστως πολιτική, ταυτίζεται μέ τήν προώπιση θεμελιωδῶν δημοκρατικῶν λειτουργιῶν καί ἀτομικῶν δικαιωμάτων τά ὅποια κακοποιοῦνται βάνανσα ἐν ὀνόματι μᾶς μεταφυσικῆς «προόδου». Ὅλα τά ἄλλα ἔπονται ἀκόμα καί οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ΓΤΟ στήν ὑγεία, τό περιβάλλον, τήν ἀγροτική οἰκονομία. Ἄλλωστε δέν διακρίνεται γιά τή σοβαρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς αὐτῆς ἢ συζήτησης. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἕνας ἐντελῶς ξεπερασμένος «οὐμανισμός» τίθεται στήν ὑπηρεσία τῆς πλέον ἐξελιγμένης τεχνολογικῆς κουλτούρας. Τί ἐννοῶ; Ἀντί νά μακρυγορῶ ἐπ' αὐτοῦ, νά παραθέσω ἕνα πρόσφατο παράδειγμα αὐτῆς τῆς τεράστιας ἐπιχειρήσεως «ἐξοικείωσης» τῆς «ἀπροσαρμοστῆς» εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης μέ τοὺς θαυματοποιούς ΓΤΟ.

Ἐστερόγραφο

Μιά Παρασκευή τοῦ περασμένου Μαΐου (19.5.2000) τό «Forum τῆς Βιοτεχνολογίας» μᾶς προσκαλοῦσε σέ συζήτηση γιά «Τό μέλλον τῆς Βιοτεχνολογίας». Συνδιοργανωτές ἢ πρεσβεία τῶν ΗΠΑ καί τό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν. Ὀμιλητές ἐπιφανεῖς Ἕλληνες καί Ἀμερικανοί καθηγητές τῆς Μοριακῆς Βιολογίας καί Γενετικῆς καί ἡ πρόεδρος τοῦ ὑπό σύσταση Ἐνταίου Φορέα Ἐλέγχου Τροφίμων. Μέ τήν ἐξαίρεση τῆς τελευταίας ἢ ὅποια ἦταν μᾶλλον ἀμήχανη παρά συγκεκριμένα ἐλεγκτική, ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ὀμιλητές, ἐνῶπιον τοῦ Ἀμερικανοῦ πρέσβη κ. Νικόλας Μπέρνς, δέν ἄφησαν ἐπιχείρημα γιά ἐπιχείρημα ἀμεταχείριστο ὑπέρ τῆς διασκέδασης τῶν ἀνησυχιῶν γιά τήν ἐπικείμενη ἀπελευθέρωση τῆς ἐμπορικῆς χρήσης τῶν ΓΤΟ. Ἀντίθετα ὑπερθεμάτισαν στά προσδοκούμενα ὀφελήματα γιά «κάθε πικραμένο», ἀπό τοὺς λιμοκτονοῦντες Ἀφρικανούς, τοὺς δυσπραγοῦντες ἀγρότες, τοὺς ἀνιάτως ἀσθενεῖς κ.ο.κ., ἕως τοὺς καταναλωτές τοὺς ὁποίους ἐκνευρίζει τό «μαύρισμα τῆς πατάτας» μετά τήν κοπή τῆς καί μέχρι τό τηγάρισμα. Δέν νομίζω ὅτι χρειαζόταν κάποια ἰδιαίτερη γνώση ἐπικοινωνιακῆς πολιτικῆς γιά νά καταλάβει κανεῖς ὅτι ὅλα τά χρησιμοποιούμενα ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα ἀποτελοῦσαν σημεῖα μᾶς καλοσχεδιασμένης ἐκστρατείας marketing καί δημοσιῶν σχέσεων. Ἡ ὅποια ἐκθέτει ἐπιλεκτικά καί ἐπιφανειακά τά μειονεκτήματα τοῦ προϊόντος γιά νά καταστήσει ἀδιαφιλονίκητη τήν ἀξιοπιστία τῶν πλεονεκτημάτων του. Νά δικαιολογήσω τήν κριτική μου. Δέν ἐλέγθη τίποτε ἢ σχεδόν τίποτε γιά τά νομικά προβλήματα τά ὅποια θέτει τό προαναφερθέν ἄρθρο Κομάντου ἢ τίς περιπέτειες καί τό δυσμενές διεθνές κλίμα, μέ προεξάρχουσα τήν ἀντιπαλότητα καί τίς ἐκδισαστικές πιέσεις τῶν ΗΠΑ, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐξελισσεται ἡ θεσμική ὀχύρωση τῆς προσασίας τοῦ καταναλωτῆ ἀπό τά ΓΤΟ στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση. Μέχρι καί τόν Μοντεσκιέ ἐπικαλέστηκε ἕνας ὀμιλητής, προερχόμενος

από τή χώρα του Προκρούστη, γιά νά ύποστηρίξει ότι «όταν δέν ύπάρχει ή ανάγκη νά κάνεις ένα νόμο, καλύτερα νά μήν κάνεις ένα νόμο». Καί βέβαια κανείς δέν ασχολήθηκε μέ τήν «άρχή τής προφύλαξης». Στο μείζον θέμα τής βιοποικιλότητας, οι περισσότεροι καθηγητές, όντες μοριακοί βιολόγοι ή γενετιστές, επανέλαβαν κοινότοπες θέσεις έγκυκλοπαιδικού επιπέδου οι όποιες δέν ήταν ένήμερες τών τελευταίων εξέλιξεων στην έπιστήμη τής οικολογίας. Δέν τούς άδικώ γιατί δέν γνώριζαν αλλά γιατί μιλούσαν σάν νά γνώριζαν; Οι εξέλιξεις στη διερεύνηση τής σχέσης μεταξύ βιοποικιλότητας και λειτουργίας τών οικοσυστημάτων είναι ραγδαίες τήν τελευταία δεκαετία. Σάν παράδειγμα αναφέρω ότι, μόλις πρίν δύο χρόνια, περατώθηκε τό πρώτο συναφές πανευρωπαϊκό έρευνητικό πρόγραμμα (BIODEPTH), τό όποιο άρχισε τό 1993, υπό τή διεύθυνση του καθηγητή Τζ. Λάουτον (J.H. Lawton) (Imperial College, University of London), στο όποιο συμμετείχε και ό δικός μας καθηγητής Α. Τρούμπης μέ τήν ομάδα του, του Τμήματος Περιβάλλοντος στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τά άποτελέσματα, ήδη δημοσιευμένα στην έγκριτη *Nature*, άποδεικνύουν ότι ή σχέση βιοποικιλότητας και οικοσυστημάτων είναι άπειρώς πιο σύνθετη –ένας προκλητικός γρίφος γιά τούς θεωρητικούς, μαθηματικούς και πειραματιστές οικολόγους– από τήν άπλοποιημένη εικόνα τήν όποία χρησιμοποίησαν οι μοριακοί βιολόγοι και γενετιστές του Forum γιά τήν αντιμετώπιση του προβλήματος τής βιοποικιλότητας μετά τήν εισαγωγή, σε μαζική παραγωγική-εμπορική κλίμακα, τών ΓΤΟ. Δέν άκούσθηκε λέξη γιά τήν Κοινή Άγροτική Πολιτική, τούς στόχους τών συνεχών μεταρρυθμίσεων της, μετά τό 1992, όταν ή άγροτική ανάπτυξη ένσωματώνει σε έναίο θεσμικό σχήμα στόχους φιλο-περιβαλλοντικούς, δίνει έμφαση στην πολυλειτουργικότητα τής ύπαιθρου, έπιχειρεί νά ανασύρει τίς «Λιγότερο Έννοημένες Περιοχές» από τήν έγκατάλειψη τους, προκρίνει τήν ποιότητα τών έπώνυμων προϊόντων και τή ανάδειξη τής ταυτότητας τών άγροτικών τοπίων τής Ευρώπης. Πώς όλα αυτά συνδέονται ή δέν συνδέονται μέ τή βιοτεχνολογική πρόκληση και τίς προτεραιότητες τους; Άλλά, μόνο έτσι, ή συζήτηση θά άποκτούσε ένδιαφέρον γιά όσους ένδιαφέρονται πραγματικά γιά τήν ανάπτυξη τής ύπαιθρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Διότι, όπως αναφέρουν δύο από τούς έγκυρότερους αναλυτές του νεωτερικού άγροτο-βιομηχανικού συμπλέγματος:

«οι ίδιες διαδικασίες (σ.σ. έννοει τής νέας βιοτεχνολογίας) μπορούν νά ιδωθούν από διαμετρικώς αντίθετες γωνίες: ως ή αναστροφή ή επαναπροσανατολισμός του έγκατεστημένου βιομηχανικού μοντέλου υπέρ μιας περισσότερο διώσιμης, περιβαλλοντικά-φιλικής ανάπτυξης ή σάν μία περαιτέρω επέκταση του κυρίαρχου βιομηχανικού παραδείγματος ώστε νά ένσωματώσει τή μηχανική τών ζώντων οργανισμών».²²

Άπό τήν άλλη μεριά, σε ένα άκροατήριό άποτελού-

μενο κυρίως από κατοίκους του άθηναϊκού κέντρου, ένδεχομένως δέν θά πολυενδιέφερε ότι, μέ τή νέα βιοτεχνολογία,

«ό άγρότης άποστερείται του πανάρχαιου δικαιώματος νά σπέρνει τό χωράφι του μέ τή δική του συγκομιδή, μέ κίνδυνο άποσταθεροποίησης τών άγροτών τών αναπτυσσομένων χωρών» ή ότι «τό γονίδιο «έξολοθρευτής» θά έπιταχύνει τή διαδικασία τής κάθετης ένσωμάτωσης θέτοντας τούς άγρότες υπό τόν έλεγχο του διατροφικού συμπλέγματος, από τούς σπόρους στο καλλιεργούμενο φυτό. Έτσι οι άγρότες θά βρίσκονται άσφυκτικά πιεσμένοι, από τή μία πλευρά από τίς άγροχημικές βιομηχανίες που τούς έφοδιάζουν μέ όλες τίς εισροές, περιλαμβανομένων τών σπόρων, και από τήν άλλη από τίς μεγάλες εταιρείες διανομής που έπιβάλλουν τίς τιμές και θά μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε άπλους έκτελεστές έμπορικών συνταγών» (N. Μπέοπουλος, ό.π.).

Όμως, αυτό σημαίνει ότι δέν θά έπρεπε νά άπασχολήσει τούς όμιλητές; Δέν τούς άπασχόλησε. Άντίθετα δέν έμεινε όμιλητής νά μήν τονίσει πόσο ό Τρίτος Κόσμος θά άφεληθεί από τή νέα βιοτεχνολογία... Βγήκα από τήν αίθουσα μέ έπιβεβαιωμένους τούς χειρότερους φόβους μου γιά τήν άπροκάλυπτη προπαγάνδα τής «όργανωτικής άρχής» οικονομικών και έπιστημονικών συμφερόντων υπέρ τών ΓΤΟ. Ό άπτικός ήλιος έλαμπε, ή ζέστη έδιωξε τήν τεχνητή παγωμάρα του αίρ-κοντίσιον. Άνάσανα. Στο πρώτο περίπτερο που συνάντησα κρεμόταν τό τελευταίο τεύχος τής σκληρής αλλά έγκυρης νεοφιλελεύθερης έπιθεώρησης *The Economist*²³ (Μάιος 13-19, 2000). Τό μαύρο έξώφυλλο περιείχε ένα σχίσμο στο σχήμα τής Άφρικής από τό όποίο προβάλλοταν ή φωτογραφία ενός όπλοφορούντος μαύρου άντάρτη και ό τίτλος μέ τονισμένα κίτρινα γράμματα έγραφε: «Η άπελπισμένη ήπειρος». Τό άγόρασα και ξεφύλισσα τό σχετικό πολυσέλιδο άφιέρωμα. Λεγόταν πολλά γιά τή διαφθορά και τούς πολέμους άλληλοέξοπτωσης που βυθίζουν τήν άφρικανική ήπειρο σε ένα έφιαλτικό σήμερα χωρίς αύριο. Δέν υπήρχε λέξη γιά τή «μεγάλη προσδοκία» τής βιοτεχνολογίας στην όποία μέ τέτοιο ζήλο είχαν άποδυθεί οι καθηγητές του Forum. Αυτόματα μου ήρθε στο νοῦ μία φράση του Χάρολντ Πίντερ τήν όποία όταν διάβασα μου φάνηκε υπερβολική: «ή δημοκρατία είναι μία λέξη που άρχίζει νά θρομάει». Νομίζω ότι εκείνο τό ήλιόλουστο μαγιάτικο μεσημέρι τήν κατάλαβα καλύτερα.

22. D.E. Goodman and J. Wilkinson «Patterns of research and innovation in the modern agri-food system» στο P. Lowe. T.K. Marsden και S. Whatmore (έκδ.) *Technological Change and the Rural Environment*, London: David Fulton, 1990.

23. Άφιέρωμα: «Hopeless Africa», περ. *The Economist*, 13-19.5.2000.

«Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΟΛΗ, ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΟΧΗΣ»¹

του Νίκου Παπαμίχου

Ἡ ἐξέλιξη τῶν σημαντικότερων ἀστικῶν κέντρων μετὰ τίς περιπέτειες τῆς ἐμφύλιας σύρραξης² σφραγίστηκε ἀπὸ τὴν ἀντιπαροχὴ σέ τέτοιον βαθμὸ καὶ ἔκταση, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ὑπερβολὴ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς μεταπολεμικῆς πόλης ὡς «πόλη τῆς ἀντιπαροχῆς». Τὸν χαρακτηρισμὸ θὰ δικαιολογοῦσε καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντιπαροχὴ ὑπῆρξε ὁ ἀποκλειστικὸς σχεδὸν τρόπος παραγωγῆς τῆς ἀγοραίας κατοικίας –καὶ γενικότερα κτισμένου χώρου– σέ μιὰ περίοδο πού τὰ ἀστικά κέντρα γνώριζαν ἐκρηκτικὴ πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη, ἐνῶ τὸ διαθέσιμο στόκ κατοικιῶν ἦταν τελείως ἀνεπαρκές, ποσοτικά ἀλλὰ καὶ ποιοτικά.

Ἀντιπαροχὴ: μιὰ ἰδιότυπη ἀνταλλαγὴ

Οἱ συντεταγμένες τῆς μεταπολεμικῆς ἀστικῆς ἠθογραφίας (ἢ μήπως δράματος;) ἐν πολλοῖς διαμορφώθηκαν μέσα ἀπὸ τὴ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἰδιότυπης ἀνταλλαγῆς, πού ἐνσωμάτωσε ἀποτελεσματικὰ σέ μιὰ παραγωγικὴ διαδικασίαν συγκυριακά ἀλλὰ καὶ σταθερότερα γνωρίσματα τῆς περιόδου: μικροϊδιοκτησία, στενότητα κεφαλαίων, χαμηλὴ τεχνολογία, ἀφθονία ἀνείδικετης ἐργασίας, θεσμικὸ πλαίσιο, συνθήκες ἀνασφάλειας. Τὸ σκηνικὸ ὑπῆρξε τὸ ἄμεσο ὑλικὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς: τὸ διαμερίσμα, ὁ φωταγωγός, ὁ ἀκάλυπτος, ἡ ταράτσα, ὁ δρόμος. Κεντρικὲς φιγούρες καὶ κομπάρσοι τοῦ ἔργου, προέκυψαν μέσα ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐμπλοκὴ τους σ' αὐτὴ τὴ διαδικασίαν: ὁ ἐργολάβος, ὁ οἰκοπεδοῦχος, ὁ ἐνοικιαστής ἢ ἀγοραστής τῶν νεόδμητων διαμερισμάτων. Ὁ μικροκό-

μος τῆς καθημερινότητος, σχέσεις καὶ ρόλοι, δομήθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους: ὁ θυρωρὸς, ὁ ἀπέναντι, ὁ ἀποπάνω καὶ ὁ διπλάνος (ἀλλὰ –προσοχὴ– ὄχι ὁ γείτονας). Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πῆραν τὴ συγκεκριμένη τους μορφή οἱ νέες κοινωνικὲς σχέσεις στό χώρο μιᾶς ρευστῆς κοινωνίας πού διαμόρφωνε τίς ἱεραρχίες τῆς καὶ τίς ἐσωτερικὲς τῆς ἐντάσεις: τὰ ρετιρέ καὶ τὰ ἡμιὑπόγεια, τὰ προνομιούχα διαμερίσματα καὶ τὰ τριάρια-εὐκαιρίες.

Ἡ ἀντιπαροχὴ λειτούργησε πράγματι ὡς «γενετική» διαδικασίαν τῆς νεοελληνικῆς πόλης καὶ προσφέρει κλειδιά γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης τοῦ δομημένου χώρου, τῶν χρήσεων καὶ τῆς κατάληψης τῆς πόλης, τῆς κοινωνικῆς γεωγραφίας, ἀκόμη καὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ δημόσιου χώρου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκτεταμένη καὶ μακρόχρονη ἐφαρμογὴ τῆς ἀντιπαροχῆς τὴν ἔχει κάνει τόσο οἰκείαν

1. Εἰσῆγηση στό ἐπιστημονικὸ συμπόσιο πού ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας στίς 10-12 Νοεμβρίου 2000.

2. Οἱ ἐκτεταμένες καταστροφές τῶν τεχνικῶν καὶ παραγωγικῶν ὑποδομῶν καθὼς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ κτιριακοῦ ἀποθέματος κατὰ τὸν πόλεμο, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις, ἰδιαίτερα στὴν περιφέρεια καὶ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, τῶν ἐμφυλιακῶν συγκρούσεων καὶ τῆς μετεμφυλιακῆς πολιτι-

κῆς τοῦ κράτους, ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τίς μετέπειτα ἐξελίξεις στό χώρο. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές σηματοδεύτηκαν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν ταυτόχρονη διάγκωση τῶν κέντρων. Τὸ λεγόμενον «οἰκιστικὸ πρόβλημα», πού ἀποτέλεσε ἀντικείμενον προβληματισμοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, συμπυκνώνει αὐτὰ τὰ δύο φαινόμενα, τὸ μαρασμὸ τῆς περιφέρειας καὶ τίς συνθήκες στέγασης στίς μεγάλες πόλεις (ἰδίως Ἀθήνα καὶ Θεσσαλονίκη).

ώστε να μοιάζει σαν τό αυτονόητο μέσον είτε αξιοποίησης ενός αστικού ακινήτου από τή μιά πλευρά, είτε απόκτησης γης για τήν άσκηση κατασκευαστικής δραστηριότητας, από τήν άλλη. Ή εξασφάλιση του αναγκαίου εδάφους για τήν πραγματοποίηση τής επιχειρηματικής οικοδομικής δραστηριότητας, πού επιτυγχάνεται με τή συμφωνία έργολάβου-οικοπεδούχου, χωρίς τήν άμευθείας άγορά του οικοπέδου, συσκοτίζει τόν οικονομικό χαρακτήρα τής αντιπαροχής. Ωστόσο, παρά τό ότι έμφανίζεται με τήν αρχαϊκή μορφή του αντιπραγματισμού (άνταλλαγή οικοπέδου με κτισμένη επιφάνεια), είτε ως επιβίωση στον αστικό χώρο παραχρημένων μορφών έκμετάλλευσης του εδάφους -κολιγιά- πρόκειται για μιά σχέση τής οποίας τό οικονομικό της περιεχόμενο άφορᾷ τή σχέση εδάφους-κεφαλαίου σε μιά διαδικασία αξιοποίησής τους. Καί μ' αυτή τήν έννοια μπορεί νά θεωρηθεί ως μιά σχέση άνταλλαγής άπολύτως συμβατή με τόν επικρατούντα τρόπο παραγωγής. Αυτό εξάλλου βεβαιώνει ή μακροβιότητα τής αντιπαροχής πού δέν έχει χάσει τό δυναμισμό της μέχρι σήμερα.

Η εμφάνιση τής αντιπαροχής στίς αρχές τής δεκαετίας του '50 όφείλεται τόσο στίς γενικότερες οικονομικές συνθήκες τής μεταπολεμικής περιόδου όσο και ειδικότερα στίς σχέσεις ιδιοκτησίας, πού είχαν ήδη παγιωθεί στό χώρο τής πόλης, από τόν μεσοπόλεμο άκόμη, και έμειναν άθικτες από τίς πολεμικές και έμφύλιες συγκρούσεις. Ουσιαστική προϋπόθεση υπήρξε επίσης ή όριζόντια ιδιοκτησία -ή ιδιοκτησία κατ' όρό-

φους-, ρύθμιση προπολεμική, χάρη στήν όποία τό δικαίωμα ιδιοκτησίας άπελευθερώθηκε από τό συγκεκριμένο τμήμα του εδάφους και μετατράπηκε σε ίδεατό μερίδιο συνιδιοκτησίας. Στή συνέχεια, οι παράγοντες αυτοί διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον, πού ευνόησε τή γενίκευση τής αντιπαροχής σε όλο τόν έλληνικό χώρο και επέτρεψε τήν τελική επικράτησή της ιδιαίτερα στήν άγορά αστικής κατοικίας. Με ελάχιστη τήν κρατική παραγωγή κατοικίας και τήν αυτοστέγαση (κυρίως άυθαίρετη) στήν περιφέρεια τών πόλεων ως άνταγωνιστικό τομέα κάλυψης τής ζήτησης στέγης, ή αντιπαροχή υπήρξε, τήν περίοδο πού μᾶς ενδιαφέρει, ό άποκλειστικός σχεδόν τρόπος μαζικής παραγωγής κατοικίας.

Γιά νά καταλάβουμε τή συμβολή τής αντιπαροχής στήν κατασκευαστική βιομηχανία, δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τό άπλό γεγονός ότι ή παραγωγή κατοικιών και γενικότερα κτισμένης επιφάνειας για κάθε χρήση, διαφοροποιείται από τούς άλλους παραγωγικούς τομείς κατά τό ότι έκτός από κεφάλαια, ύλικά, έργασία, τεχνολογία, χρειάζεται κατάλληλη γή, οικοπέδο. Δέν είναι αυτονόητο ότι σε κάθε χρονική στιγμή υπάρχουν τά αναγκαία κεφάλαια, ότι ή αστική γή είναι διαθέσιμη κλπ. Η αντιπαροχή όφείλει τήν αποτελεσματικότητά της στό ότι, αν και τά διαθέσιμα κεφάλαια ήταν εξαιρετικά περιορισμένα και ή κατοχή οικοπέδου ήταν τό μόνο ίσως άσφαλές περιουσιακό στοιχείο, λειτουργησε ως καταλύτης και εξασφάλισε τίς απαραίτητες προϋποθέσεις παραγωγής του έμπορεύματος «κτισμένη επιφάνεια», με τρόπο πού γρήγορα άνταποκρίθηκε πο-

σοτικά αλλά και γεωγραφικά στην αυξανόμενη ζήτηση.

Η αντιπαροχή υπήρξε πρωτίστως ένας πρόσφορος και αποδοτικός μηχανισμός εισαγωγής της γης στην κατασκευή, παρακάμπτοντας την ανυπαρξία αυτοτελών αγορών γης, ή όποια δέν ήταν δυνατό να δημιουργηθεί σε συνθήκες στενότητας κεφαλαίων, αποκλεισμού του τομέα κατασκευής από το πιστωτικό σύστημα, και απουσίας διαθέσιμης αστικής γης. Τό άδιεξοδο υπερεκράστηκε με τη δυνατότητα που παρείχετο στον εργολάβο να εξασφαλίσει το αναγκαίο οικόπεδο χωρίς την άμεση καταβολή του τιμήματος, αποφεύγοντας έτσι τη δέσμευση μεγάλου μέρους του διαθέσιμου κεφαλαίου του.³

Από την άλλη πλευρά, με την παραχώρηση του δικαιώματος ανοικοδόμησης στον εργολάβο έναντι της μελλοντικής αντιπαροχής ποσοστού της οικοδομής, ο οικοπεδούχος αξιοποιούσε την περιουσία του χωρίς να την ρευστοποιεί. Έτσι, διατηρώντας πάντα τα δικαιώματά του κατά τη διάρκεια της κατασκευής και εξασφαλισμένος απέναντι σε ένδεχόμενη αποτυχία της επιχείρησης, αποκτούσε σύγχρονη στέγη και ακίνητα προς έκμετάλλευση. Συγχρόνως, διατηρούσε και μετά την ολοκλήρωση της οικοδομής μέρος των αρχικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων του, πράγμα που του εξασφάλιζε ασφάλεια αλλά και μελλοντικές προσόδους από την άλματώδη αύξηση των τιμών της αστικής γης. Στο ασταθές και ανασφαλές μεταπολεμικό περιβάλλον, ο «άντιπραγματισμός» της αντιπαροχής λειτουργούσε ως εμπράγματο ασφαλεία προς τον οικοπεδούχο και διευκόλυνε τη διοχέτευση του εδάφους στο κύκλωμα παραγωγής.

Η ικανοποίηση των απαιτήσεων του οικοπεδούχου σε κτισμένη επιφάνεια στάθηκε δυνατή χάρη στις συνθήκες έκμετάλλευσης της αστικής γης. Είναι γνωστό ότι οι ισχύοντες όροι και το θεσμικό πλαίσιο δόμησης στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες επέτρεπαν την κατασκευή επιφάνειας, που ικανοποιούσε τις προσδοκίες του οικοπεδούχου και άφηνε περιθώρια κερδοφορίας στις επιχειρήσεις. Όσον αφορά την ίδια την παραγωγή, αυτή ευνόηθηκε και από την ισχύουσα –στην αρχική περίοδο– νομοθεσία των κατασκευών, οι λεπτομερειακές και περιπτωσιολογικές διατάξεις της οποίας (τοποθέτηση του κτίσματος στο οικόπεδο, περιοριστικά συστήματα δόμησης, προκαθορισμένα ύψη, υποχρεωτικά διαγράμματα κάλυψης κλπ.) οδήγησαν τις πολυάριθμες κατασκευαστικές επιχειρήσεις στην αυθόρμητη (σταδιακά, και μέσω της αγοράς), τυποποίηση του προϊόντος-διαμέρισμα. Η τυποποίηση αυτή της εμπορικής οικοδομής πήρε τα χαρακτηριστικά μαζικής παραγωγής και συνοδεύτηκε από μία συνολικότερη όμογενοποίηση της ζήτησης, με την κυριαρχία ορισμένων καταναλωτικών προτύπων στον τομέα της στέγης, όσον αφορά τα κατασκευαστικά αλλά και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά και τον βασικό εξοπλισμό της κατοικίας.

«Αναθέρμανις της οικονομίας διά της οικοδομής»

Σ' αυτό τό οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά της ιδιοκτησίας στον αστικό χώρο –μικρό μέγεθος και μεγάλη κοινωνική διασπορά– ή κυριαρχία της αντιπαροχής είχε πολλές και μακροχρόνιες συνέπειες:

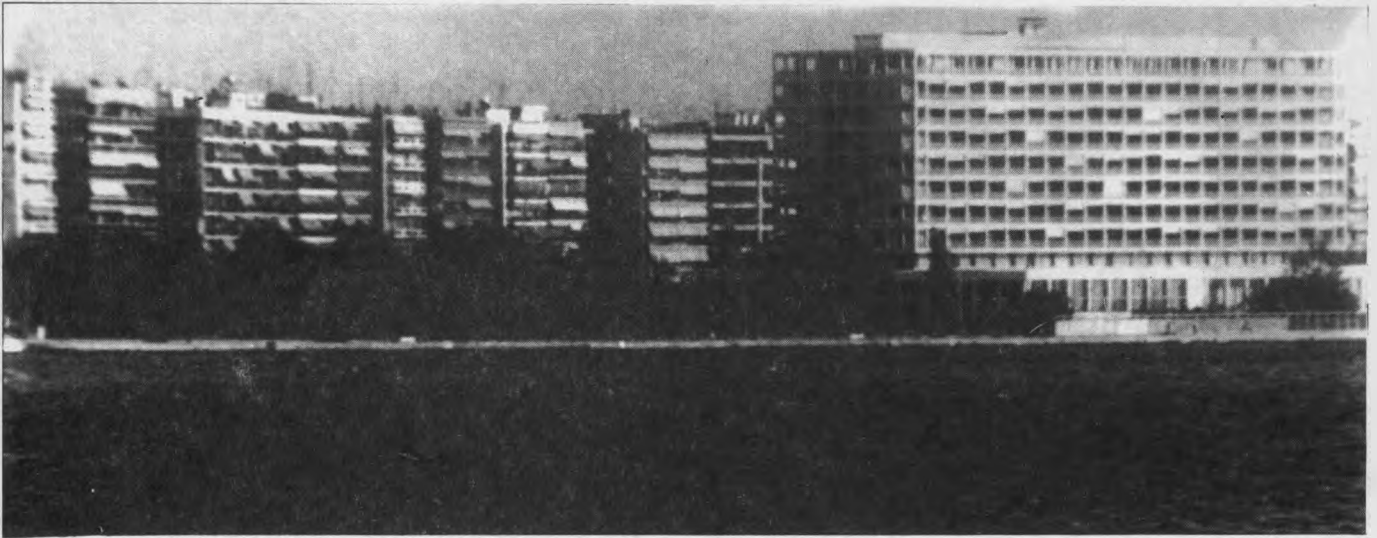
Όσον αφορά την παραγωγή, πρέπει να τονιστεί ότι με τη διευκόλυνση της εμφάνισης και λειτουργίας πολλών μικρών οικοδομικών επιχειρήσεων, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις γρήγορης ανάπτυξης του κατασκευαστικού τομέα ο οποίος ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά στην πιεστική ζήτηση στέγης, δημιούργησε μεγάλα περιθώρια απασχόλησης για την πλεονάζουσα ανειδίκευτη εργασία και αναθέρμανε τη χειμαζόμενη οικονομία (παρά τις αμφισβητήσεις του παραγωγικού χαρακτήρα της οικοδομής). Δέν είναι επίσης χωρίς σημασία ότι πολλές από τις νεοεμφανισθείσες επιχειρήσεις απέκτησαν στη συνέχεια οργάνωση, τεχνολογία και αξιόλογα κεφάλαια και διαμόρφωσαν τον δυναμικό κατασκευαστικό κλάδο των μετέπειτα δεκαετιών.

Όσον αφορά τό δομημένο περιβάλλον, στην κοινή συνείδηση –και όχι μόνο– η αντιπαροχή έχει εγγραφεί ως η γενεσιουργός αιτία των προβλημάτων της σημερινής πόλης: στενοί δρόμοι, συμπαγείς όγκοι, μεγάλες, ασφυκτικές πολλές φορές, πυκνότητες, κακές κατασκευές, τυχαία συνύπαρξη ασύμβατων χρήσεων, προβληματική αισθητική, τραγικές ελλείψεις σε κοινόχρηστους χώρους και πράσινο. Αν προχωρήσουμε όμως τον προβληματισμό μας θα διαπιστώσουμε ότι η αντιπαροχή δέν λειτούργησε παρά ως ένας αποτελεσματικός τρόπος για την παραγωγή της πόλης σε δεδομένες οικονομικές συνθήκες και με τους δεδομένους θεσμικούς και οικονομικούς όρους (κατάσταση ιδιοκτησιών, σχέδια πόλεων, όροι δόμησης, απουσία ελέγχων και ρυθμίσεων κλπ), όροι στους οποίους πρέπει να αναζητηθούν οι λόγοι της σημερινής κακοδαμονίας του αστικού περιβάλλοντος.

Στην αντιπαροχή θά μπορούσε να χρωθεί τό ότι διευκόλυνε τη διάχυση του κοινωνικού πλεονάσματος, μέσω της ιδιοποίησης της αστικής γαιοπροσόδου σε μεγάλο αριθμό οικοπεδούχων, στερώντας τό κράτος από αναγκαίους πόρους για επενδύσεις στον αστικό χώρο. Αλλά και αυτό θά μπορούσε να αντιμετωπιστεί με κατάλληλη φορολόγηση των προσόδων, πράγμα που επανειλημμένα επιχειρήθηκε χωρίς αποτέλεσμα.

Από την άλλη πλευρά, αυτό τό προϊόν της αντιπαροχής, ή ελληνική πόλη, διαθέτει ωστόσο και ορισμέ-

3. Έχουμε δηλαδή έναν άδηλο δανεισμό προς τον εργολάβο και με βάση αυτή την ερμηνεία θά πρέπει να αξιολογηθεί και τό οικονομικό αποτέλεσμα της συμφωνίας ανάμεσα στον επιχειρηματία και τον οικοπεδούχο (και κατ' επέκταση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη γαιοκτησία).

να θετικά χαρακτηριστικά πού δέν είναι καθόλου άμελητέα. Ως άποτέλεσμα δεσμευτικών πολεοδομικών κανονισμών, στίς κεντρικές περιοχές τών πόλεων τά κτίρια συγκροτοῦν συμπαγή οικοδομικά τετράγωνα, μέ συνεχή καί ισοϋψη μέτωπα καί όμοιόμορφη όργάνωση όγκων. Έτσι δημιουργείται ένας αστικός ιστός φτωχός σέ ποικιλία, αλλά συνεκτικός καί μέ ευδιάκριτα τά δομικά στοιχεία του. Οί άπλοποιημένες όψεις τών πολυκατοικιών καί ή άπουσία έξατομικευμένων χαρακτηριστικών, ή κατασκευαστική καί έκφραστική λιτότητα, καθώς καί ό έκδηλος λειτουργισμός καί ό άνεπιτήδευτος όρθολογισμός διαμορφώνουν σέ πολλές περιπτώσεις ένα όρισμένο στυλ, ένα ιδιαίτερο ύφος καί, γιατί όχι, τελικά δημιουργοῦν μιάν όρισμένη αισθητική ποιότητα. Στο λειτουργικό επίπεδο, ό τύπος αὐτοῦ τοῦ κτιρίου έξασφαλίζει ευελιξία, πού επιτρέπει, μαζί μέ τήν ευεργετική παρουσία τής κατοικίας στά κέντρα τών πόλεων, τή ζωγόνα ανάμειξη δραστηριοτήτων. Χωρίς άποκλεισμούς, αλλά μέ ευλόγη έξειδίκευση, οί στάθμες χρησιμοποιοῦνται γιά τίς πιό διαφορετικές λειτουργίες: έμπόριο στά ισόγεια, κατοικίες, επαγγελματική στέγη καί υπηρεσίες στούς όρόφους, μεταποίηση, ακόμα καί άναψυχή, στά υπόγεια. Τά χαρακτηριστικά αὐτά τής πολυκατοικίας, σέ συνδυασμό μέ τίς μεγάλες πυκνότητες καί τόν τρόπο παραγωγής της, απέτρεψαν τήν εμφάνιση στή νεοελληνική πόλη άρνητικών φαινομένων, όπως ή μονολειτουργικότητα τών κέντρων, ό αὐστηρός διαχωρισμός τών κοινωνικών ομάδων στόν αστικό χώρο κ.ά.

Οί νέες ζητήσεις

Έχουμε μπεί σέ περίοδο κατά τήν όποία οί πόλεις θά υποστοῦν μεγάλες αλλαγές. Οί πιέσεις προέρχονται τόσο από έξωγενείς παράγοντες —βελτίωση τής ανταγωνιστικότητας αστικών κέντρων σέ διεθνές πλαίσιο— όσο καί από μετασχηματισμούς στό έσωτερικό τών πόλεων

—άναχωροθετήσεις δραστηριοτήτων, άναδιάρθρωση τής παραγωγικής δομής, μεταβολές στήν κοινωνική γεωγραφία, εισροή μεταναστών, δημιουργία θυλάκων άποκλεισμού, περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων, εμφάνιση πολυπολιτιστικών φαινομένων, κ.ά— πού κάνουν άνεπαρκείς τούς συνήθεις χειρισμούς τών αστικών προβλημάτων καί άνατρέπουν τίς μέχρι τώρα άκολουθούμενες πρακτικές αστικής ανάπτυξης.

Οί πόλεις μας, καί ιδιαίτερα τά κέντρα τους, θά απαιτήσουν σοβαρές επεμβάσεις άνανέωσης καί έμπλουτισμού τών υποδομών τους, βελτίωση τής λειτουργικής τους ικανότητας, μεγέθυνση τής χωρητικότητάς τους, άναβάθμιση τής αισθητικής τους, καί παράλληλα μέριμνα γιά τήν βιωσιμότητα τοῦ αστικού οικοσυστήματος τόσο σέ σχέση μέ τήν περιβαλλοντική ίσορροπία όσο καί σέ σχέση μέ τή διασφάλιση τής κοινωνικής συνοχής. Ο κτιριακός όγκος πού κατασκευάστηκε τήν εικοσαετία στήν όποία άναφερόμαστε, εμφανίζεται έξαιρετικά ευάλωτος στίς πιέσεις νέων ανταγωνιστικότερων χρήσεων μέ άποδοτικότερες εκμεταλλεύσεις. Καί μόνο τό γεγονός τής ήλικιακής γήρανσης αλλά καί τής τεχνολογικής άπαξίωσης τών κτισμάτων καθώς καί ή —έκτός εποχής— μορφολογική «μικροαστική» έκφραση είναι αρκετά γιά νά τά εισαγάγουν μαζί καί βίαια στό νέο κύκλο αξιοποίησης τοῦ αστικού έδάφους.

Η διαδικασία τής αστικής άνανέωσης μέσω τής αγοράς προϋποθέτει τήν ανάπτυξη ενός κατασκευαστικού τομέα, πού γιά νά παράγει σέ συνθήκες ίσορροπίας πρέπει παράλληλα νά λειτουργεί μιá αυτόνομη αγορά γής. Αὐτή είναι μιá δύσκολα υλοποιήσιμη συνθήκη, καθώς ή ιδιοκτησία τών αστικών ακινήτων, ιδιαίτερα στά τμήματα τών πόλεων μέ τό παλιότερο κτιριακό άπόθεμα, έχει κατακερματιστεί μέσω τής όριζόντιας ιδιοκτησίας. Έτσι, ό μηχανισμός τής αντιπαροχής, ενώ σάρωσε ό,τι βρήκε μπροστά του κατασκευάζοντας τή σύγχρονη πόλη, «κλείδωσε» τήν πόλη πού δημιούργησε, άκυρώνοντας τή όμαλή διαδικασία άνανέωσής της.

Η ΤΑΞΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ

της Γεωργίας Πετράκη

ΤἩ δυσκολία νά μιλήσεις σήμερα γιά τίς κοινωνικές τάξεις¹

Κατά τή μεταπολεμική περίοδο καί μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1970, ἡ συζήτηση στίς εὐρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένης τῆς Ἑλλάδας, θά περιστραφεῖ γύρω ἀπό τό θέμα τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων. Μέ τήν ἀνοδο τῆς ἀνεργίας καί τῆς φτώχειας ἡ συζήτηση μετατοπίσθηκε στά ζητήματα τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ὅρος πού χρησιμοποιεῖται εὐρύτερα, καί ἀπό τήν κοινωνική ἐπιστήμη, γιά νά προσδιοριστεῖ τό σημερινό κοινωνικό πρόβλημα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή ἀποκρύπτει διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης καί ἀναπαράστασης τῆς κοινωνίας.² Ἡ προβληματική τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων ἀναφέρεται σ' ἕνα ἀάθετα ἱεραρχημένο σύνολο, δομημένο ἀπό τόν κοινωνικό καί τεχνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ἐνοποιητική κοινωνική διαδικασία. Ἡ προβληματική τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀναπαριστᾷ τήν κοινωνία ὡς ὀριζόντια διάταξη κατηγοριῶν, προβλημάτων καί ἀντίστοιχων ὁμάδων πού συνιστοῦν ἕναν κατακερματισμένο κοινωνικό ἰστό τοῦ ὁποῖου τά προβληματικά στοιχεία δέν συναρθρώνονται. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ ὀρισμός τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀφορᾷ μιά περιπτωσιολογία ὁμάδων τῶν ὁποίων ἡ σχέση μέ τή συνολική κοινωνική δομή μένει ἀπροσδιόριστη ἀλλά καί μὴ ἀναζητήσιμη. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ κοινωνική δομή θεωρεῖται ὅτι παράγει καί περικλείει ἀνταγωνισμούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν τρόπο πού τούς ὀρίζει, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα συναινετικό, συγκλίνον ἄθροισμα πού διαταράσσεται ἀπό κάποιες ἀκραίες καταστάσεις.

Ἡ μετατόπιση αὐτή στόν τρόπο ἀνάλυσης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος σηματοδοτεῖ τήν ἐγκατάλειψη μιᾶς ταξικῆς ἀνάλυσης τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου στόν κρίσιμο τομέα τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, δηλαδή τῆς

ἀνάλυσης πάνω στήν ὁποία βασίσθηκε σ' ἕνα μεγάλο βαθμό τό κράτος πρόνοιας τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν.

Ἀντίστοιχες μετατοπίσεις στόν τρόπο ἀνάλυσης καί θεωρητικοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος παρατηροῦνται γενικότερα στήν κοινωνική θεωρία: Σέ ἀντίθεση μέ αὐτό πού συνέβαινε στίς δεκαετίες '60-'70, τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπουσιάζουν θεωρίες γιά τή δομή τῆς κοινωνίας σέ τάξεις, στρώματα, κοινωνικές κατηγορίες, ἐνῶ οἱ ἀντιλήψεις τῆς στρωματοποίησης πού κυριαρχοῦν χρησιμοποιοῦν τίς ἀναλύσεις τῆς κοινωνικῆς ἱεράρχησης μέ ὅρους εἰσοδήματος-κληρονομιάς-ἐπαγγέλματος καί μόρφωσης.³ Παράλληλα στή μεταμοντέρνα θεωρία τείνει νά ἐγκαταλειφθεῖ ἡ κοινωνικο-οικονομική αἰτιότητα ὡς ἐξηγητική μέθοδος, ἀφοῦ καθετί ἀντιμετωπίζεται ὡς «πολιτισμική κατασκευή» ἐνῶ τό ὑλικό υπόστρωμα τῆς κοινωνίας ὡς πραγματικότητα πού δομεῖ τίς κοινωνικές πρακτικές ἀντικαθίσταται ἀπό «τίς ἰδεολογικές καί συμβολικές νοηματοδοτήσεις στόν τρόπο πού τά ὑποκείμενα ἐρμηνεύουν τήν πραγματικότητα καί συγκροτοῦν τήν ταυτότητά τους».⁴

Πῶς μποροῦν νά κατανοηθοῦν ὅλα αὐτά; Σημαίνουν

1. Ἡ ἐργασία αὐτή παρουσιάστηκε σέ μιά πρώτη μορφή στά Σεμινάρια τῆς Ἑρμούπολης 1998, στόν κύκλο «Τέλος τῆς Ἐργασίας» καί Ἀλλαγές στό Ἐργασιακό Πρότυπο».

2. Πετράκη Γεωργία, «Κοινωνικός ἀποκλεισμός: Παλαιές καί νέες ἀναγνώσεις» τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος», στό Κοινωνικές ἀνισότητες καί κοινωνικός ἀποκλεισμός, 6ο Ἐπιστημονικό συνέδριο ἰδρύματος Σάκη Καράγεωργα, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 27-30 Νοεμβρίου 1996, Ἀθήνα 1998.

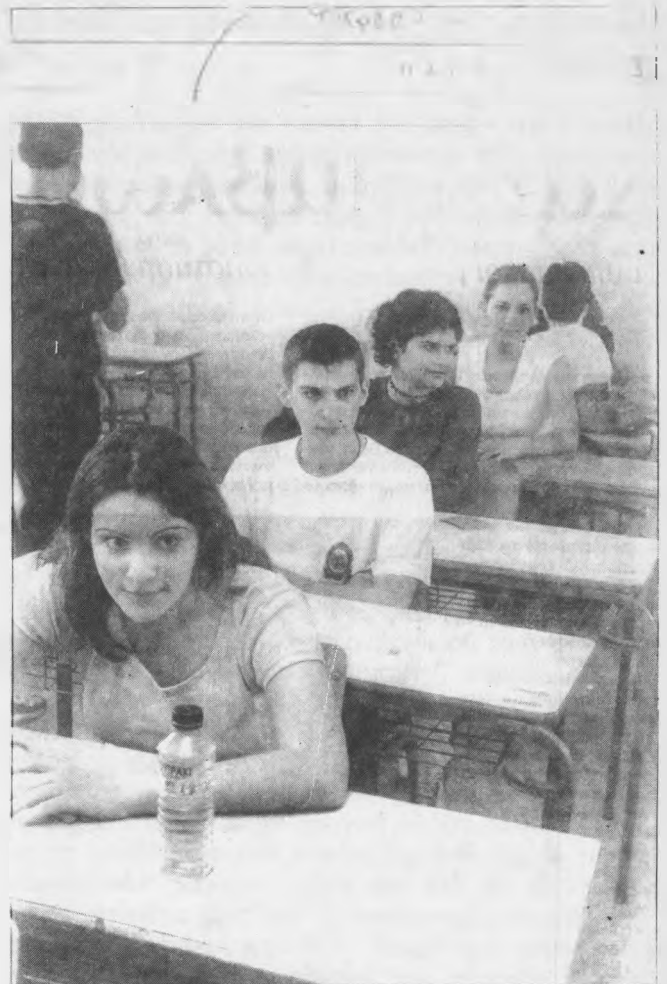
3. Claus Offe, *Κοινωνία τῆς ἐργασίας*, ἐκδ. Νήσος, Ἀθήνα 1993.

4. Ἀδελά Ἐφη, «Ἡ κοινωνική τάξη στή σύγχρονη βιβλιογραφία», *Τά Ἱστορικά*, 22, 1995, σ. 173-204.

άραγε ότι οι κοινωνίες μας και οι κοινωνικές σχέσεις δέν προσδιορίζονται πλέον από την κοινωνικο-οικονομική τους δομή; "Ότι οι κοινωνίες μας δέν έχουν πλέον μία θεμελιώδη-δομούσα αρχή, αλλά αποτελούν μία συνάθροιση καταστάσεων; "Ότι οι κοινωνίες μας δέν χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων; Κατά τή γνώμη μου, τό θέμα δέν βρίσκεται στην απάντηση πού δίνουμε σ' αυτά καθ' έαυτά τά έρωτήματα αλλά στό νά κατανοήσουμε μέσα από ποιές διαδικασίες παράγονται και τίθενται τά έρωτήματα αυτά στίς συγκεκριμένες κοινωνίες και μέ ποιό τρόπο κάποιες απαντήσεις νομιμοποιούνται ως όρθόδοξες ή ετερόδοξες στην έπιστημονική κοινότητα αλλά και στην κοινωνική διαμάχη. Τούτο σημαίνει ότι πρέπει νά κατανοήσουμε τήν ιδιάζουσα λογική του κοινωνικού κόσμου – μιας πραγματικότητας πού είναι τό πεδίο μιας συνεχούς πάλης για τόν όρισμό τής ίδιας τής πραγματικότητας.⁵

Οι διαιρέσεις, οι ταξινομήσεις του κοινωνικού κόσμου αποτελούν αντικείμενα διαπραγμάτευσης, αντικείμενα διαμάχης των κοινωνικών δυνάμεων πού τόν αποτελούν έπειδή, άκριβώς, ύπακούουν σέ πρακτικές λειτουργίες πού είναι προσανατολισμένες στην παραγωγή κοινωνικών αποτελεσμάτων. Έπιπλέον οι αναπαραστάσεις πού έχουμε για τήν πραγματικότητα συμβάλουν στην παραγωγή τής ίδιας τής αντικειμενικής πραγματικότητας, ενώ οι κατηγορίες θεσμοθετούν τήν πραγματικότητα, τήν κάνουν νά ύπάρχει μέσω τής αντικειμενοποίησης πού άσκει ό λόγος και έτσι έπηρεάζουν και μορφώνουν τίς αναπαραστάσεις μας για τόν κοινωνικό κόσμο. Για τόν λόγο αυτό ή πάλη για τίς κοινωνικές ταξινομήσεις, ή πάλη για τή διατήρηση ή τήν άνατροπή των άποδεκτών διαιρέσεων μεταξύ των τάξεων, τή διατήρηση ή τόν μετασχηματισμό των συστημάτων κατάταξης, διακύβευμα τής έσωτερικής πάλης μέσα στό έσωτερικό των κοινωνικών έπιστημών, είναι μία καθοριστική διάσταση τής πάλης των τάξεων στό πολιτικό πεδίο. Η πάλη των τάξεων νοείται στην συγκεκριμένη περίπτωση ως ή διαμάχη των κοινωνικών ύποκειμένων πού διεκδικούν διαφορετικούς τρόπους ταξινόμησης του κοινωνικού κόσμου και συγχρόνως διαθέτουν άνιση δυνατότητα στην έπιβολή των νόμιμων κατηγοριοποιήσεων, παραστάσεων του κοινωνικού κόσμου. Η όποια συζήτηση για τίς έπιστημονικές έννοιες τής «τάξης», τής «δομής» κλπ. έγγράφεται, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, σέ κυρίαρχους ή μή πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης, άποκρυσταλλωμένους στην συγκυρία, πού προσπαθούν σέ δεδομένες συγκυρίες νά κάνουν νά ύπάρξει ή νά φανεί ως άνύπαρκτο αυτό πού ύπάρχει, μέ επίδικο αντικείμενο τόν μετασχηματισμό ή τή διατήρηση του κοινωνικού κόσμου ως έχει. Οι υπό κυριαρχία κοινωνικές τάξεις, αυτές πού διεκδικούν μία άλλη θέση στον κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας και τής κατανομής του κοινωνικού πλούτου, επεξεργάζονται διανοητικά εργαλεία προκειμένου νά κατανοήσουν και νά έρμηνεύσουν τόν κοινωνικο-οικο-

Βιβλίο του ΤΕΙ-Θ στην αίθουσα διδασκαλίας και εκδόσεων...

νομικό σχηματισμό και τή θέση τους σ' αυτόν, ενώ συγχρόνως διαπραγματεύονται τήν άναγνώριση ή τήν αναδιάρθρωση των κοινωνικών ταυτοτήτων πού αποκόβονται ή συσκοτίζονται από τίς νόμιμες διαιρέσεις του κοινωνικού κόσμου. Σήμερα ή έγκατάλειψη τής ταξικής όπτικής στην άνάγνωση του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού είναι άποτέλεσμα τής άδυναμίας των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων –αυτών των όποιων οι κοινωνικές έμπειρίες και οι κοινωνικές ταυτότητες δέν άναγνωρίζονται στίς άποδεκτές διαιρέσεις του κοινωνικού κόσμου– νά νομιμοποιήσουν τό αίτημα για τόν μετασχηματισμό τής κοινωνίας και τήν ανακατανομή του κοινωνικού πλούτου, νομιμοποιώντας συγχρόνως μία διαίρεση-άναγνώριση του κοινωνικο-οικονομικού σχήματος πού καθιστά διαυγέστερες τίς συνθήκες άσκησης και άναπαραγωγής τής κυριαρχίας.

5. Bourdieu Pierre, *Questions de sociologie*, Les editions de Minuit, Paris 1980, σ. 63-72.

Ἡ ἀνάδειξη τῆς ταξικῆς ὀπτικῆς στίς δυτικές κοινωνίες

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης ἐντάχθηκε στήν κοινωνική σκέψη πρὶν ἀπὸ τὸν Κάρολο Μάρξ. Ἡ λέξη «τάξη» μὲ τὴ μοντέρνα σημασία της χρησιμοποιήθηκε στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα ἐνῶ στὴ Μ. Βρετανία οἰκονομολόγοι ὅπως ὁ Ρικάρντο καὶ ὁ Ἄνταμ Σμίθ χρησιμοποίησαν ἐπίσης τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης. Στὴν Γαλλία ὁ ὅρος «τάξη» περιέχεται στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια, πρὶν τὴν Ἐπανάσταση καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Κεναί (Quesnay), ὁ Τυργκό (Turgot) ἢ ὁ Νεκέρ (Necker).⁶ Σὲ διαφοροτικό βαθμὸ οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ὀρίζουν τὶς τάξεις σὲ σχέση μὲ τὸν ρόλο τους στὴν παραγωγή τοῦ πλούτου καὶ τῆς σχέσης τους μὲ τὴν ἰδιοκτησία. Τὸ θέμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι παρὸν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς θὰ διαφοροποιηθεῖ στὴ συνέχεια καὶ σταδιακὰ οἱ κοινωνικὲς ἀντιφάσεις τοῦ μοντέρνου κόσμου (ἐργασία-κεφάλαιο) θὰ μυστικοποιηθοῦν. Στὴ θέση τους θὰ χρησιμοποιηθοῦν ὀρισμοὶ μὲ ὄρους ἱεραρχίας, εἰσοδήματος, στρωμάτων, ἐξουσίας, γοήτρου, μόρφωσης, κοινωνικῆς κατάστασης κλπ. Ἐξαιρέση στό παραπάνω ἀποτελοῦν τὰ ρεύματα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ ἀστική τάξη ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐγκατέστησε τὴν ἐξουσία της θὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τάξεων καὶ μὲ τὴ φιλελεύθερη θεωρία τοῦ συμβολαίου τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς διὰ τοῦ νόμου ἰσότητος τῶν ἀτόμων ἐπιδιώκει νὰ παρουσιάσει ὡς ἴσα αὐτὰ πού στὴν πραγματικότητα εἶναι ἄνισα.⁷ Ἄλλωστε ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ὄροι ἀσκησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικῆς τάξης ἐπιβλήθηκαν, ἡ ἀστική τάξη σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κυριαρχούμενες τάξεις δὲν ἔχει ἀνάγκη μιᾶς ταξικῆς θεωρίας γιὰ νὰ ὑπάρξει. Μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς τάξη οργανωμένη καὶ μάχιμη μὲ βάση μιὰ ἀκριβὴ πρόσληψη τοῦ συμφέροντός της χωρὶς νὰ τῆς χρειάζεται μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς της κατάστασης,⁸ χωρὶς τὴ λειτουργικὴ ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τί τύπο κοινωνίας ἢ τί ἰδιαιτέρους θεσμοὺς ἐπιθυμεῖ.⁹ Ἀντίθετα, οἱ κυριαρχούμενες τάξεις ὀφείλουν νὰ παράξουν μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς τους κατάστασης καὶ τῆς ἐμπειρίας τους γιὰ νὰ ὑπάρξουν κοινωνικά, ὀφείλουν νὰ κατανοήσουν θεωρητικὰ μέσω συστηματικῶν αἰτιακῶν θεωριῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πῶς ἡ θεσμοθετημένη ἰσότητα σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια κάθε μέλος τῆς κοινωνίας ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τὶς ἴδιες ἐλευθερίες μὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο, μετατρέπεται σὲ πραγματικὴ ἀνισότητα. Οἱ κυριαρχούμενες τάξεις μποροῦν νὰ σχηματίσουν τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ποῖο εἶναι συμφέρον τους, μόνο μέσα ἀπὸ περίπλοκες διαλογικὲς διαδικασίες προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς δομικὲς ἀσάφειες στὴν πρόσληψη τοῦ συμφέροντός τους πού εἶναι ἐγγενεῖς στίς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τους. Ἀντιθέτως, τὸ

συμφέρον τῶν κυρίαρχων τάξεων εἶναι σταθερὰ ἐγκαθιδρυμένο καὶ δύσκολο νὰ παραβλεφθεῖ ἢ νὰ διαστρεβλωθεῖ.

Ὁ μαρξισμὸς, ὡς κοινωνικὴ θεωρία, προσέφερε ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὅποια οἱ καταπιεσμένες τάξεις μπόρεσαν νὰ ἀναπτύξουν μιὰ θεωρία τῆς οικονομικῆς τους ἐκμετάλλευσης καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη νὰ διεκδικήσει τὴν ἀναγνώρισή της, ὡς τάξη. Ἡ μαρξικὴ θεωρία τῆς ἐκμετάλλευσης ἐπέτρεψε στό ἄμορφο πλῆθος τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν νὰ ὑπάρξουν κοινωνικά, ὡς τάξη, μέσω τῶν πολιτικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τους ὀργανώσεων, νὰ διατυπώσουν μιὰ θετικὴ παράσταση τῆς ταυτότητάς τους καὶ τοῦ κοινωνικοῦ τους ρόλου καὶ νὰ οἰκοδομήσουν θεσμούς, κοινωνικὲς σχέσεις καὶ πολιτισμὸ πού ὑπονόμισαν ἢ ἔθεσαν σὲ ἀμφισβήτηση τὶς κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ὀργανωμένη ἡ οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ ὀργανωμένη, ἔτσι, ἐργατικὴ τάξη δὲν κατάφερε νὰ κάνει πραγματικότητα τὸ ἀρχικὸ ὄνειρο τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος, οὔτε νὰ ἀνατρέψει τὶς δομὲς τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης. Κατάφερε ὅμως νὰ κάνει ὀρατὴ καὶ ὑπολογίσιμη τὴ δική της συλλογικὴ ταυτότητα, νὰ ἐπιβάλλει μιὰν ἀντίληψη τοῦ συμφέροντος πού ἀμφισβητοῦσε τὶς φιλελεύθερες κατηγοριοποιήσεις καὶ καθιστοῦσε ὀρατὴ ἀλλὰ καὶ συγχρόνως προβληματικὴ τὴν ταξικότητα τῶν μοντέρνων κοινωνιῶν.

Ἡ πολιτικὴ στρατηγικὴ ἀντιμετώπισης τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος μὲ βάση τὸν νομιμοποιημένο ἔλεγχο τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, κληρονομία τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν τὰ κράτη πρόνοιας στίς εὐρωπαϊκὲς ἀλλὰ καὶ στίς ἄλλες προηγμένες καπιταλιστικὲς χώρες, πῆρε ὑπ' ὄψη της –χωρὶς πάντα νὰ δηλώνεται ρητὰ– ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς διαιρέσεις καὶ κατηγοριοποιήσεις πού ἀναδείχθηκαν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ –οικονομικὴ, πολιτικὴ, πολιτισμικὴ, κοινωνικὴ, συμβολικὴ– τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ ἱστορικὴ διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας τὸ κράτος θὰ παρέμβει στὴν ἀγορὰ ἐργασίας γιὰ νὰ διαμορφώσει ταξικὸς συσχετισμοὺς εὐνοϊκότερους γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἦταν ἀποτέλεσμα καὶ τῆς ἀνάδειξης ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας τῆς δομικῆς ἀνισότητος ἐργασίας-κεφαλαίου. Ἄνισότητα πού

6. Desbrousses H., Pelouille B., *Petite histoire de classe*, Alternatives Economiques, 29, hors serie, *Les classes sociales font de la resistance*, 1996, σ. 14-16. Ἐπίσης Larry Portis, *Les Classes Sociales en France, un Debat inacheve* (1789-1989), les editions ouvrieres, Paris 1988.

7. Claus Offe, *Κοινωνία τῆς ἐργασίας*; ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1993.

8. Pincon M. Pincon-Clarlot Monique, «La grand bourgeoisie: Une classe mobilisée», *Alternatives Economiques* hors serie no 29 *Les classes sociales font de la resistance*, 1996, σ. 30-33.

9. Claus Offe, *Κοινωνία τῆς ἐργασίας*; ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1993, σ. 170-174.

συνιστά έγγενή πλέον ιδιότητα του οικονομικού συστήματος παρά και ενάντια στη διασφάλιση των «ατομικών ελευθεριών» πάνω στις οποίες θεμελιώνεται ή ατομική σύμβαση εργασίας. Τό μοντέλο κοινωνικής ένταξης της εξαρτημένης εργασίας, που οικοδομήθηκε σταδιακά, βασίστηκε στην αναγνώριση της ταξικότητας των μοντέρνων κοινωνιών και της ανάγκης έλεγχου της. Η κρατική παρέμβαση συμπυκνώνοντας μία όρισμένη ισορροπία στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας αποκρυστάλλωσε με τη σειρά της μία διαταξική κοινωνική συμμαχία ή όποια επέβαλε ως σαφή πολιτική στρατηγική την αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος μέσα από την υιοθέτηση κάποιων βαθμών ισότητας, στη βάση ενός κοινά αποδεκτού, μίνιμουμ επιπέδου διαβίωσης και ευημερίας. Η ανάγκη έλεγχου των ταξικών ανταγωνισμών αποτέλεσε έναν από τους θεμελιώδεις στόχους του όραματος που ο Α. Μάρσαλ διατύπωσε τό 1873 στο δοκίμιο του με τίτλο «Τό μέλλον των εργατικών τάξεων», ως τό αίτημα «κάθε άντρας (εργάτης) νά γίνει ένας κύριος».¹⁰

Βεβαίως, ή πολιτική στρατηγική του σχετικού έλεγχου της ταξικής ανισότητας έγινε κυρίαρχη πολιτική στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες της Δύσης κάτω από την επίδραση πολυδιάστατων διαδικασιών – πολιτικών-οικονομικών-φιλοσοφικών-έθνικών. Υιοθετήθηκε ως αποτέλεσμα πολιτικών διαδικασιών που αποτύπωναν και εξέφραζαν μία ευρύτερη ταξική συμμαχία πάνω σε θέματα τά όποια παρ' όλο που εξέφραζαν σε άνισους βαθμούς τις διάφορες ταξικές μερίδες θεωρήθηκαν ως οικουμενικής σημασίας για όλη την κοινωνία. Όμως ή ταξική αντίληψη του κοινωνικού κόσμου που διαπότισε και όργάνωσε τις δυτικές κοινωνίες, είναι άρρηκτα δεμένη με τη συγκρότηση της εργατικής τάξης ως τάξης που επέβαλε την αναγνώριση της ταυτότητάς της στο κοινωνικό πεδίο και κατέστησε έτσι τις κατηγορίες διαίρεσης του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού πολιτικό διακύβευμα. Συγχρόνως ή νομιμοποίηση της ταξικής αντίληψης του κοινωνικού κόσμου στις δυτικές κοινωνίες είναι έξ ίσου άρρηκτα δεμένη με την πολιτική βούληση έλεγχου των ταξικών ανταγωνισμών που αποκρυσταλλώθηκε σ' αυτές με τη μορφή συναινετικών κοινωνικών συμβολαίων.

Η έγκατάλειψη της ταξικής ανάλυσης

Η έγκατάλειψη ή καλύτερα ή περιθωριοποίηση της ταξικής όπτικής των κοινωνιών μας είναι, νομίζω, αποτέλεσμα, τουλάχιστον σ' ένα μεγάλο βαθμό, της άνατροπής των δύο προηγούμενων παραμέτρων. Δηλαδή της κρίσης ταυτότητας της εργατικής τάξης, της τάξης που έθεσε και νομιμοποίησε τό πρόβλημα των τάξεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες και της έντονης κάμψης της στρατηγικής έλεγχου των ταξικών ανισοτήτων, ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού.

α) Η κρίση ταυτότητας της εργατικής τάξης

Η κρίση της εργατικής τάξης είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο στο όποιο δέν μπορώ νά αναφερθώ παρτά έπιγραμματικά και έπιλεκτικά. Θα έλεγα συνοπτικά ότι ή εργατική τάξη σήμερα αδυνατεί νά υπάρξει ως αυτόνομο πολιτικό και κοινωνικό ύποκείμενο, αδυνατεί νά διατυπώσει μία εναλλακτική άνάγνωση του κοινωνικού κόσμου, αδυνατεί νά καταστήσει όρατό και ύπολογίσιμο τό συμφέρον των κυριαρχούμενων τάξεων. Τά στοιχεία συνοχής που ξεχώριζαν τους εργατικούς πληθυσμούς έχουν σοβαρά ύπονομευτεί (τρόποι ζωής, συλλογικότητα, ένότητα κατοικίας-εργασίας) ενώ οι όργανώσεις της εργατικής τάξης –τά εργατικά κόμματα και οι συνδικαλιστικές ένώσεις– βρίσκονται και τά ίδια σε κρίση εκπροσώπησης, χάνουν την έπαφή τους και τή δημοτικότητά τους σε μεγάλα ποσοστά του εργατικού κόσμου. Η παραδοσιακή εργατική τάξη –άνθρακωρυχεία, χαλυβουργεία, σιδηρουργεία, ναυπηγεία– συρρικνώθηκε, ενώ ή νέα εργατική τάξη στις λεγόμενες μεταφορτικές βιομηχανίες είναι πολύ διαφορετική.¹¹

Όρισμένα από τά στοιχεία της κρίσης εκπροσώπησης και ταυτότητας της εργατικής τάξης στη σημερινή φάση προκύπτουν από την ίδια την άναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και των άναγκών του. Δέν υπάρχουν πιά οι μεγάλες βιομηχανικές πόλεις, οι μεγάλες κυρίαρχες βιομηχανίες, οι τεράστιες βιομηχανικές έγκαταστάσεις. Έχουμε μπει στη περίοδο της ευελιξίας, των νέων εργασιακών σχέσεων.¹² Ένα όλο και σημαντικότερο κομμάτι του εργατικού πληθυσμού έχει προσωρινή άπασχόληση και γίνεται άπροσπέλαστο στα συνδικάτα. Η διαδικασία ν' άποκοϋν συλλογική μορφή τά έτερογενή συμφέροντα των εργαζομένων, προϋπόθεση συλλογικής δράσης, με τή διάβρωση της κανονικής εργασιακής σχέσης, χάνει έναν πόλο άναφο-

10. T.H. Marsall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Gutenberg, Άθήνα 1995, σ. 37, για τή Γαλλία μεταξύ άλλων J. Le Goff Jacques, *Du Silence à la Parole, Droit du Travail, Societe, Etat (1830-1985)*, Calligrammes/La Digitale, 1985.

11. Hobsbawm Eric, *Η Έποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αίώνας 1914-1991*, εκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα 1997, σ. 386-410, επίσης Jean-Pierre Terrail, *Destins Ouvriers, La Fin d' une Classe?* P.U.F., Paris 1990.

12. «Ministere du Travail, de l'Emploi et de la Formation Professionnelle, l' Evolution des Formes d' Emploi, Actes du colloque de la revue Travail et Emploi», 3-4 nov. 1988, *La Documentation Francaise*, Paris 1989.

13. Castel Robert, *Les Metamorphoses de la Question Sociale, Une Chronique du Salarariat*, ed. Fayard, Paris 1995, Τουτζιάρáκης Γ., *Η έλαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και ή κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας*, Έπιθ. Κοιν. Έρευν., 76, 1990, σ. 174-200.

ρᾶς καί ἕνα μέσο τυποποίησης τῶν ὄρων ἐργασίας καί ἀμοιβῆς.¹³ Τά παραπάνω ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπό τά στοιχεία κρίσης τῆς ταυτότητας τῆς ἐργατικῆς τάξης καί εἶναι σίγουρο ὅτι παραλείπω πολλά ἄλλα ὅπως οἱ πολιτικο-ιδεολογικές συνέπειες τῆς κατάρρευσης τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ κοινωνική διάβρωση πού προκαλεῖ ἡ ἀνεργία κλπ. Τά παραπάνω δέν ἔχουν ὡς συνέπεια τήν ἐξαφάνιση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τῶν ἐργατικῶν κινητοποιήσεων. Ὅμως σέ μιά γενικότερη κατάσταση ἀποσύνθεσης¹⁴ καί ἀπονομιμοποίησης τῶν θεσμικῶν μορφῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῆς ὀργανωμένης πάλης τῶν τάξεων, θά ἔλεγα, χρησιμοποιώντας τά λόγια τοῦ Μπαλιμπάρ, ὅτι προβάλλει ὡς ἀπειλή «ὄχι ἡ ὀλοσχερῆς ἐξάλειψη τῶν κοινωνικοοικονομικῶν ἀγῶνων καί τῶν συμφερόντων πού μεταφράζονται, ἀλλά ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς τους κεντρικότητας, ἡ ἀπορρόφησή τους μέσα στό πλέγμα μιάς πολυμορφῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης πού παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι πανταχοῦ παρούσα, δέ συνοδεύεται ἀπό καμιά ἐνδραχίση, ἀπό καμιά ὀρατή διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ δύο στρατόπεδα, καμιά διάσταση "σέ τελευταία ἀνάλυση" προσδιοριστική καί τῆς συγκυρίας καί τῆς ἐξέλιξης».¹⁵

6. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν πολιτικῶν ἐλέγχου τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ

Στά προηγούμενα ὑποστήριξα ὅτι οἱ μοντέρνες κοινωνίες ὀργανώθηκαν μέ βάση τήν ἀναγνώριση τῆς ταξικότητάς τους καί τήν ἀνάγκη ἐλέγχου της. Σήμερα στήν πορεία πρὸς τήν ἀποκαλούμενη μεταμοντέρνα κοινωνία οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ βρῖσκονται σέ νέα ἔξαρση. Οἱ δυτικές κοινωνίες ἀπελευθερώνουν ἐκ νέου τίς ταξικές ἀνισότητες καί ἐγκαταλείπουν λεκτικά καί θεσμικά τήν πολιτική κάποιων βαθμῶν ἰσότητας πού εἶχαν μέχρι πρότινος υἱοθετήσει.¹⁶ Ἡ σχετικὴ ἰσορροπία δύναμης κεφαλαίου-ἐργασίας ἔχει ἀνατραπεί, ἐνῶ συγχρόνως διατυπώνεται καί ἐπιχειρεῖται πολιτικά ἡ «ἀπελευθέρωση» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀπό τήν «παραμορφωτική» ἐπίδραση τῆς κρατικῆς παρέμβασης. Ἡ «ἀκαμψία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας σέ ἀντιπαράθεση μέ τήν «εὐελιξία» της εἶναι νοητὴ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν νομικῶν προστατευτικῶν θεσμῶν πού καθιστοῦσαν σχετικὰ ἀνελαστικὴ τήν προσφορά ἐργασίας στίς ἀνάγκες τῆς ζήτησης: ρύθμιση ὡραρίων ἀπασχόλησης, ἐξασφάλιση ἐγγυημένου κατώτερου μισθοῦ, ἔλεγχος ἀπολύσεων, ἀποζημιώσεις γιὰ ἀπολύσεις κλπ. Ἡ νομοθεσία αὐτὴ ρυθμίζει τοὺς ὄρους μίσθωσης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας στὴ βάση μιάς σχετικῆς ἰσορροπίας μεταξύ κεφαλαίου-ἐργασίας, ἐλέγχοντας ἔτσι τὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμό. Ἀντίθετα ἡ «ἐλαστικότητα» ἢ «εὐελιξία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀπελευθερώνει τοὺς ὄρους τῆς ἀπασχόλησης ἀπὸ τὴν δημόσια κοινωνικὴ εὐθύνη καί μεταβιβάζει τὴν δικαιοδοσία ὀρισμοῦ τους ὄχι στό πεδίο τοῦ δημοσιο-πολιτικοῦ χώρου ἀλλὰ σ' αὐτὸ τοῦ ιδιωτικοῦ-οικονομικοῦ πεδίου: ἡ ἀτομικὴ

σύμβαση ἐργασίας θά προσδιορίζει ὅσα πρὶν ἐθεωροῦντο ἐγγυημένα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ἡ ἐπιδιωκόμενη «εὐελιξία» τῆς ἐργασίας μεταθέτει στό κεφάλαιο τὴν ἐξουσία νὰ διαχειριστοῦ τοὺς ὄρους τῆς ἀπασχόλησης ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του, ἀπελευθερώνοντας τὸν κοινωνικὸ ἀνταγωνισμό. Ἡ «εὐελιξία» τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀποκρυσταλλώνει ἕναν νέο συσχετισμὸ εἰς βάρος τῆς ἐργασίας ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἀνατροφοδοτεῖται: ὑποβάθμιση καί ἀνοικτὴ ἐπίθεση στὴν ἐμβέλεια τῆς συλλογικῆς διαπραγματεύσεως, ἀδυναμία συλλογικῆς διαπραγματεύσεως γιὰ τὰ μεγάλα κομμάτια τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού βρῖσκονται πλέον σέ εὐέλικτες μορφές ἀπασχόλησης, ἀμφισβήτηση τῆς τυπικῆς ἀπασχόλησης πού ἀποτελοῦσε βάση σύγκλισης καί ὁμογενοποίησης τῶν ἐργασιακῶν κατηγοριῶν, πολλαπλασιασμός τῶν κομματιῶν τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού βρῖσκεται σέ εὐέλικτες μορφές ἐργασίας ἐκτός νόμιμης προστασίας, συνδικαλιστικῆς ἐκπροσώπησης καί κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ἀνοικτὴ παραβίαση κεκτημένων καί ὄχι ἀκόμη ἀνοικτὰ ἀναθεωρημένων δικαιωμάτων, ὅπως π.χ. ὁ χρόνος ἐργασίας.

Ὅμως, παράλληλα μέ τὴν ἀποσταθεροποίηση τῶν νομικῶν θεσμικῶν συστημάτων πού ρυθμίζουν τοὺς ὄρους μίσθωσης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας, βρῖσκονται σέ κρίση, ἀμφισβήτηση καί περιστολὴ ὅλα τὰ κοινωνικά συστήματα ἐλέγχου τῆς ταξικῆς ἀνισότητας, δηλαδή αὐτὰ πού ἐξασφαλίζουν ἀγαθὰ καί ὑπηρεσίες στὴν βάση τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, τὰ συστήματα πού ἐξασφαλίζουν στήν πλειοψηφία τῶν πολιτῶν ἕνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο διαβίωσης, πολιτισμοῦ καί κοινωνικῆς συμμετοχῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ τους θέση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τιμὴ πού μπορεῖ νὰ ἀποσπᾶσει στήν ἀγορὰ ἡ ἐργασία τους. Βρῖσκονται δηλαδή σέ κρίση, ἀμφισβήτηση καί περιστολὴ ἡ δημόσια ἐκπαίδευση, ἡ δημόσια ὑγεία, ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἡ κοινωνικὴ κατοικία. Ἔτσι σέ μιά περίοδο πού τό σύστημα ἀπασχόλησης εἶναι ἀποσταθεροποιημένο καί μέγιστα κομμάτια τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀδυνατοῦν νὰ ἀποκτήσουν ἕνα ἀποδεκτὸ εἰσόδημα, ἡ ἐπιβίωση τοῦ σύγχρονου μισθωτοῦ νοικοκυριοῦ καί ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν του ὑπόκεινται ὅλο καί περισσότερο στὴν καθαρὴ ἀγοραστικὴ του ἱκανότητα.

Ἡ περιστολὴ τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κρίση τοῦ μοντέλου κοινωνικῆς ἐνταξης τῆς ἐξαρτημένης ἐργασίας πού οἰκοδόμησαν οἱ δυτικές κοινωνίες, μέσα ἀπὸ διεργασίες πού διήρκεσαν πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες. Ἡ ἀπορρύθμιση τῶν κοινωνικῶν συστημάτων πού ἐνέτασαν τὸν μισθωτὸ πληθυσμὸ στὴν κοινωνία καί τῶν ὁποίων θεμέλιο ἦταν ἡ ἐργασία, ἔχει

14. Μπαλιμπάρ Ἐτιέν, Βαλλερατίν Ἰμμανουέλ, *Φιλή, Ἔθνος, Τάξη*, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1991, σ. 235-275.

15. Ὁ.π., σ. 242.

16. Πετρόκη Γεωργία, ὀ.π.

προκαλέσει αυτό που συνήθως ονομάζουμε κοινωνικό αποκλεισμό. Παρά το γεγονός ότι η έννοια αυτή χρησιμοποιείται πλέον για να ορίσει κάθε τύπο κοινωνικής προβληματικότητας, η κύρια αναλυτική του αξία έγκειται στο ότι αποδίδει την απώλεια του κοινωνικού δεσμού –άδυναμία κοινωνικά αποδεκτού βιοπορισμού, απώλεια κοινωνικής συμμετοχής, διάβρωση της κοινωνικής ταυτότητας, περιθωριοποίηση– σε πληθυσμούς οι οποίοι την προηγούμενη περίοδο ήταν κοινωνικά ένταγμένοι.¹⁷ Στην κατηγορία αυτή ανήκει όχι μόνο η παραδοσιακή εργατική τάξη αλλά και κομμάτια της λεγόμενης νέας μικροαστικής τάξης, δηλαδή η μη χειρωνακτική εξαρτημένη εργασία, της οποίας οι όροι κοινωνικής αναπαραγωγής έχουν εξίσου αποσταθεροποιηθεί. Φαίνεται πως η αναδιάρθρωση της οικονομίας τείνει να διαμορφώσει ένα ταξικό τοπίο αισθητά διαφοροποιημένο από αυτό της προηγούμενης περιόδου στο οποίο κυριαρχεί η αποσταθεροποίηση και η απώλεια κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ισχύος της μισθωτής εργασίας.

Ός αποτέλεσμα των παραπάνω κοινωνικών μετασχηματισμών ο λόγος που κυριαρχεί σήμερα για την κοινωνία είναι εξαιρετικά μυθευτικός, συσκοτιστικός και η ορατότητα των όποιων ταξικών ανταγωνισμών μεταμορφώνεται σε αδιαφάνεια. Έγκαταλείπονται οι δομικές έννοιες και αναλυτικές κατηγορίες της ταξικής ανάλυσης και επανανοθετούνται έννοιες όπως πλούσιοι-φτωχοί, περιθωριακοί, αποκλεισμένοι, έννοιες που έχουν ήδη μία ιστορία στην κοινωνιολογική συζήτηση κυρίως κατά την πρώτη περίοδο του ιστορικού καπιταλισμού.¹⁸ Η επιστροφή στις έννοιες της περιθωριοκότητας και του αποκλεισμού είναι ένδεικτική της όπισθοχώρησης της οργάνωσης των κυριαρχούμενων τάξεων, ενώ ταυτόχρονα η μεγάλη καπιταλιστική τάξη, μονολότι άμφισβητεί την ύπαρξη των τάξεων διεθνώς, ισχυροποιείται ως τάξη. Παρατηρείται διεθνώς μία συνεχής επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε σφαίρες που μέχρι πρόσφατα ήταν προφυλαγμένες από τη λογική των εμπορευματικών σχέσεων. Οι κοινωνίες μας, κοινωνίες «γενικευμένου καπιταλισμού»,¹⁹ διασχίζουν μία νέα περίοδο καταμερισμού της εργασίας κατά την οποία διευρύνεται και ενισχύεται η βασιλεία του εμπορεύματος, ενός εμπορεύματος ολοένα και πιο σύνθετου, ενώ ταυτόχρονα επεκτείνεται, αν και με τρόπο θρυμματισμένο, η μισθωτή εξαρτημένη εργασία. Και ενώ το «τέλος της εργασίας»²⁰ ακολούθησε κατά σειρά «τό τέλος των τάξεων»,²¹ τό «τέλος των ιδεολογιών», τό «τέλος της ιστορίας»²² σήμερα στις αρχές του 21ου αιώνα οι κυρίαρχες ιδέες για την κοινωνία και τους ανθρώπους μας εμφανίζουν, για άλλη μία φορά, «τίς σχέσεις τους αναποδογυρισμένες, με τό κεφάλι κάτω, σάν μέσα σε σκοτεινό θάλαμο».²³

Επίλογος

Ός επίλογο μπορούμε να διατυπώσουμε συμπερασμα-

τικά ορισμένες κατευθύνσεις ανάλυσης.

1. Η ταξική ανάλυση της κοινωνίας σήμερα στερείται νομιμότητας στο έπιστημονικό πεδίο, επειδή έχει περιθωριοποιηθεί στο κοινωνικό πεδίο και αυτό συμβαίνει επειδή οι κοινωνικές κατηγορίες που έχουν συμφέρον να την αναδείξουν, δηλαδή οι κυριαρχούμενες τάξεις, δέν αποτελούν αυτόνομα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα.

2. Η ταξική συγκρότηση και άρα η κοινωνική νομιμοποίηση μιας κυριαρχούμενης τάξης έμπεριέχει διαδικασίες συνάρθρωσης του πολιτικού, του θεωρητικού και του κοινωνικού στοιχείου χωρίς να είναι δυνατόν να πούμε ποίο είναι τό αρχικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας.

3. Οι θεωρητικές έννοιες στην κοινωνική έπιστήμη διαποτίζονται από τους κοινωνικούς και πολιτικούς ανταγωνισμούς ενώ, αντίστροφα, οι θεωρητικές έννοιες έπιστρέφουν στο κοινωνικό πεδίο για να τό οργανώσουν και να τό καταστήσουν ορατό και αναγνωρίσιμο. Μ' αυτή την έννοια η κοινωνική έπιστήμη μπορεί «να συμβάλλει στην πολιτική όχι σάν ύπηρετρια»²⁴ αλλά ως διαμορφωτική δύναμη»: με την έπεξεργασία διανοητικών εργαλείων που έρμηνεύουν τόν κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό και συμβάλλουν στην ύπέρβασή του.

4. Η ανάλυση του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού που θά αναδείξει τίς παλιές και τίς νέες μορφές διαίρεσης της κοινωνίας δέν αποτελεί ένα ούδέτερο έπιστημονικό πρόβλημα αλλά ένα επίδικο αντικείμενο στο κοινωνικό και έπιστημονικό πεδίο που έγκαλεί όλες τίς κοινωνικές δυνάμεις, παλιές και νέες, που, έχοντας ένδιαφέρον ν' αλλάξουν τόν κόσμο, μπορούν να παράξουν μία ανάγνωσή του λιγότερο κρυπτική.

17. Paugam Serges s. la dir., *L' Exclusion, l' Etat des Savoirs*, ed. La decouverte, Paris 1996.

18. Robert Castel, «Les marginaux dans l' histoire», στο Paugam Serges s. la dir., *L' Exclusion, l' Etat des Savoirs*, ed. La decouverte, Paris 1996.

19. Michel Bead, «Η έποχή του γενικευμένου καπιταλισμού», *Maniere de voir/Le Monde Diplomatique*, ελληνική έκδοση, τχ. 10, 1996.

20. Jeremy Rifkin, *Τό Τέλος της Έργασίας και τό Μέλλον της*, έκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1996.

21. Ralf Darhendorf, *La classe ouvriere en erosion*, La decouverte, Paris 1978.

22. Φουκουγιάμα Φ., *Τό Τέλος της Ιστορίας και ό Τελευταίος Άνθρωπος*, έκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1993.

23. Κάρολ Μάρξ, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, 1845, έλ. έκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.

24. Λιάκος Άντώνης, «Η άλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», *Μνήμων*, τομ. 11, 1987, σ. 247-254.

Η ΛΟΤΕ ΤΟΥ ΤΟΜΑΣ ΜΑΝ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΩΝΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ*

του Κοσμά Ψυχοπαίδη

Γιά τον Λούκατς, ο Τόμας Μάν υπήρξε ο χαρακτηριστικότερος συγγραφέας του μοντερνισμού, ενώ για τον Αντόρνο ο Τόμας Μάν εξέφραζε έναν μοντερνισμό που είχε φτάσει στα όριά του. Το πρόβλημα ήταν εάν η ρεαλιστική απεικόνιση από μόνη της θα μπορούσε να εκθέσει τις διαλεκτικές αντινομίες της πραγματικότητας (θέση του Λούκατς) ή εάν αντιθέτως θα χρειαζόταν, όπως πίστευε ο Αντόρνο, η διαμεσολάβηση του έργου τέχνης με αντιρεαλιστικά στοιχεία αλλοτρίωσης της πραγματικότητας προκειμένου να εκτεθούν οι αντινομίες της. Το έργο του Τόμας Μάν εμφανίστηκε από τον Λούκατς ως το υπόδειγμα γραφής που θα επιβεβαίωνε τις θέσεις του αλλά, κατά παράδοξο τρόπο, φαίνεται ότι ο ίδιος ο Τόμας Μάν προσχώρησε στο αντίθετο στρατόπεδο, καταδεικνύοντας τα όρια της ρεαλιστικής απεικόνισης του πραγματικού. Για να το κάνει αυτό ανέτρεξε επανειλημμένα στο έργο του Γκαίτε, ως ένα άξεπραστο όριο πέραν του οποίου και το δικό του έργο δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί.

Το έργο του Γκαίτε θεωρήθηκε άξεπραστο για τον μοντερνισμό ακριβώς επειδή περιέχει έναν εσωτερικό αναστοχασμό πάνω στις ίδιες του τις δεσμεύσεις και τις συμβατικότητες και μάλιστα φαίνεται να ειρωνεύεται τις δεσμεύσεις και τις συμβατικότητες αυτές. Ήδη από την εποχή του Φρ. Σλέγκερ είχε επισημανθεί αυτό το στοιχείο της ειρωνείας στο *Βίλχελμ Μάιστερ* του

Γκαίτε. Σ' αυτήν την παράδοση βρίσκεται και ο Τόμας Μάν ο οποίος κατανοεί την ειρωνεία ως μέσο που σχετικοποιεί και διαμεσολαβεί το στοιχείο του βίου και το στοιχείο του πνεύματος. Το έργο του Τόμας Μάν *Φέλιξ Κρούλ* φαίνεται να είναι μία παρωδία του λογοτεχνικού είδους του Bildungsroman, αντικείμενο του οποίου είναι η εξέλιξη των ψυχικών δομών και των ερμηνευτικών δυνατοτήτων των ηρώων προς κάποιας μορφής τελείωση. Ένός τέτοιου είδους παρωδία μοιάζει να είναι η *Λότε στη Βαϊμάρη*. Το έργο αυτό ξενίζει ως ένα παράδοξο Bildungsroman όπου, ωστόσο, κανενός ο χαρακτήρας δεν αλλάζει και δεν εξελίσσεται. Θα μπορούσε αντίστοιχα να χαρακτηριστεί ως μία *Φαινομενολογία του Πνεύματος* κατά την οποία οι μορφές του πνεύματος παραμένουν σταθερές. Υπάρχει, ωστόσο, μία εξέλιξη κατά την έκθεση των μορφών του πνεύματος, οι οποίες είναι ανθρώπινες μορφές, από τις απλούστερες μορφές προς την ανώτερη και την τελειότερη που είναι η μορφή του ίδιου του Γκαίτε. Οι απλούστερες μορφές δεν φαίνεται να μαθαίνουν τίποτα, δεν διδάσκονται και δεν αλλάζουν, απλώς η εξέλιξη της διήγησης τις αφήνει πίσω της στην κατάσταση που ήταν και συνεχίζει προς συνθετότερες μορφές. "Όταν φτάνει στην τελειότερη μορφή μας επιτρέπει να είμαστε παρόντες και να παρακολουθούμε τον ίδιο τον Γκαίτε την ώρα που ο υπηρέτης του τον ξυρίζει και τον ντύνει, στις πιο ενδόμυχες σκέψεις και εξομολογήσεις του.

Το έργο όμως δεν κλείνει με την έκθεση της τελειότερης μορφής· η μορφή αυτή θα διαμεσολαβηθεί άλλη μία φορά, στο όγδοο κεφάλαιο, μέσα από τις ατελείστερες συνειδησιακές μορφές, στη σκηνή του συμπο-

* Επίμετρο για το μυθιστόρημα του Τόμας Μάν, η *Λότε στη Βαϊμάρη*, το οποίο θα κυκλοφορήσει προσεχώς από τις εκδόσεις Ξεάντας.

οίου, στό ὅποιο ὁ Γκαϊτε ἔχει καλέσει τήν Λότε, τόν γιό του καί τούς ἄλλους φίλους καί θαυμαστές του. Στήν πορεία τῆς διήγησης θά ὑπονομευθεῖ ὅμως καί ἡ κυρίαρχη ματιά τοῦ συγγραφέα, θέμα τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Γκαϊτε, καθώς καί ἡ ἀρχική θεβαιότητα τοῦ ἀναγνώστη ὅτι θά μπορούσε νά διεκδικήσει τήν αὐθεντική ἐρμηνεία ὅσων ξετυλίγονται μπροστά του.

Τό ἔργο ἀρχίζει καθώς φτάνει στή Βαϊμάρη ἡ Λότε, πού ὑπῆρξε ἡ νεαρή ἡρωίδα τοῦ ἔργου τοῦ Γκαϊτε *Τά Πάθη τοῦ Νεαροῦ Βέρθερου*, ὠριμη πλέον γυναίκα, χήρα μέ τόν σκοπό, ὅπως λέει, νά ἐπισκεφθεῖ τήν ἀδερφή της, πού ζεῖ στήν πόλη αὐτή. Ἡ Λότε εἶναι ἱστορικό πρόσωπο, εἶναι ἡ Σαρλότε Κέστνερ γεννηθεῖσα Μπούφ πού ὑπῆρξε ἡ κοπελίτσα πού γνώρισε ὁ νέος Γκαϊτε στό Βέτολαρ περικυκλωμένη ἀπό τά μικρά ἀδερφάκια της στά ὅποια μοίραζε φέτες ψωμί. Οἱ σκηνές αὐτές ἀπεικονίζονται πιστά στόν *Βέρθερο* τοῦ Γκαϊτε. Ὁ νέος Γκαϊτε ἐρωτεύθηκε τήν Λότε πού ἦταν, ὡστόσο ἀρραβωνιασμένη μέ ἕναν ἄλλο νέο ἄντρα, φίλο τοῦ Γκαϊτε, τόν Κέστνερ. Μεταξύ τῶν τριῶν νέων ἀνθρώπων δημιουργήθηκε μιά ἐντονη φιλία, ὡστόσο ὁ

Γκαϊτε σύντομα ἐγκατέλειψε τό περιβάλλον τοῦ Βέτολαρ, μή μπορώντας νά ἀντέξει τή σχέση ἀνεκπλήρωτου ἔρωτα πού τοῦ ἐπιβαλλόταν ἐκεῖ.

Στό τρίτο κεφάλαιο τῆς *Λότε στή Βαϊμάρη* τοῦ Τόμας Μάν ἡ Λότε περιγράφει τό περιβάλλον τοῦ Βέτολαρ καί μεταξύ ἄλλων ἀναφέρει τό νεαρό Γιερούζαλεμ. Καί αὐτός ἦταν ἱστορικό πρόσωπο, γιός γνωστοῦ θεολόγου ἀπό τό Μπράουνσβαϊγκ, φίλος τοῦ Κέστνερ καί τοῦ Γκαϊτε στό Βέτολαρ, ὁ ὁποῖος αὐτοκτόνησε λόγω τῆς ἀγάπης του πρὸς μιά παντρεμένη γυναίκα πού δέν τοῦ τήν ἀνταπέδιδε. Τά παραπάνω στοιχεῖα, ἐρωτική ἔλξη πρὸς τήν Λότε καί αὐτοκτονία τοῦ Γιερούζαλεμ, συντίθενται ἀπό τόν Γκαϊτε κατά τρόπο ὥστε νά δημιουργηθεῖ τό ἔργο του *Τά Πάθη τοῦ Νεαροῦ Βέρθερου*. Ὁ Κέστνερ καί ἡ Λότε παντρεύτηκαν στίς 14 Ἀπριλίου 1773 καί μάλιστα ὁ Γκαϊτε τοῦς εἶχε στείλει τά δαχτυλίδια τοῦ γάμου. Σαράντα τρία χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ Κέστνερ, τό 1816, ἡ χήρα Λότε, 64 χρονῶν πλέον, ἐπισκέπτεται τήν Βαϊμάρη, καί δώδεκα χρόνια ἀργότερα πεθαίνει στό Ἀννόβερο.

Στό δεύτερο κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Τόμας Μάν παρακολουθούμε την Λότε ξαπλωμένη στο κρεβάτι του πανδοχείου «Ο Έλέφας» στη Βαϊμάρη, να ονειροπολεί πάνω σε σκηνές της ζωής της, διώματα μεταξύ τριών. Άλλά θυμάται και διώματα μεταξύ δύο, όταν ο άντρας της έλειπε από την πόλη σε δουλειές και ο Γκαϊτε την έπισκέφτηκε, της διάβασε παθητικές σκηνές από τον *Ossian* ("Όσσιαν) και έπεσε στα πόδια της με κλάματα, αντάλλαξαν φιλία κ.λπ. Άλλά μάλλον όχι, αυτό είναι η έκδοχή του μυθιστορήματος του Γκαϊτε. Αυτό που στην πραγματικότητα έγινε ήταν ότι αντάλλαξαν μόνο ένα φιλή κάποια στιγμή που μάζευαν βατόμουρα. Αυτή μετά του είπε, «ντροπή θά τό πώ στον Κέστνερ». Άποφάσισαν με τον Κέστνερ νά τον περιορίσουν αλλά εκείνη του έστειλε, παρ' όλ' αυτά, ένα φιόγκο από τό φουστάνι της σε συμφωνία με τον Κέστνερ που τον είχε συγκινήσει όλη αυτή η ιστορία. Τελικά η Λότε παντρεύτηκε τον Κέστνερ, τον άνδρα που της ταίριαζε κοινωνικά, σκέφτεται στην ονειροπόλησή της.

Στό ένατο κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Τόμας Μάν η χήρα έπισκέπτρια της Βαϊμάρης όμολογεί στον Γκαϊτε ότι σκοπός της έπίσκεψής της ήταν νά δει τον ίδιο τον Γκαϊτε και ότι ο σκοπός που έπικαλέστηκε, νά έπισκεφθεί την αδερφή της, δέν υπήρξε παρά μία «πρόφαση». Η ανάπτυξη της διήγησης στο μυθιστόρημα του Τόμας Μάν αποτελεί την άρση αυτής της πρόφασης με τή μορφή αναβολής της εκπλήρωσής της. Ο σκοπός της νά έπισκεφθεί την αδερφή της διαρκώς αποτρέπεται από αλληπάλληλες έπισκέψεις προς την ίδια στο πανδοχείο όπου έχει καταλύσει. Έπισκέπτες της είναι ο καμαριέρης του ξενοδοχείου, ο Μάγκερ, μετά η έκκεντρική άγγλίδα μς Κάζλ, έν συνέχεια ο γραμματέας του Γκαϊτε, ο δρ. Ρήμερ, η νέα διανοούμενη Άντέλε Σόπενχουερ, τέλος, ο γιός του Γκαϊτε, ο Άουγκουστ. Όλες αυτές οι μορφές είναι μορφές άντεστραμμένες και έλλειπτικής συνείδησης σε σχέση με αυτήν στην οποία αναφέρονται και στην οποία κατά κάποιο τρόπο οδηγούν, αυτήν του αισθητικού ιδεώδους, της συνείδησης του Γκαϊτε. Όστόσο, η έκθεση των μορφών αυτών θά χρειαστεί έπιπλέον νά αποδείξει ότι υπάρχει μιά τέτοια τελειωμένη μορφή και ότι δέν είναι η ίδια άτελής και έλλιπής, γιατί σε μιά τέτοια περίπτωση θά κατέρρεε η συνοχή της διήγησης και θά παρουσιάζονταν τά όρια της λογοτεχνίας νεωτερικού τύπου.

Η πρώτη έλλιπής μορφή που κατασκευάζει ο Τόμας Μάν είναι η μορφή του Μάγκερ, του υπαλλήλου του πανδοχείου στο οποίο κατέλυσαν η Λότε με την κόρη της. (Η θεώρηση από τή «σκοπία του υπηρέτη» είναι μιά όπτική που άπαντά και στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* και στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* του Χέγκελ). Ο Μάγκερ, μαθαίνοντας ότι έχει μπροστά του τό πρόσωπο που ένέπνευσε τον Γκαϊτε στον Βέρθερο, δέν μπορεί νά κρύψει τή συγκίνησή του. Η γυναίκα που έχει μπροστά του έχει γίνει ήδη μυθιστόρημα. Εί-

ναι η Λότε του Βέρθερου που δέν άνήκει στον έαυτό της αλλά στη λογοτεχνία, στους αναγνώστες, στο γερμανικό κοινό, άκόμη και αν αυτό άποτελείται από υπαλλήλους πανδοχείων. Έχει τή θέση της ήδη σε κάθε αισθαντική ψυχή που αγαπάει τά γράμματα. Κατά διαλεκτικό τρόπο ο ένθουσιασμός του διανοούμενου πανδοχέα συναντιέται με τον τρόπο που η ίδια η Λότε έρμηνεύει την ύπαρξή της και τον ρόλο της στη ζωή. Δέν έχει τό δικαίωμα νά κρατήσει τον έαυτό της για τον έαυτό της. Άνήκει στην ανθρωπότητα. Η ζωή της προϋποθέτει ένα μυθιστόρημα. Τό λογοτεχνικό πρότυπο τή δεσμεύει και δεσμεύει και τους άπογόνους της μέχρι τετάρτης γενεάς. Δέν δικαιούται νά τοιγκουνεύεται με τον έαυτό της, πρέπει νά τον θέτει στη διάθεση των φίλων της λογοτεχνίας. Η λογοτεχνία είναι μιά άξία που κάθε υπηρέτης δικαιούται νά την άπολαμβάνει και όποιος χρησίμευσε ως πρότυπο για τό λογοτεχνικό έργο υποχρεούται νά προσφέρει άφιλοκερδώς ό,τι γνωρίζει για τον ίδιο τον έαυτό του σε όσους άναζητούν την κρυμμένη σχέση άνάμεσα στο πρότυπο που προέρχεται από τή ζωή και τό λογοτεχνικό άποτέλεσμα που είχε την άρχή του σε αυτό τό πρότυπο. Η ειρωνεία της υποθέσεως είναι ότι αυτή η διαλεκτική μεταξύ Λότε και Μάγκερ λαμβάνει χώρα τελικά έρημην της λογοτεχνίας, δεδομένου ότι τόσο τό πρότυπο (Λότε) όσο και ο φορέας της πρόσληψης (Μάγκερ) έχουν έλλιπή πρόσβαση προς τό λογοτεχνικό και περιορισμένη συνείδηση του νοήματός του. Στό τέλος του πρώτου κεφαλαίου η Λότε γράφει στον γέρο τώρα Γκαϊτε, τον πασίγνωστο πλέον έθνικό ποιητή της Γερμανίας, κάνοντάς του γνωστό ότι ξαναβρίσκει, μετά από 40 χρόνια, στη Βαϊμάρη και ζητώντας του νά συναντηθούν.

Οι έπισκέψεις προς την Λότε συνεχίζονται με την μς Κάζλ, τή νεαρή Άγγλίδα που ένδιαφέρεται για γερμανική λογοτεχνία και φιλοσοφία. Είναι και αυτή μιά φιγούρα της άτελους συνείδησης σε σχέση με τό πρότυπο της λογοτεχνίας που αντιπροσωπεύει ο Γκαϊτε. Η μς Κάζλ έχει ένα μπλόκ όπου σκισάρει διασημότητες, και μιά διασημότητα είναι γι' αυτήν και η Λότε. Την Λότε κολακεύει τό ότι συμπεριλαμβάνεται στους μεγάλους του κόσμου που τά σκίτσα τους βρίσκουν τή θέση τους σ' αυτό τό μπλόκ, αν και έχει συνείδηση της γελοιοτητας που συνδέεται μ' αυτόν τον τρόπο άπόδοσης τιμής στο πνεύμα, στίς εξέχουσες προσωπικότητες κ.λπ.

Και ο δρ. Ρήμερ, ο γραμματέας του Γκαϊτε, του όποιου η έπίσκεψη άκολουθεί, ήρθε άπ' ό,τι λέει ο άυτήν για νά άποδώσει τιμή σε μιά γυναίκα συνδεδεμένη με την ιστορία του πνεύματος της πατρίδας και την «καλλιέργεια των ψυχών» των φίλων της λογοτεχνίας. Αυτοί οι φίλοι της λογοτεχνίας φαίνεται νά είναι πολλοί στη Βαϊμάρη, δεδομένου ότι έξω από τό πανδοχείο έχει μαζευτεί πολύς κόσμος περιμένοντας νά δει την Λότε νά βγαίνει. Ο Ρήμερ και η Λότε ανταλλάσσουν τίς έμπειρίες και τίς άναμνήσεις τους από τον

μεγάλο δάσκαλο. Τί αισθάνεται απέναντί μου ο Γκαϊτε, αναρωτιέται ο Ρήμερ, μήπως περιφρόνηση; Τώρα φάνηκε ότι ο Ρήμερ επισκέφθηκε τη Λότε για να μιλήσει για τα προβλήματα που συνδέονται με τον Γκαϊτε. Καί η Λότε έχει αντίστοιχα προβλήματα. Οι δύο εξαρτημένοι από τον Γκαϊτε συναντήθηκαν για να μιλήσουν γι' αυτόν και για τη σχέση τους μαζί του. Ο Ρήμερ έγκατέλειψε τό όνειρο της ακαδημαϊκής καριέρας για να μείνει στην Βαϊμάρη, ο Γκαϊτε δέν τόν βοήθησε να κάνει καριέρα, τόν ήθελε εγωϊστικά κοντά του. Τό περιβάλλον του Γκαϊτε επέβαλλε στόν Ρήμερ να παντρευτεί μιά όρφανή κοπέλα, συνοδό της μακαρίτισσας της γυναίκας του Γκαϊτε, πού άπ' ό,τι υποψιαζόμαστε ήταν έρωμένη του μεγάλου ποιητή αλλά και η Λότε υπέφερε από τη σχέση της με τη μεγαλοφυΐα του Γκαϊτε, από τήν άδιακρισία του πού του επέτρεπε να μετατρέπει σέ τέχνη όλες τις προσωπικές ιστορίες άλλων ανθρώπων, να τις άλλοιώνει και να τις οικειοποιείται άναποδίδοντας μέ άχαριστία τήν έμπιστοσύνη τών άλλων.

Ο Ρήμερ αισθάνεται ότι ο Γκαϊτε έχει μιά ιδιότυπη ψυχρότητα όταν άντιμετωπίζει τούς άλλους. Ο Γκαϊτε συμπεριφέρεται σάν ο ίδιος να είναι τό όλο, όποτε δέν μπορεί να πάρει θέση υπέρ κανενός. Παίρνει τη θέση του έαυτού του και η υπόθεση πού διαφεντεύει δέν είναι τίποτ' άλλο παρά μιά περιεκτική ειρωνεία. Έδώ ο Ρήμερ έντοπίζει τό στοιχείο της ειρωνείας ως στοιχείο πού διέπει τη συμπεριφορά του Γκαϊτε, ενώ στή συζήτηση πού άκολουθεί, μεταξύ Λότε και Άντέλε Σοπενχάουερ, η Άντέλε θά άρνηθεί τήν ύπαρξη ενός τέτοιου "ρομαντικού" στοιχείου στό έργο του.

Στό έπίπεδο πού έχει φθάσει ο διάλογος μεταξύ Λότε και Ρήμερ έχει καταστεί κατανοητό στους συνομιλητές ότι στή ζωή και στό έργο του Γκαϊτε οι άκραίες θέσεις έχουν σχετικοποιηθεί και ότι καλό και κακό, σοβαρό και ειρωνικό, ιδιοφυΐα και φύση, άλληλοδιαμεσολαβούνται και άλληλοαίρονται. Στήν αντίθεση τους δέχνονταν στό έπακρο και έξαφανίζονται. Ο Ρήμερ χρησιμοποιεί γι' αυτήν τήν κατάσταση της άρσης τών άντιθετικών όρων τή λέξη «άδιαφορία» (φιλοσοφικό όρο πού προέρχεται από τόν Σέλινγκ), αλλά και τούς όρους ειρωνεία, μηδενισμό, καταστροφή του ένθουσιασμού. Η καταστροφική αυτή δραστηριότητα του Γκαϊτε, της αισθητικής μεγαλοφυΐας, είναι κάτι πού τρομάζει τόν Ρήμερ, κάτι άλλόκοτο. Όσο τόσο η μεγαλοφυΐα είναι σέ θέση να μεταστρέφει διαρκώς τήν ειρωνεία σέ έμπιστοσύνη, καλοσύνη, συμπάθεια, δηλ. σέ κάποιο είδος ήθικότητας.

Αυτή η διαλεκτική άξιογένεση δέν είναι, ώστόσο, άρμονιστική, δέν άποκαθιστά σχέσεις εύδαιμονίας αλλά είναι άλλόκοτη, τρομάζει και ένοχλει. Υπονομεύει και περιφρονεί τις κοινά άποδεκτές κανονιστικές άξίες της έλευθερίας ή της αγάπης για τήν πατρίδα, άναζητάει τη «φύση», αλλά οι άξίες αυτές δέν είναι φύση, είναι αφαιρέσεις χωρίς ζωή.

Ένώ ο Γκαϊτε φαίνεται να άναζητήσει τό στοιχείο

της ζωής πίσω από τις αφαιρέσεις, ο ίδιος έπαιζε μέ τη ζωή τών άλλων ανθρώπων. Η έμπειρία της Λότε ήταν ότι ο Γκαϊτε χρησιμοποίησε τη ζωή της για να τήν κάνει μυθιστόρημα. Τήν έκανε γνωστή σέ χιλιάδες χείλη, ένα κομμάτι της σύγχρονης ιστορίας και έλεγε ότι ήθελε να βαπτίσει τά παιδιά της και ζητούσε να του στείλουν τις φιγούρες τους φτιαγμένες μέ τήν τέχνη της χαρτοκοπτικής του ψαλιδιού. Στήν ουσία του άρκοϋσαν τά ψαλιδισμένα σκίτσα και δέν ζητούσε τά πραγματικά παιδιά. Η Λότε αισθάνεται ότι είναι η ίδια μαζί μέ τόν Ρήμερ συναμότες πού συμμετέχουν στό ίδιο βασανιστήριο.

Η Λότε, τό μικρό κορίτσι, η άρραβωνιασμένη μέ τόν Κέστνερ, κατάλαβε ότι ο Γκαϊτε ήταν έρωτευμένος μέ τήν σχέση της μέ τόν Κέστνερ και όχι μέ τήν ίδια. Έβαλε τό αυγό του, όπως κάνει ο κοϋκος, σέ άλλων πουλιών φωλιά. Ηθελε τη σχέση χωρίς τήν ευθύνη και τή δέσμευση, τήν άνάμειξη στή σχέση, τήν άπόσπαση ενός φιλιού, τήν άποχώρηση. Ηταν ένα παράσιτο, βέβαια ένα θεϊκό παράσιτο, άφου και οι θεοί μπορούσαν να συμμετέχουν στή γήινη ευτυχία και να σχετίζονται μέ τις θνητές. Αφήνουν ώστόσο στους ανθρώπους τήν καθημερινή ζωή. Η Λότε αναρωτήθηκε μήπως η αγάπη του Γκαϊτε, η αγάπη στή νύφη, δέν ήταν παρά αγάπη πρós τό άπαγορευμένο. Στόν Γκαϊτε άρκοϋσαν κάποια άναμνηστικά άντικείμενα, όπως οι φιόγκοι από τά φουστάνια και οι ψαλιδισμένες εικόνες. Η Λότε σκέπτεται: «Γιατί να του άρκοϋσαν, γιατί να μην μέ διεκδικήσει, γιατί να χρησιμοποιήσει τό έμπόδιο (άρραβώνα) για να μην μπορέσω να άνταποκριθώ; Αυτό πού ήθελε δέν ήταν να άξιοποιήσει τόν χρόνο για να συγκροτήσει μιά σχέση αλλά να μεθοδεύσει τήν άπώλεια του χρόνου, ήθελε δηλαδή να χάσει τόν καιρό του μαζί μου».

Ο Τόμας Μάν προσάηθησε να δείξει τήν έσωτερική σχέση ανάμεσα στό βίο του Γκαϊτε και τά μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής του, πού είναι και η εποχή μας, τόν διαφωτισμό, τόν ρομαντισμό, τόν έθνικισμό και τήν κριτική πού μπορεί να άσκηθεί στα ρεύματα αυτά μέ τά μέσα της τέχνης. Η ανάδειξη τών στοιχείων αυτών γίνεται άφ' ενός μέσω της κριτικής πού άσκείται στόν Γκαϊτε από τά πρόσωπα πού τόν περιτριγυρίζουν και άφ' έτέρου μέσω τών τοποθετήσεων του ίδιου του Γκαϊτε, άκόμα και τών κρυφών συλλογισμών του, πού ο Τόμας Μάν μās έπιτρέπει να «γνωρίσουμε». Στό πρόσωπο της Άντέλε Σοπενχάουερ, πού επισκέπτεται τήν Λότε στό πανδοχείο μετά τόν δρ. Ρήμερ, ο Τόμας Μάν θά σκισάρει μιά εκπρόσωπο της νέας γερμανικής γενιάς, μιάς διάνοησης πού διαβάξει τούς ρομαντικούς συγγραφείς και καλλιτέχνες, διαβάξει τόν Ούλαντ, τόν Ε.Τ.Α. κ.ύ.δ.ιάί και θαναμάξει τη ζωγραφική του Ντάβιντ Κάσπαρ Φρίντριχ (τήν όποία ο Γκαϊτε μισούσε), αισθάνεται ότι παρακολουθεί τό ρυθμό μιάς μοντέρνας ζωής πού ξεπερνάει

τά πάντα, κάθε αυθεντία, ακόμη και τόν ίδιο τόν Γκαίτε. Η Άντελε είναι ιστορικό πρόσωπο, είναι αδερφή του Άρτουρ Σοπενχάουερ, του φιλοσόφου που έμελλε αργότερα να γίνει ευρύτερα γνωστός με την πεσμοτική του φιλοσοφία. Η Άντελε δείχνει ανήσυχη για την τύχη της αγαπημένης της φίλης Ότιλιε φόν Πόγκβις που είναι αρραβωνιασμένη με τόν γιό του Γκαίτε, τόν Άουγκουστ. Η Ότιλιε, όπως την βλέπει η Άντελε, εκφράζει μία νέα εθνικιστική γερμανική γενιά που διαφεντεύει τις γερμανικές αξίες απέναντι στη γαλλική παράταξη, τους φίλους του Ναπολέοντα. Ο Γκαίτε και κατ'άντανάκλαση ο γιός του Άουγκουστ είναι φιλοναπολεοντικός, πράγμα που ένοχλεί την εθνική γερμανική νεολαία ή όποια θαυμάζει ώστόσο τόν μεγάλο της εθνικό ποιητή. Ο Γκαίτε του Τόμας Μάν δίνει αρχικά την εικόνα ότι αδιαφορούσε για τις πατριωτικές ιδέες και έλεγε ότι τά ιδεώδη κινδυνεύουν κάθε στιγμή να γίνουν καρικατούρες του έαυτού τους. Τά εθνικιστικά ιδεώδη μπορούν να οδηγήσουν σε φρικαστικές πράξεις. Ο Γκαίτε οραματιζόταν μία ένωμένη Ευρώπη έστω και ως άποτέλεσμα των κατακτήσεων του Ναπολέοντα. Από τή σκοπιά της Άντελε ή εκτίμηση του Γκαίτε απέδειχθη λανθασμένη αφού τελικά ο Ναπολέοντας ήττήθηκε και τό δίκιο βρέθηκε από την πλευρά των γερμανών εθνικιστών. Άλλά ο Τόμας Μάν κλείνει τό μάτι στον αναγνώστη και είναι σάν να του λέει ότι τελικά ο Γκαίτε, αυτός που προειδοποιούσε για τις φριχτές συνέπειες του εθνικισμού, είχε δίκιο.

Οι νεαρές Γερμανίδες έχουν ως ιδανικό τους τόν ώραιο νέο άνδρα και πατριώτη που πληγώθηκε στον πόλεμο κατά του Ναπολέοντα και αυτές τώρα μπορούν να τόν φροντίσουν, να βοηθήσουν να γίνει καλά. Η στάση του γέρου Γκαίτε να μην αφήσει τό γιό του να λάβει μέρος στην αντι-ναπολεόντεια έκστρατεία και να τόν κρατήσει με διάφορες προφάσεις και χρησιμοπωτώντας κάθε μέσο στη Βαϊμάρη, αυτός ο παντοδύναμος ύπουργός, κάνει τις νέες Γερμανίδες να άγανακτούν και να έξοργίζονται. Ο γιός του Γκαίτε παρουσιάζεται στά μάτια τους ως άνθρωπος των διασκεδάσεων και του ποτού, ως ένα άτομο χωρίς ιδανικά που κάθε άλλο παρά είναι ο ένδεδειγμένος σύζυγος για την Ότιλιε. Όμως ή Ότιλιε φαίνεται προορισμένη να συναινέσει σε αυτήν την ένωση, ίσως γιατί ξυπνάει μέσα της ένα «γυναικείο» αίσθημα που την ώθει στο να θυσιαστεί, να προσφέρει τή ζωή της στον Άουγκουστ προκειμένου να τόν βοηθήσει να γίνει καλύτερος. Η ίσως έπαιξε ρόλο ο ίδιος ο γέρο Γκαίτε που ήθελε αυτόν τόν γάμο της Ότιλιε με τόν γιό του και που μίλησε μαζί της και την πίεσε να δεχθεί αυτήν την ένωση. Η Ότιλιε δέν θέλησε να αποκαλύψει τί διεμείφθη μεταξύ αυτής και του γέρου Γκαίτε κατά τή συνάντησή τους, εκτός από τό ότι ήταν πολύ γοητευτικός απέναντί της. Αντιλαμβάνομαστε ότι ο γέρο Γκαίτε θέλει τό γάμο της Ότιλιε με τόν γιό του γιατί του άρέσει αυτό του ίδιου ή Ότιλιε, τό «προσωπάκι», όπως συ-

νήφιζε να λέει, και θέλει να τήν έχει διαρκώς κοντά του. Τά παραπάνω στηρίζονται σε ιστορικά δεδομένα. Ο γάμος της Ότιλιε φόν Πόγκβις με τόν Άουγκουστ φόν Γκαίτε έγινε τό 1817. Μετά τό θάνατο του άνδρα της (28.10.1830, στή Ρώμη) ή Ότιλιε, ή τρυφερή του νύφη, έξησε κοντά στον γέρο Γκαίτε παρηγορώντας τον, ενώ τά έγγόνια του του έδιναν χαρά στά τελευταία του χρόνια.

Μέ μαστοριά ο Τόμας Μάν αναδεικνύει, μέσα από τις βιογραφικές έμπλοκές, τό μυθιστόρημα ως κατ'έξοχήν πραγματεία περί ήθικης. Ηθικά ζητήματα καλύπτουν και τό μεγαλύτερο μέρος των συζητήσεων μεταξύ της Λότε και του Άουγκουστ, ο όποιος την επισκέπτεται στο πανδοχείο ο «Έλέφας» άμέσως μετά την Άντελε. Ο Άουγκουστ είναι ίσως μία άχρωμη προσωπικότητα αλλά έμφανίζεται ως πολύ πιο σοβαρός και αξιόλογος από ό,τι τόν παρουσίασε ή Άντελε. Δείχνει την άγάπη του για την έν τώ μεταξύ πεθαμένη μητέρα του που ή κοινωνία προσέβαλε και πίκρανε λόγω του ότι συζούσε με τόν Γκαίτε χωρίς να είναι παντρεμένη. Άλλά και από τις διηγήσεις του Άουγκουστ φωτίζονται πτυχές του βίου του γέρου Γκαίτε προορισμένες να ενισχύσουν τις ήθικες ένστάσεις που θά μπορούσε να προβάλλει για τό βίο του μεγάλου εθνικού ποιητή της Γερμανίας ο μέσος άνθρωπος, ο άστός ή ο άριστοκράτης φίλος της τέχνης. Ο Γκαίτε έμφανίζεται να επεδίωκε πάντοτε την έρωτική του έμπλοκή με ήδη δεσμευμένες γυναίκες, να παρεμβάλλεται μέσα σε ζευγάρια, ακόμη και να επιδιώκει να δημιουργηθούν ζευγάρια, προκειμένου να μπορεί αυτός, με άνεση και χωρίς συνέπειες να παρεμβληθεί έρωτικά στή σχέση τους (περίπτωση της σχέσης μεταξύ του Βίλεμερ και της Μαριάνε Γιούνγκ που άπετέλεσε τό πρότυπο της Μινιόν στο *Βίλχελμ Μάιστερ*). Του άρεσε να τραγουδά και να άπαγγέλλει στίχους δίπλα στο πιάνο με τις γυναίκες, και μάλιστα να τούς άποσπá ένα φιλί όταν ο άνδρας τους έπαιρνε κανέναν ύπνάκο στην πολυθρόνα. Τέχνη του ήταν ή έγκατάλειψη ή όποια λάμβανε χώρα αφού είχε άποσπασθεί τό φιλί.

Η Λότε που λαμβάνει μέρος σε αυτή τή συζήτηση φαίνεται να πιστεύει ότι δέν θά έπρεπε να μεμφθεί κανείς τόν Γκαίτε για κάτι τέτοιο αφού μία γυναίκα μπορεί να έχει μία εμπειρία με την ποίηση χωρίς αυτό να την έμποδίσει να φτιάξει έν συνέχεια τή ζωή της σε στέρες δάσεις. Η Λότε παρουσιάζει μία προσγειωμένη και ρεαλιστική έκδοχή περί του τί είναι δυνατό και τί πραγματοποιείται στή ζωή. Από την πλευρά του ο Γκαίτε ισχυρίζεται ότι ή τέχνη δέν είναι τίποτε άλλο παρά προϊόν στέρησης.

Άλλά ή ήθική διάσταση του προβλήματος θά τεθεί σε αυτή τή συνομιλία και σε σχέση με την μομφή της Άντελε περί μη πατριωτισμού των δύο Γκαίτε. Ο Άουγκουστ μάς διαφωτίζει ότι πιο ψηλά από τόν πατριωτισμό είναι για τόν πατέρα του τό «γενικά ανθρώπινο», αυτό όμως περιλαμβάνει και παραβάσεις από

τόν κανόνα, παρεκβάσεις και παρατυπίες στο βίο και μέσα στο στυλ των καλλιτεχνικών έργων. Ο Άουγκουστ, όντας υποχρεωτικά (ως γιός του Γκαίτε) μέλος της παράταξης των αντιρομαντικών κλασικιστών υποχρεώθηκε να συγκρουστεί με τον παιδικό του φίλο, ηγέτη του ρομαντικού κινήματος, τον Άχιμ φόν Άρνιμ, και να μὴν τον ξαναδεί ποτέ στη ζωή του. Αυτό όμως δέν εμπόδισε τον ίδιο τον γέρο Γκαίτε να «προδώσει» τους όπαδούς του και να εντάξει ρομαντικά στοιχεία στο έργο του. Η σκηνή της «προδοσίας», στην όποια συμμετέχουν ιστορικά πρόσωπα, είναι χαρακτηριστική: ο Γκαίτε θυμάται τη γνωριμία του με τον φιλότεχνο και συλλέκτη Ζούλιπτις (Σουλπίκιο) Μπουασερέ, ο όποιος, σκέπτεται ο Γκαίτε, ήθελε να τον χρησιμοποιήσει για τά σχέδιά του της αναστήλωσης και επέκτασης του γοτθικού ρυθμού καθεδρικού ναού της Κολονίας. Έκπληκτος ο φίλος του, ο ιστορικός της τέχνης Μάυερ, βλέπει τον Γκαίτε να ασχολείται με την τέχνη του δυτικοευρωπαϊκού μεσαιώνα πού για τον ίδιο, ως κλασικιστή, είναι δάρβαρη. Ο ίδιος ο ποιητής όμως σκέπτεται ότι μπορεί μὴν ο Μπουασερέ να θέλει να τον χρησιμοποιήσει για τά σχέδιά του, στην πραγματικότητα όμως είναι εκείνος πού χρησιμοποιεί τον θαυμαστή του μεσαιώνα: «κοῦ άνοιξε», λέει στον έαυτό του, «τά μάτια για πολλά πού δέν είχες θελήσει να δεις».

Στην άρχή του έβδομου κεφαλαίου του *Η Λότε στη Βαϊμάρη* παρουσιάζεται ο ίδιος ο Γκαίτε στους άναγνώστες, μιλάει στο πρώτο ένικό πρόσωπο, σκέπτεται ή μονολογεί. Έδω λαμβάνει χώρα μιά μετατόπιση από τις συνειδησιακές μορφές μέσω των όποιων ο άναγνώστης είχε μέχρι τώρα πρόσβαση στο πρόσωπο του Γκαίτε, στο ίδιο τό πρόσωπο, στον ίδιο τον φορέα της λογοτεχνικής δημιουργίας. Έδω, έπιτέλους, έλπίζει ο άναγνώστης, ο Γκαίτε θά έκφωνήσει τό ουσιαδδες, ταυτόχρονα θά διορθώσει τις μονόπλευρες και έλλιπείς μορφές πού διαμεσολάβησαν μέχρι τώρα τό είναι του, θέτοντας δίπλα τους αυθεντικές και μὴ άντεστραμμένες μορφές πού έδράζονται σε αυτό τό είναι. Άν γινόταν κάτι τέτοιο ή ιδιότυπη *Φαινομενολογία* του *Πνεύματος* πού άποτελεί ή νεωτερική λογοτεχνία θά κατέληγε σε μιά έπιτυχία, στο «τέλος», πού θά ένσωμάτωνε τις προηγηθεϊσες συγκροτησιακές του στιγμές. Άλλά στο ιδεώδες του Γκαίτε για τή λογοτεχνία περιλαμβάνεται και ή άμφιβολία για τή δυνατότητα να σταθεροποιηθεί ένα τέτοιο τέλος.

Για να χαρακτηρίσει αυτό τό ιδεώδες, ο Γκαίτε χρησιμοποιεί την αισθησιακή εικόνα του φιλιού. Τό φιλί είναι ή ύψιστη έκδήλωση του έρωτα, ή αισθησιακή πλατωνική μεσότητα ενός μυστηρίου πού συντελείται μεταξύ της πνευματικής άρχής και του σαρκικού τέλους. Άλλά τό φιλί δέν είναι, βέβαια, ή πραγματική ζωή και ο Γκαίτε κάνει τέχνη, δέν κάνει την πραγματική ζωή (με τά φιλιά, λέει, δέν γίνονται παιδιά). Αυτό του προσάπτουν ή Λότε και ο Ρήμερ. Άλλά αυτό προβάλλει τώρα και ο ίδιος από τή σκοπιά του. Η σκοπιά του συγκροτείται σε άπόσταση από την πραγμα-

τική ζωή, στο σημείο όπου ή άγαπημένη γυρνάει πάντα πίσω, πάντα νέα, για να συναντηθεί μαζί του με ένα φιλί. Σε αυτή τή στιγμή τοποθετείται ή καλλιτεχνική δημιουργία. Η άπόστασή της από την πραγματική ζωή της δίνει κάτι από την άθωότητα της φύσης, όπως αυτή υπάρχει στην ιδιοφυΐα, ή όποια δέν ξεχωρίζει καλό και κακό ή άρρωστο και υγιές αλλά έντοπίζει και μορφοποιεί αυτό πού δίνει χαρά και ζωντάνια (και από κάτι άρρωστο μπορεί να προκύψει χαρά και ζωντάνια).

Ο Γκαίτε σκέπτεται τό βίο από την πλευρά της τέχνης ως όρο για μιά τέχνη πού, όντας τέχνη, δικαιώνει τις προϋποθέσεις της και τις στρέφει προς τό αγαθό. Αυτό τό αγαθό δέν είναι ήθικολογικό, αλλά είναι ο ίδιος ο βίος της ιδιοφυΐας, μιά ελαφρότητα πού βρίσκεται σε ίσορροπία, νηφαλιότητα, άποφυγή του παθητικού, συμφιλίωση και έξισορρόπηση, συνείδηση και άθωότητα, άτομικότητα και κοινωνικότητα. Αυτό σκέπτεται ο Γκαίτε για τό αισθητικό ιδεώδες πού δεσμεύει τον ίδιο. Οι συνέπειες αυτής της «δέσμευσης» άφορούν κατευθείαν τά αισθητικά μέτωπα πού βρίσκει άπέναντί του, τό μέτωπο της ιδεαλιστικής κανονιστικότητας και τό μέτωπο του ρομαντισμού.

Ο γέρος Γκαίτε, καθώς μονολογεί, ταυτόχρονα συνομιλεί με τον πεθαμένο φίλο του τον Σίλερ, τον μόνο άνθρωπο, σκέπτεται τώρα, πού τον παρακολουθούσε και τον καταλάβαινε. Ο Σίλερ ήταν ένας ιδεαλιστής πού πίστευε στον λαό και την έλευθερία, αλλά κατά παράδοξο τρόπο ο ιδεαλισμός αυτός ήταν συμβατός με την οργανικιστική αισθητική του Γκαίτε. Ο Γκαίτε στρέφεται κατά της άφρημένης κανονιστικότητας της έλευθερίας και των δικαιωμάτων, γιατί τά διαφωτιστικά αυτά ιδανικά είναι ιδανικά σκυθρωπά, χωρίς χαμόγελο. Είναι ιδανικά ανθρώπων πού δέν ξέρουν ότι ο πολιτισμός είναι και άγάπη, είναι και παρωδία. Πιστεύουν ότι ο καθένας δικαιούται να κρίνει κατά τό δοκοῦν και ζητούν δικαιώματα, όμως τά δικαιώματα άποκλείουν την άσυνέπεια, την έξαιρεση από άγάπη, την παράλειψη. Μιά κανονιστικότητα πού δέν θά απέκλειε ώστόσο την άσυνέπεια και θά παρωδοῦσε τον έαυτό της θά ένέτασσε τό αντίπαλο στοιχείο, τον ρομαντισμό στις αισθητικές της άρχές. Αυτό κάνει ο Γκαίτε δημιουργώντας έναν κόσμο χαράς, έναν ελληνικό κόσμο ή έναν μεσαιωνικό κόσμο, με νεραίδες και μαγικά όντα, δημιουργώντας κόσμους άνοιχτούς στο μυθικό, στην παράδοση.

Τελικά, ο Γκαίτε έχει κατανόηση για τον ρομαντισμό της γερμανικής ένθικής νεολαίας τύπου Άντέλε και Ότίλιε, άκόμη και για τους προτεστάντες πού ο ρομαντισμός τους τους παρέσυρε να γίνουν καθολικοί για να άπομακρυνθούν από τον άποστεωμένο ορθολογισμό της Μεταρρύθμισης και να μπορέσουν να δώσουν κάτι από τό θρησκευτικά μυστήρια. Ο Γκαίτε ένσωματώνει μυστικιστικά και χριστιανικά στοιχεία στο έργο του, ένσωματώνει την ειρωνεία μέσω από τις συμβατικότητες, ένσωματώνει τό χαμόγελο πού ύπονο-

μεύει τή σοβαρότητα τής ιδεαλιστικής αισθητικής. Αυτόνομη μέσα από τούς συνειρμούς του ο Γκαίτε του Τόμας Μάν συνδέει τά προβλήματα αυτά τής αισθητικής με τό πρόβλημα τής κατανόησης του γερμανικού πολιτισμού. Ο ιδεαλιστής Σίλερ δέν ήταν Γερμανός γιατί χαμογελοῦσε, πράγμα πού δέν μπορούν νά κάνουν οί Γερμανοί. Οί Γερμανοί έχουν μιά πλευρά πού έχει αισθητική αξία καί χαρακτηρίζεται από ἐλευθερία, καλλιέργεια, πολυδιάστατη ἐμπλοκή στό πραγματικό καί ἀγάπη γιά τά πράγματα. Όμως ἡ διάσταση αὐτή παραμένει γιά τούς ἴδιους κρυμμένη. Ἰδιαιτέρα μέ τήν ἀνάδυση ενός κόσμου τής ἀτομικότητας, τοῦ ἐμπορίου καί τῶν συναλλαγῶν οί Γερμανοί βρίσκονται στήν κατάσταση νά μὴ καταλαβαίνουν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους καί νά παρεξηγοῦν τόν κόσμο τους. Αὐτή ἡ μὴ κατανόηση προκαλεῖ τό γέλιο, ἀλλά μπορεῖ νά προκαλέσει ἀκόμη καί τό μίσος ὄλου τοῦ κόσμου ἀπέναντι στοὺς Γερμανούς καί νά ὀδηγήσει στή διάλυσή τους ὡς λαοῦ, ἀλλά μόνο ἔτσι, διαλυμένος, βάζει ὁ Τόμας Μάν τόν Γκαίτε νά σκέφτεται, ὁ γερμανικός λαός θά μπορέσει νά βοηθήσει τόν ὑπόλοιπο κόσμο, θά γίνει τό «ἄλας τῆς γῆς».

Ὁ διάλογος τοῦ Γκαίτε μέ τόν γραφέα Τζῶν εἶναι ἀπό τά σημαντικότερα σημεῖα τοῦ μυθιστορήματος καί διαφωτιστικό γιά τή σχέση τοῦ Γκαίτε πρὸς τήν τέχνη καί τήν πολιτική, ὅπως τὴ βλέπει ἡ εἰρωνική ματιά τοῦ Τόμας Μάν. Ὁ Τζῶν εἶναι ἀνανήψας πολιτικός ριζοσπάστης, πρῶν ὁπαδὸς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος. Βρίσκεται τώρα μέσω τῆς ἐπίδρασης τοῦ Γκαίτε στή φάση τῆς ἀλλαγῆς του, τῆς «θεραπείας» του, τῆς ὑπέρβασης τῶν ἐπαναστατικῶν του ψευδαισθήσεων. Ὁ Γκαίτε τόν βοήθησε νά ἀντιπαραθέσει σέ αὐτὲς τίς ψευδαισθήσεις τὴ σκοπιὰ αὐτοῦ πού πατάει γερά στὴ γῆ, τὴ σκοπιὰ τῆς φύσης. Θά ἐγκαταλείψει τὴ στάση αὐτοῦ πού πάει νά διορθώσει τόν κόσμο καί θά υἰοθετήσει τὴν προσγειωμένη τοποθέτηση αὐτοῦ πού ἀποδέχεται τό ὑπάρχον, τό κατεστημένο, τὴν *raison d'Etat*. Σύμφωνα μέ τὴ σκηνοθεσία τοῦ εἰρῶνα Τόμας Μάν ὁ Τζῶν ὑποφέρει, ἡ ἀλλαγή του ἀπὸ ἐπαναστατικὴ σέ συντηρητικὴ τοῦ προξενεῖ πόνου ἀφοῦ ἔχασε τὰ ἰδανικά του, πού ναί μὲν ἦταν ἀφηρημένα, λανθασμένα κλπ., ἀλλὰ τοῦ προσέφεραν κάποια παρηγοριά. Ἡ ἀλήθεια πού κατάλαβε, ὅτι δηλαδή θά ὑπάρχει πάντα ἀνισότητα στὸν κόσμο εἶναι ὀδυνηρὴ γι' αὐτόν καί θά χρειάζοταν κάποιο ἀντιστάθμισμα γιά τὴν ἀπώλεια ἰδεολογίας πού ὑπέστη.

Κορύφωση τῆς σκηνῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς φιλοδοξίας τοῦ Τζῶν νά δρέψει ἐπιτέλους τίς ἀπολαύσεις πού συνεπάγεται ἡ ἀνάληψή του καί ἡ προσχώρησή του στό κατεστημένο, καί συναφῶς ἡ ἐπιθυμία του νά καταστῆ μέλος τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καί μάλιστα τῆς ὑπηρεσίας ἐκείνης πού δουλειά της εἶναι νά ἐξαφανίζει τίς συνέπειες τῆς δράσης ἀνθρώπων πού σκέπτονται ἀκόμα ὅπως σκεπτόταν αὐτὸς παλιά, νά καταστῆ δηλαδή μέλος τῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας λογοκρισίας. Ἡ ἀπαξίωση (λογοκρισία) τῶν ἀ-

ξιῶν τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἂν δέν χρησιμοποιήσει κάποιον πού εἶχε κάποια στιγμή ταυτιστεῖ μέ τίς ἀξίες αὐτές. Ἀλλὰ στὴ διαλεκτικὴ λογοκρισίας καί ἐλευθερίας ἀποδεικνύονται γιά τόν Γκαίτε καί τά δύο ἄκρα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ὡς ἀφηρημένα καί ψευδῆ. Ὁ Γκαίτε λέει ὅτι ὁ Τζῶν δέν ἀλλάζει εἴτε ὡς ἐπαναστάτης εἴτε ὡς αὐλικὸς γραφειοκράτης παραμένει ὁ ἴδιος (καί παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Γκαίτε ὑπόσχεται νά βοηθήσει τόν Τζῶν νά προσληφθεῖ στὴ θέση πού ἐπιδιώκει).

Ὁ Γκαίτε θέλει νά ἐρμηνεύσει τὴν κριτικὴ στό φιλελευθερισμὸ, τὴ λογοκρισία, τὴν πειθαρχία μέ ὄρους αἰσθητικούς. Ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας καθιστᾷ τὸ ἀντιπολιτευτικὸ ἐπιχείρημα πιὸ ἔμμεσο καί πιὸ ἐκλεπτυσμένο, τὸ αισθητικοποιεῖ. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καί τὴ δικαιολόγηση τῆς λογοκρισίας. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὴν Καντιανὴν ἰδέα πού ἀντιστρέφει τὸ κριτήριό τῆς λογοκρισίας ἀναθέτοντάς του νά λογοκρίνει τὸ δογματισμὸ (πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης *Ἱστορία καί Μέθοδος*, κεφ. 1 καί 2, Ἀθήνα, Σμίλη, 1992). Ὡστόσο, ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν δέν ἀποποιεῖται τὴν πολιτικὴ, παρ' ὅτι τὴν ἀντιστρέφει συνεχῶς μετατρέποντάς τὴν σέ τέχνη. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ Γκαίτε τῆς «ῥωραίας, μεγάλης πράξης» δέν συλλαμβάνεται ὑπὸ ὄρους ἀφηρημένης πολιτικῆς. Ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι πράξη πού «ὑπηρετεῖ τὴν ἀνθρωπότητα», ἡ πράξη τῆς ἀρχῆς τοῦ δευτέρου Φάουστ, ὅπου θεωρεῖται ὅτι ἡ ζωὴ τῆς δράσης παίρνει τὴ μορφή «μεγάλης πολιτικῆς». Ἐδῶ ὁ Φάουστ μεταβαίνει ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ θεωρία στὴν ιδεαλιστικὴν πράξη, μέ τὴ βοήθεια τοῦ Μεφιστοφελῆ φυσικά. Ἀλλὰ ὁ κίνδυνος γιά τόν Γκαίτε θά ἦταν νά ἐκπέσει ὁ Φάουστ σέ κάποιον πού θέλει νά φτιάξει τόν κόσμο, σέ φορέα πολιτικῆς ἰδεολογίας καί οὐτοπίας. Γι' αὐτὸ ὁ Φάουστ ἀπὸ πολιτικὸς νεωτεριστὴς στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ ἐνσωματώνεται κατευθεῖαν στὴ λογικὴ πού διέπει τὴν αὐλὴ αὐτὴ, μετατρέπόμενος ἀμέσως σέ *maître de plaisir*, σέ κάποιον πού εἶναι ταγμένος νά τέρει ἀλλὰ καί νά διδάσκει τούς αὐλικούς. Ἀλλὰ ἡ μετατροπὴ αὐτὴ δέν συνεπάγεται καί τὴ σχετικοποίησιν τῆς πολιτικῆς. Ὁ Φάουστ πού μπαίνει στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα δέν θά πάρει μαζί του τόν Μεφιστοφελῆ, εἶσι ὥστε ἡ ἀρχὴ τῆς μεγαλειότητος νά διατηρήσει τὴν καθαρότητά της ἀπέναντι στὴ μαγεία καί τὴν ἀγυρτεία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά καθαρὴ θά πρέπει νά μείνει καί ἡ αισθητικὴ ἀρχὴ (ἡ «ῥωραία Ἑλένη» τοῦ δευτέρου Φάουστ). Πῶς ὅμως οἱ ἀρχές αὐτές θά μείνουν καθαρές καί ταυτόχρονα θά ἀποτρέπεται ἡ ἀντιαισθητικὴ συγκρότησή τους σέ ιδεαλιστικὲς ἀφαιρέσεις; Κάποια πολιτικὴ θά πρέπει νά ἀσκηθεῖ, κάποιο παιχνίδι νά παιχθεῖ μέσα στό καλλιτεχνικὸ ἔργο. Ἐνα παιχνίδι, σκέπτεται ὁ Γκαίτε τοῦ Τόμας Μάν πού θά πρέπει νά τό πάρουμε στὰ σοβαρά γιά νά μποροῦμε ὕστερα νά πάρουμε στὰ ἐλαφρά ἀκόμη καί τά πιὸ βαριά πράγματα.

Οἱ συνειρμοὶ αὐτοῦ τοῦ Γκαίτε ἐννοοῦν μιά μετάβα-

ση από την ιδεαλιστική αρχή στην αρχή της σάτιρας και της κωμωδίας, στην αρχή της ειρωνείας ως αναγκαίο δρόμο για τη νεωτερική αισθητική. Η αρχή αυτή υποδηλώνεται στο τέλος της *Αίσθητικής* του Χέγκελ, ως «άντικειμενικό χιούμορ». Ο Γκαίτε σκέφτεται το «μυθολογικό χιούμορ», την ιδέα-τραβεστί, την τραγωδία σε αντιπαράθεση με τη σάτιρα, τη διαφωνία και την παρωδία, ό,τι δηλαδή αίρει την ωμότητα και την μετατρέπει σε κουλτούρα.

Η διήγηση φαίνεται να φτάνει στην ύψιστη κορύφωση της (χρησιμοποιώντας φιλοσοφική γλώσσα θά έλεγε κανείς: στην ύψιστη φαινομενολογική βαθμίδα), στο σημείο που ο Γκαίτε παρουσιάζει ο ίδιος τον εαυτό του και εκθέτει μέσω των σκέψεων, συνειρμών και μονολόγων του τις ερμηνείες του για τις ανθρώπινες σχέσεις και τα έργα τέχνης. Όμως η κορύφωση δεν πραγματοποιείται όσο η διήγηση δεν έχει διαμεσολαθήσει άλλη μία φορά την όπτική της ιδιοφυούς καλλιτεχνικής συνείδησης με τις όπτικές της «άφελους» συνείδησης των οποίων η έκθεση είχε ωστόσο προηγηθεί της ανάπτυξης της «σκοπιάς της ιδιοφυΐας». Η διαμεσολάβηση λαμβάνει χώρα σε έναν τόπο συνάντησης της Λότε και του Γκαίτε, (στο σπίτι του Γκαίτε, κατά το γεύμα, όπου παρευρίσκονται εκτός από την Λότε και τους συγγενείς της, ο γιος του Γκαίτε, ο γραμματέας του και μερικοί φίλοι του). Έχουμε την ευκαιρία να ανακατασκευάσουμε τα σημεία εκείνα όπου οι διάφοροι συνομιλητές, καθώς παρακολουθούν τις ιστορίες που διηγείται ο οικοδεσπότης, συγκροτούν τη δική τους κατανόηση των συμβάντων που παρουσιάζονται στις διηγήσεις, και να υποθέσουμε σε τι σημείο της διήγησης, «όλοκληρώνουν» την κατανόησή τους, χωρίς να αναστοχαστούν τις περαιτέρω συνέπειες της διήγησης που ωστόσο είχε κατά νου ο άφηγητής.

Μία ιστορία που διηγείται ο Γκαίτε αφορά τα συμβάντα στη μεσαιωνική πόλη Έγκερ όπου οι κάτοικοι, φανατισμένοι από έναν καλόγερο, εξοντώνουν όλους τους Έβραίους της πόλης. Ένας μόνον Έβραίος γλύτωσε από τη σφαγή τον οποίο, εκ των υστέρων, τρόπο τινά για να εξιλεωθούν, αναγόρευσαν σε πολίτη της πόλεως. Ο Γκαίτε θεματοποιεί εδώ τη φρίκη στην ανθρώπινη πράξη, όπως εκδηλώνεται μέσα από πρακτικές εξόντωσης και άλογης βίας που εκδηλώνονται στις ανθρώπινες κοινωνίες σαν μία φυσική καταστροφή και ακολουθούνται από την απώθηση του συμβάντος και την απάρνηση της ένοχης. Ευτυχώς, όμως, λέει ο Γκαίτε, ο βασιλιάς έσωσε την «τιμή της ανθρωπότητας» επιβάλλοντας μία χρηματική ποινή στους κατοίκους της Έγκερ. Στο σημείο αυτό επέρχεται καμπή της διήγησης καθώς εισέρχεται το στοιχείο της ειρωνείας μιάς και υποστηρίζεται λίγο-πολύ ότι αυτό που δεν πέτυχαν οι κάτοικοι κάνοντας πολίτη τον τελευταίο επιζώντα Έβραίο (την άρση της ατιμίας που έρχεται από το φρικώδες) τό πέτυχε ο βασιλιάς επιβάλλοντάς τους μία χρηματική ποινή. Κάτι θά πρέπει να είναι σταθερό σ' αυτόν τον κόσμο και αυτό είναι η ύψιστη νομι-

μοποίηση που πηγάζει από την ύψιστη κυριαρχία. Αλλά η διήγηση συνεχίζεται εκτυλίσσοντας περαιτέρω συνέπειες της. Προβληματίζεται πάνω στη φύση των Έβραίων οι οποίοι δεν έχουν τίποτα τό ηρωικό και μάλιστα μερικοί απ' αυτούς είναι ζητιάνοι και έχουν μιά φωνή όλο πάθος, έχουν ωστόσο αναμφισβήτητα ταλέντα, ιδιαίτερα στη λογοτεχνία και στην ιατρική. Η διήγηση καταλήγει προφητικά με μιά τελευταία συνέπεια αυτής της έμπλοκής του ανθρώπινου πράττειν στο φρικώδες: κάποτε και οι Γερμανοί θά μισηθούν σαν τους Έβραίους.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι και μιά άλλη ιστορία που διηγείται ο Γκαίτε στο τραπέζι στους καλεσμένους του και αφορά μιά Ιταλίδα τραγουδίστρια, η οποία έκανε καριέρα στην τέχνη της με τόν σκοπό να ενισχύσει οικονομικά τόν φτωχό και δυστυχισμένο πατέρα της. Άρα, γι' αυτήν, η τέχνη δεν είναι παρά ένα μέσον για έναν έξωκαλλιτεχνικό σκοπό (έξωτερική αξία της αγάπης του παιδιού για τόν πατέρα). Μόλις της δόθηκε η ευκαιρία παντρεύτηκε έναν πλούσιο τραπεζίτη και εγκατέλειψε την τέχνη για να ζήσει μιά πλούσια αστική ζωή. Όταν όμως αργότερα ο τραπεζίτης πτώχευσε, η τραγουδίστρια ξαναγύρισε στην τέχνη, αλλά μόλις τότε κατάλαβε την αξία αυτού που είχε εγκαταλείψει, μέσω του κοινού που την αποθέωσε. Τώρα η τέχνη έγινε έσωτερική αξία, αυτοσκοπός και αυτοπροσδιορισμός γι' αυτήν, αλλά, παράλληλα, έγινε φανερή η αναντιστοιχία ανάμεσα στον προσδιορισμό αυτό και τη ζωή της τραγουδίστριας, πράγμα που την οδήγησε στο θάνατο. Η Λότε παρακολουθεί τη διήγηση κατανοητικά ως τό σημείο που αναδεικνύεται η «ήθική συγκίνηση» που προέρχεται από την αγάπη του παιδιού για τόν πατέρα και πέραν του σημείου αυτού αποσύρει την κατανόησή της, ενώ ο Γκαίτε συνεχίζει τη διήγηση, αναπτύσσει τις περαιτέρω συνέπειες της δράσης που αποκτούν ενδιαφέρον στρεφόμενες προς τη σκοπιά της ιδιοφυΐας, προς την τέχνη ως αυτοσκοπό και προς τόν θάνατο.

Η τελευταία διαμεσολάβηση μεταξύ της σκοπιάς της ιδιοφυΐας και της άφελους συνείδησης της απλής γυναίκας, σε προχωρημένη τώρα ηλικία, που υπήρξε κάποτε η ήρωίδα του Βέρθερου, συμπίπτει με την τελευταία συνάντηση της Λότε και του Γκαίτε μέσα στο άμαξι του ποιητή. Αυτά που λένε αφορούν τόν χρόνο, τη νεότητα και τά γηρατειά, τις ανασφάλειες και τις βεβαιότητές τους. Η Λότε θέλει να δικαιωθεί για τις αποφάσεις που σημάδεψαν τη ζωή της, την ιστορία της, της στάση της ως μητέρας, την αξιοπρεπή χηρεία της. Ταυτόχρονα θέλει να διατηρήσει την ταυτότητά της ως Λότε του Βέρθερου, του αυθεντικού προτύπου της ήρωϊδας του μεγάλου έργου της γερμανικής λογοτεχνίας. Θέλει να είναι σίγουρη ότι αυτή, η Σαρλότε Μπούφ είναι η Λότε του Βέρθερου παρά τά γαλάζια της μάτια και όχι η μαυρομάτα Μαξιμιλιάνε Μπρεντάνο (στο Βέρθερο ο Γκαίτε είχε δώσει στην ήρωϊδα του μαύρα μάτια). Μέσα από τά κλισέ, τις παρερμη-

νεῖς, τίς διεκδικήσεις της, ἡ Λότε ἐπιδιώκει νά καταγράψει τήν ἰδιαιτερότητα καί τήν ἀξία της ὡς ἀξία τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου. Γιά τόν Γκαίτε ὅμως δέν εἶναι παρά μία σταγόνα πού ὑπάρχει, ἔστω στήν ἀνεπανάληπτη ὁμορφιά της, μαζί μέ ἀπειρες ἄλλες μέσα σ' ἓνα σύννεφο. Τόν Γκαίτε ἐνδιαφέρει ἡ ἀλλαγὴ μέσα στήν μορφικὴ ὁλότητα, ἡ ἐνότητα μέσα στό πολυλαπλό. Ἡ Λότε αἰσθάνεται ὅτι ἀπειλεῖται μέσα ἀπό μιά τέτοια στάση, ὅτι χάνει τή διάσταση πού θά μπορούσε ὡς ἀτομικὴ περιπτώση νά τήν καταστήσει διακριτή καί νά τήν σταθεροποιήσει ὡς μιά ἰδιαίτερη μορφή σ' ἓνα ρευστό πλαίσιο. Βλέπει στόν Γκαίτε τήν ἰδιοφυῖα πού ἀρνεῖται στόν συγκεκριμένο ἄνθρωπο τῆ σταθερότητα καί τῆ δεβαιότητα τῆς παρουσίας του, πού ἀπαιτεῖ «ἀνθρωποθυσίες», πού ἀναλώνει τούς ἀνθρώπους γύρω του, τίς τόσες γυναῖκες, τόν γιό του, τόν γραμματέα του, τὰ θύματα πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἐπιβεβαίωση καί εὐόδωση τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου.

Ὁ Γκαίτε ἔχει ζητήσει συγγνώμη ἀπό τήν Λότε, ἀλλά μήπως πρόκειται γιά τήν συγγνώμη πού ζητάει ὁ θύτης ἀπό τό θύμα; Ὁ Γκαίτε ἀντιτείνει ὅτι αὐτός εἶναι τό κερὶ πού λιώνει γιά νά συντηρήσει τῆ φλόγα πού θά κάψει τήν πεταλούδα, καί ὅτι εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ πεταλούδα πού καίγεται. Εἶναι ὁ θύτης καί τό θύμα, αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση, τό παιχνίδι τῶν ἀλλαγῶν, τό πρόσωπο πού ἀλλάζει, τό γῆρας καί ἡ νεότη-

τα. Ἀπό μιά κοκεταρία καί ἡ Λότε παρουσιάστηκε μπροστά του σάν μιά γριά πού ἔβαλε τήν κορδελλίτσα τῆς παιδοῦλας γιά νά τοῦ θυμίσει τὰ παλιά. Στό παιχνίδι τῶν μεταμορφώσεων πού ἔχει ἐπιλέξει ὁ Γκαίτε ξέρεي ὅτι θά πρέπει νά πληρώσει γι' αὐτό πού «εἶναι» μέ τήν τιμωρία πού ἐρχεται, μέ τόν θάνατο. Ἀλλά αὐτὴ ἡ τιμωρία διαρκῶς ἀναβάλλεται καθὼς ἡ τέχνη μετατρέπει διαρκῶς τόν κόσμο σέ χαρούμενη γνώση, σέ ἐλαφρότητα τοῦ παιχνιδιοῦ, σέ μιά ὁλότητα φύσης καί πνεύματος πού κυβερνεῖται ἀπό τῆ χάρη καί τήν ἀθωότητα τῆς νεότητος. Καί οἱ δύο τους, τόσο ὁ Γκαίτε ὅσο καί ἡ Λότε, δέχονται ὅτι ἡ νεότης μπορεῖ νά διατηρηθεῖ, ὅπως διατηρήθηκε στό ποίημα, στό *Βέρθερο*. Ὅπως ἔδειξε ὁ Τόμας Μάν, αὐτό τό ἀνάλαφρο παιχνίδι φύσης, πνεύματος καί μεγαλοφυΐας θρῖσκει τὰ ὄριά του στή νεωτερικότητα, στὸν ἐγωισμό, στή βλακεία, στὸν ἐθνικισμό, στό φθόνο, στή λογοκρισία, στό θάνατο. Ἀλλά χωρὶς αὐτό τό παιχνίδι δέν μπορεῖ νά υπάρξει ὁ λόγος τοῦ Γκαίτε, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ λόγος αὐτοῦ πού μᾶς διηγεῖται γιά τόν Γκαίτε, τοῦ Τόμας Μάν. Γι' αὐτό ὅταν ὁ Τόμας Μάν διηγεῖται τήν ἐπιστροφή τῆς Λότε στήν Βαϊμάρη, αὐτό πού στήν πραγματικότητα διηγεῖται εἶναι ἡ ἀντινομία πού ὁ ἴδιος ἔχει ἀνακαλύψει σ' αὐτό πού μέχρι τότε θεωροῦσε ὡς διήγησι.

ἡ ΑΥΓΗ

Διαβάσετε
τὴν *Αὐγή*

Τὰ *Ἐνθέματα*

τῆς Κυριακῆς
σὴν *ΑΥΓΗ*

ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΟΙ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΗ (ΜΙΑ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ)

του Γιάννη Δάλλα

(1)

Αντιπαράθετω δύο κείμενα, άσχετα εκ πρώτης όψεως, ποιητών διαφορετικής προέλευσης και τάσης της μεταπολεμικής γενιάς της πρώτης περιόδου: του Μανόλη Αναγνωστάκη («Τό Δείπνο») και ενός μεγαλύτερου συγχρόνου του, του Άρη Δικταίου («Ένας γυμνός»). Είναι δημοσιευμένα και τά δύο σε γειτονικές χρονολογίες έκδοσης:

Μανόλη Αναγνωστάκη:

ΤΟ ΔΕΙΠΝΟ

(«Στό βάθος κήπος»). Γραφικές οι παραστάσεις:
Έδω ο Σιληνός και οι Φαῦνοι. Έκει ή Δικαιοσύνη
Μέ τό σπαθί ή τή ζυγαριά· οι Θεοί του Όλύμπου.
Κόπηκε τό ψωμί και τό κρασί μοιράστηκε στίς
κούπες

Κι όπως κανείς δέν έλειπε, οι συνδαιτυμόνες
Στής οικειότητας τή ζεστασιά πράα δοσμένοι
Μέσα στα γέλια και στίς σοβαρές κουβέντες, όπως
πάντα,

Στ' άστεία πειράγματα και στα λαφριά τραγούδια.
Όμως οι ώρες θάραιναν κι όταν χτυπήσαν ρυθμικά
Οί δώδεκα, όλοι χαμήλωσαν τά μάτια να μην κοι-
ταχτούνε

-Έφτασε ή ώρα και δέν είχε ακόμα ή προδοσία
γίνει-

Μοιράστηκε πάλι ψωμί και τά μαχαίρια περιμέναν
Κρυφά στίς φοῦχτες έτομα, σαν όρθια λέξη, σα φίλι.
Μιλούσαν ήρεμα σαν πρώτα, στη φωνή
Κανένα τρέμουλο, όχι λιποψύχισμα ή δειλία.

Ίσως κι απόψε ή στιγμή δέν έφτασε - μά παραμόνευε
Τό Τέλος, ώρμη, άδυσώπητο, μέσα στο βάρος τόσων
τύπων

(Στήν πράξη του άλλου μια λύτρωση αυτό που
τόσο

έκλιπαρούμε στον σύνοικο που εύλογοῦμε τήν
τόλμη του
που μάς προσφέρει τή σάρκα του να καθαρίσουμε
τό πατωμένο μαχαίρι μας με τή χαρά της ανα-
κούφισης
στον τολμηρό που φτύνει τή δειλία μας και
ξεριζώνει
τόν κακοήθη όγκο απ' τήν καρδιά πέφτοντας
κάτω
απ' τά χτυπήματά μας πριν προλάβει καν ν' άκούσει
τό βογγητό που λευτερώνεται απ' τά στερνά μας.
Έμεϊς δίκαιοι και απρόσβλητοι, γενναίοι κι άθώοι).

Πάλι μοιράστηκε ψωμί. Πέρασαν οι ώρες.
(Φαῦνοι και Σιληνοί· ή Δικαιοσύνη
Μέ τό σπαθί ή τή ζυγαριά, οι Θεοί του Όλύμπου)
Ίσως δέν έφτασε ή στιγμή. Και τώρα ξημερώνει
Και στ' άνοιγμένα μάτια της ήμέρας οι περαστικοί
Άνιδεοι, τίποτα δέν έπρεπε να καταλάβουν
Σά θα μάς χαιρετούσαν ήρεμοι, με καλοσύνη,
πρωινόι,
Βέβαιοι για μια καινούρια μέρα, για μια καλή
γυναίκα και ζεστό φαϊ.

(*Η Συνέχεια*, 1954)

Άρη Δικταίου

ΕΝΑΣ ΓΥΜΝΟΣ

Στίς άνοιχτές παλάμες μου, τό φως των άστρων
έξύγισα, κ' ή γύρη από τό φως τους έχει επικαθήσει
στίς άκρီးς των δαχτύλων μου: γι' αυτό άπαστράπτουν
ώς άστρα τ' άκροδάχτυλά μου.

Των Άγγέλων
θεωρώ τήν άγνότητα με τή γνώση που έλέγχει
από καιρούς πολλούς τώρα άμαρτάνω, για να
έπιστρέφω
μόνον και να έποπτεύομαι και να έρευνούμαι
ώστε άγνων τον έαυτό μου να ύποπτεύομαι. Έλεγε.

Καί τὰ ποτήρια
ἐνῶ ὑψώναμε (καί ὦν ἕκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει)
κάνιστρα μὲ λογιῶν καρπούς γυρόφερνε γυμνός,
— ἀλλὰ ντυμένος
παιδὸς καλοῦ σεμνότητα. Κ' ἦταν μονάχος.

Μονάχος καὶ γυμνὸς ἀνάμεσα σὲ ἀσπιδοφόρους.

Περὴφανος στὴ μοναξιά τῆς γύμνιας του, ὀρθωνόταν
κάτω ἀπ' τὶς λάμπεις τῶν κεριῶν, ὡς νὰ ἐπροκάλει,
καὶ τὴ σιωπὴ πού διάτρεξε τὸ συμπόσιό μας
δὲν ἐνόησεν, οὐδὲ καὶ τὸ φρικίασμα στὶς ψυχὲς μας.

Οἱ ἀσπιδοφόροι ἐνόησαν, ὅμως. Τῶν ματιῶν πού
ἐρευνούσαν
κάτοχοι ἦταν. Νὰ ἔρχεται, νὰ φεύγει, πάλι καὶ πάλι,
μὰ πιθαμὴ πάνω ἀπὸ τὸ γυμνὸ κεφάλι,
ἕνα δρεπάνι ἀπαίσιο βλέπανε. Κι' ἀναρωτιόνταν:
Γυμνὸς τόσο,
πῶς θὰ μποροῦσεν ὁ γυμνὸς νὰ τὸ ἀποτρέψει; Καὶ
μειδιούσαν
μ' ἱκανοποίηση πού ντυθήκαν, συνετοί, τόσες στερήσεις
καὶ του γυμνοῦ δὲν εἶδαν τὸ χαμόγελο, ὅταν
χτυπώντας τὰ ποτήρια μας (καὶ ὦν ἕκαστος κατὰ
διάνοιαν ἔχει)
τὸ βλέμμα του, πάνω ἀπὸ τὰ ὀπλισμένα κεφάλια τους,
εἶχε κρεμάσει.

Ναί, τὸ σοφὸ κείνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὶς δυὸ
πῆρες
τὸ εἶχαν ξεχάσει, βέβαια, — ὅμως, αὐτός, πῶς πέρα ἀπ'
τὰ ὄπλα
καὶ πῶς πέρα ἀπ' τὸν κίνδυνο, ἔβλεπε: μίαν ἄγνωστη
χώρα
πού βιάσιμους, θανάσιμους ὄχι, κινδύνους τοῦ
ὑποσχόταν.

(Πολιτεία, 1955)

Καὶ ἀκολουθεῖ ὁ συσχετισμὸς καὶ ἡ διάκρισή τους:
Συσχετίζονται, ἐν μέρει, ὅπως βλέπομε, ὡς πρὸς τὴ
σκηνοθεσία, ἀλλὰ ἀντιδιαστέλλονται ἐν ὅλῳ ὡς πρὸς
τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπονοούμενη «ιδέα» τους.
Πρόκειται γιὰ τὴ «σκηνή», ἀντίστοιχα, ἐνός δείπνου
καὶ ἐνός συμποσίου μὲ τὰ σκηνικά σχεδὸν παρεμφε-
ρῆ καὶ τὴ διαδικασία τῆς σκηνης τους πού καὶ πού
διασταυρούμενη. Ἐνός συμποσίου ἀρχαιοελληνικοῦ ἢ
μᾶλλον ἐλληνιστικοῦ μοντέλου στὴ σκηνοθεσία του
Δικταίου (ὅπου ὁ «παῖς ὁ καλός», ἦτοι ὁ «ῥαῖος»
[ἐρωμένος] στὴν περίπτωσή του, πού μοιράζει στοὺς
συμπότες του καρπούς καὶ ἐκείνοι ὑψώναν τὰ ποτή-
ρια, θὰ μποροῦσε νὰ κατάγεται, σὲ ἄλλους καιροὺς,
ἀπὸ τὴν τράπεζα του Ξενοφάνη ἢ αἰσθητικότερα
ἀπὸ τοὺς Δειπνοσοφιστὲς τοῦ Ἀθηναίου) καὶ ἐνός
δείπνου «μυστικοῦ», ἀλλὰ σὲ σύγχρονη ταβέρνα, στὴ
σκηνή τοῦ Ἀναγνωστάκη (μὲ μία νεοκλασικὴ συμβο-

λική γραβούρα ἐπάνω καί, ἀποκάτω, νὰ ξαναμοιρά-
ζεται κρασί στὶς κοῦπες καὶ ψωμί: οἶνος καὶ ἄρτος).
Μὲ κοινὰ τὰ προαισθήματα μιᾶς ἀπειλῆς καὶ ἐνός
κινδύνου, ἐξυπονοούμενα ἐκεῖ ἀπὸ τὸ δρεπάνι ἐπάνω
ἀπὸ τὰ κεφάλια καὶ ἀπὸ «τὸ φρικίασμα στὶς ψυχὲς»
τῶν παρευρισκομένων καὶ ἀντίστοιχα ἐδῶ ἀπὸ «τὸ
σπαθὶ τῆς Δικαιοσύνης» καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση πῶς
πέρα καὶ ἀπὸ τὴ δωδέκατη ἀκόμη ὥρα «παραμόνευε
τὸ Τέλος». Ἔτσι ἡ σκηνοθεσία διεισδύει καὶ ἐπηρεά-
ζει καὶ τὰ ψυχολογικά ἀκόμη σύνδρομα τῶν δρώντων.
Ἄλλὰ ὡς ἐκεῖ μονάχα... Ἡ κοινὴ ιδέα μιᾶς σκηνο-
γραφίας στὰ δύο κείμενα δὲν φιλοξενεῖ παρά διαφο-
ρετικά περιεχόμενα: ἀπ' ἐνός τὸ θέμα τοῦ γυμνοῦ
πού περιφέρεται ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς φαῖα φρονούντες
μὲ τὶς πανοπλίες γύρω του καὶ τὸ θέμα ἀπ' ἑτέρου
τῆς κοινωνικῆς συντροφικότητος πού κινδυνεύει ἐκ
τῶν ἔσω ἀπὸ τὴν προδοσία ἐνός Ἰουδα τοῦ κινήμα-
τος. Παριστάνεται, βαθύτερα, ἀντίστοιχα ἡ ἐρωτικὴ
ἐλευθεριότητα καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία —καὶ οἱ δύο
ὑπὸ κρίσιν: ἡ ἐρωτικὴ ὡς ὑπαρξιακὴ καὶ ἡ συλλογικὴ
ὡς ιδεολογικὴ καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὡς πολιτικὴ
δοκιμασία, ὅπως ἐκδηλώνονται ἀπὸ τὶς ὁμώνυμες,
αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, τάσεις τῆς ποίησης.

(2)

Καὶ ἐδῶ ἔχει τὴ θέση τῆς μίᾶς διαπίστωση τοῦ κριτι-
κοῦ ἐρευνητῆ, πού ἀπαιτεῖ μίᾶ σύντομη ἀνάπτυξή
τῆς. Ἀπ' τὶς τρεῖς τάσεις τῆς ποίησης οἱ δύο —γιὰ
τὴν τρίτη, τὴ λεγόμενη μεταὑπερρεαλιστικὴ θὰ γίνει
λόγος στὴ συνέχεια— οἱ δύο, ἡ ὑπαρξιακὴ καὶ ἡ πο-
λιτικὴ, παρουσιάζονται ἀπόλυτες καὶ μεταξύ τους
ἀντιμέτωπες ὡς ιδέες καὶ ποιητικὲς φωνές στὰ
πρῶτα χρόνια τοῦ μεταπολέμου. Μὲ σημεῖα καὶ «ρη-
ματικὴ» ἀναφορά τὴν ἀγωνία τοῦ μεμονωμένου
ἀτόμου ἢ μίᾶ, καὶ ἡ ἄλλη τὴ μελλούμενη εὐτυχία τῆς
ομάδας. Δυὸ στρατόπεδα ιδεολογικά καὶ αἰσθητικά
ἀντίπαλα.

Ἄλλὰ στὴ δεκαετία τοῦ '50 πρὸς '60 οἱ ἀντίπαλες
ποιητικὲς συμπληριάζονται. Βαθμιαῖα καὶ ὁ ποιητῆς
τῆς πολιτείας θὰ βιώσει τὴ μεταπολεμικὴ του περιπέ-
τεια ἐσωτερικότερα, ὡς δρᾶμα τοῦ προσώπου του
καὶ ὁ ποιητῆς τῆς ὑπαρξῆς ἐξ ἄλλου θὰ ἰκρῶσει τὴν
προσωπικὴν του ἀγωνία, καθιστώντας τὴν ἐμπράγμα-
τη, στὸ δρᾶμα τῶν καιρῶν. Τότε πού οἱ ἐλεγείες
μαρτυριῶν ἀπ' ἐνός τῆς μιᾶς καὶ τὰ ἀγχη ἐποχῆς
τῆς ἄλλης τάσης ἀπ' ἑτέρου ἀναδιπλώνονται καὶ ὁ
πόνος ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ ὄντολογικὸς διασταυρώνο-
νται. Καὶ στὴ θεωρία ἢ εἰσοδοχὴ καὶ ἡ ἀλληλοεμβο-
λιασμὸς ξένων ρευμάτων, λ.χ. του οὐμανιστικοῦ ἢ
«ἐξαναστημένου» ὑπαρξισμού τοῦ Σάρτρ καὶ τοῦ Κα-
μὺ καὶ μαζὶ τοῦ ριζοσπαστικοῦ καὶ δομικοῦ ἰδίως
μαρξισμού τοῦ Λούκατς καὶ τοῦ Γκόλτμαν ὠρμαίνει
καὶ ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὶς ιδεοληψίες τὴν πνευματι-
κὴ συνείδηση τῶν ὁπαδῶν τῶν δύο τάσεων. Καὶ ταυ-
τόχρονα ὡς πρὸς τὴν ποίηση ἢ διασταύρωση τῶν τε-

χνικῶν τοῦ Μαγιακόφσκι (καί ἄλλων, εὐρωπαϊῶν, πρωτοπόρων) καί τοῦ Ἑλιοτ (καί τῶν διαδόχων του τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ μοντερνισμοῦ) διαμορφώνει, μέ ὅλη της τήν ποικιλομορφία, μιά κοινή ποιητική. Ποικιλία στήν ὁποία δραστικά συμβάλλει καί ἡ τρίτη τάση, ἡ μεταὑπερρεαλιστική τῆς γαλλικῆς πρωτοπορίας στή χαλάρωσή της (λ.χ. ἀπό τόν Μπρετόν στόν Ἑλύαρ), ὕστερα ἀπό τήν αὐτοματική καί αὐτοαναφορική φωνή τῆς πρώτης περιόδου της, στήν ἐμπράγματοι καί ἐκείνη τώρα φάση καί γραφή.

Ἔσοπου μέσα στή δεκαετία τοῦ '60 καί ἐνόσω προχωροῦμε πρὸς τήν κρίση καί τήν ἐμπειρία τοῦ '67, οἱ ὡς τότε «πράσινες» γραμμές κυκλοφορίας ὑπερβαίνονται καί τέλος καταλύονται, δίχως φυσικά νά θυσιάζεται ἡ εἰδοποιός διαφορά καί ὁ χαρακτήρας κάθε τάσης. Μέ ἀποτέλεσμα: καί ἡ ποίηση ταγμένων ὑπαρξιακῶν τῆς ἐποχῆς νά ἀνοίγεται ἐπίσης καί σέ θέματα πολιτικῆς κατηγορίας, ὅπως λ.χ. γίνεται στίς συλλογές *Νεκρόδειπνος* καί *Χρονικό*, μετά τήν ἐμπειρία τοῦ ἐμφυλίου καί ἀντιστοίχως τῆς δικτατορίας, τοῦ Σινόπουλου καί ἡ ποίηση ἡ πολιτική ἀπ' τήν ἀντίθετη σκοπιά της νά ἀποκλίνει καί ἐκείνη σέ πεδία ὑπαρξιακά, ὅπως συμβαίνει ἀπ' τούς πύο χαρακτηριστικούς της ἐκπροσώπους, λ.χ., μέ τόν Λειβαδίτη, ἐξαιρετικά στίς συλλογές τῆς Β' περιόδου (τοῦ *Νυχτερινοῦ ἐπισκέπτη* του καί σέ ὅλες τίς ἐπόμενες) καί ἀκόμη ποιητές ὑπερρεαλιστικῆς ἀφετηρίας καί ἐξόρμησης στίς πρώτες συλλογές τους νά ἐπαναπροσανατολίζονται σέ τεχνικές γραφῆς καί θέματα εὐρύτερα, ὅπως κάνει, λ.χ., ὁ Παπαδίτσας, ὕστερα ἀπ' τή συλλογή *Ἐν Πάτω* ὡς τό *Προεόρτιον*, στή διάρκεια καί πέρα ἀπό τήν ποιητική συναγωγή *Ποίηση 2*.

Ἄς ἀναφερθεῖ στό τέλος καί ὁ Σαχτούρης, ὁ ὁποῖος συναιρεῖ ἐκ προοιμίου τά ἐγγενῆ συστατικά καί τῶν τριῶν ρευμάτων: «δράμενα» χωρὶς νά τά κατονομάζει ἀπ' τά φαντασιακά βιώματα τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου μέ ἐφιάλτες πού γεννᾶ ὁ ἀντίκτυπος τους μέσα στό ψυχόδραμα τῆς ὑπαρξῆς. Καί ὅλα αὐτά ἀναπλασμένα μέ τήν πύο ἀκραία γλώσσα τῆς πρωτοπορίας ξαναδουλεμένη ἀπό τόν ἴδιον, ἔτσι ὥστε καί ὁ ὑπερρεαλισμός στήν ποίησή του νά ὑπερκαλύπτεται καί τέλος νά σκηνοθετεῖται σύμφωνα μέ τά μορφώματα τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ καί ἡ ἔννοια τοῦ φανταστικοῦ καί κατά βάθος τοῦ παράλογου στήν ποίησή του νά ἀνακαλεῖ τή μαγική ἢ «ἀγρία σκέψη» (σύμφωνα καί μέ τόν Λέβι Στρῶς) τῶν πρωτόγονων καί ἀπό τήν λαϊκή παράδοσή μας τῶν παραμυθιῶν καί τῶν παραλογῶν.

(3)

Μιά ποιητική κοινή λοιπόν διαμορφώθηκε μέ ὅλη τή διάκριση τῶν τάσεων, ἤδη ἀπό τούς πρώτους τοῦ μεταπολέμου. Καί ἔτσι ὡς κοινή κληροδοτήθηκε καί στούς ποιητές τῆς συνεχόμενης δεκαετίας τοῦ '60. Ἄλλά, γιά νά ἐπιστρέψουμε στό θέμα μας, μιά παρό-

μοια ἀλληλεγγύη ἐμοίαζε νά εἶναι ἀδιανόητη σέ ὅλη τή δεκαετία τοῦ '40 ἕως τίς ἀρχές ἀκόμη τοῦ '50. Τότε καί οἱ «χώροι» προβολῆς καί ἀνάδειξης τῶν ποιητῶν τῶν δύο τάσεων ἦταν καί τῶν δύο αὐστηρά περιχαρακωμένοι.

Ἀπό τά μεγάλα περιοδικά τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τά *Ἐλεύθερα Γράμματα* (1945-1951) χρησίμευαν, ἀπ' τή μία πλευρά, ἀποκλειστικά ὡς βῆμα δημοσίευσης τῶν ποιημάτων τῆς ἀντίστασης καί ἐν γένει τῆς μετέπειτα πολιτικῆς δοκιμασίας καί ὁ *Κοχλία*, ἀπ' τήν ἄλλη, (1945-1948) ποιημάτων ἀντιθέτως ποιητῶν τῆς ὑπαρξιακῆς καί ὄντολογικῆς ἀνησυχίας. Ἐνας «μυνησιμὸς» τῶν ποιητῶν κατά συνείδηση, θά ἔλεγα αὐταναγκαστική. Ἡ συνεργασία ἐνός ἀντιστασιακοῦ, μέ ἄλλα λόγια, στόν *Κοχλία* ἢ ἐνός ἐξ ἀντιθέτου ὑπαρξιακοῦ στά *Ἐλεύθερα Γράμματα* ἦταν καί ἐσωθεν –ἀπ' τή συνείδηση τοῦ ποιητῆ– ἀπαγορευμένη: κάτι σάν (ιδεολογική) παρασπονδία καί προπάντων (ἠθική) λιποταξία. Στόν *Κοχλία*, μεταξύ τῶν ἄλλων ὁμοϊδεατῶν καί ὁμοτέχνων, δημοσίευσε τά πρώτα «ἀγωνιώδη» νεοτερικά ποιήματά του (εἰδικά τήν γκρανγκινιολική του «Ἰωάννα») (1947) ὁ Σινόπουλος καί στά *Ἐλεύθερα Γράμματα* τά πρώτα ἀγωνιστικά καί ἐλεγειακά ποιήματα, τά προδρομικά τῶν *Ἐποχῶν* του, ὁ Ἄναγνωστάκης (1945). Ἔσοπου, ὄχι χωρὶς ἐκπληξη τῶν πιστῶν τῶν δύο παρατάξεων καί τάσεων, ἔφτασε ἡ στιγμή γιά τήν ὑπέρβαση: Στίς σελίδες τοῦ *Αἰῶνα μας* (1947-1951), τοῦ περιοδικοῦ πού ἀκολουθοῦσε κάπως ἀκατάστατα τά ἴχνη τοῦ *Κοχλία* πού ὀσονοῦπα ἔκλεινε, ὁ ἄτυπος ἀρχισυντάκτης του Ἄρης Δικταῖος ἐπαιρνε καί δημοσίευσε τίς *Παρενθέσεις* τοῦ «ἀπελευθερα» ἀριστεροῦ Ἄναγνωστάκη (1951), ὅπως λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κώστας Κουλουφάκος ἀπ' τούς πρωτεργάτες τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* (1954 -1967), περιοδικοῦ ἀριστεροῦ πού διαδέχτηκε μέ εὐρύτερη παρέμβαση καί ἀντίκρισμα τά *Ἐλεύθερα Γράμματα*, ζήτησε καί δημοσίευσε ἐκεῖ τόν «Ἐπιζῶντα» τοῦ φερόμενου ὡς δεξιῶ τῶν Σινόπουλου (1958).

Μία ἀντιμετάθεση, ἢ μάλλον μία κρούση –ἀπό τίς πρώτες– ἐπαφῆς τῶν δύο χώρων, πού ὅμως τότε, μέ ἰσχύοντα τά στεγανά ἀντιπαράθεσης, μᾶς ξένισε: ἀλλά δέν καταλογίστηκε ὡς παρασπονδία, παρά μέ ὅσες ἄλλες σχετικῆς χειρονομίες ὡς προάγγελος πνευματικῆς ἀλληλεγγύης καί μαζί μέ μία σειρά ἄλλων ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων ὡς δείκτες τῆς ποιητικῆς κοινῆς πού ἐπισημάναμε. Ἄλλωστε καί τά νεότερα περιοδικά πού ἀναφέραμε ἦταν πύο ἀπροκατάληπτα (μέ ἀνοιχτές τίς προσλαμβάνουσες) καί οἱ συνεργασίες πού ὑποδείξαμε συγγλίνουσες: ὁ «Ἐπιζῶν» τοῦ ὑπαρξιακοῦ Σινόπουλου μέ νωπές τίς ἐμπειρίες τοῦ Ἐμφυλίου πού ἀπηχοῦσε καί οἱ «Παρενθέσεις» τοῦ Ἄναγνωστάκη μέ ἀνάμεικτα τά ἀδιέξοδα, τά ὑπαρξιακά καί τά κοινωνικά, τῆς ἐποχῆς.

Δέν θά ἀργήσει νά ῥθει καί ἡ στιγμή πού ἡ ὤσμωση τους θά συντελεστεῖ ἐσωτερικά σέ πλήρη ζύ-

μωση, καταργώντας τά ὄρια καί φτάνοντας γενναῖα ὡς τή ρήξη τους. Τότε πού ὁ μᾶλλον ὑπαρξιακός Καρούζος χρησιμοποιεῖ θεματική καί γλώσσα πού ἐρωτοτροπεῖ μέ τήν πολιτική, πρὶν ἀκόμη καί ἀπό τή *Νεολιθική νυχτωδία στήν Κροστάνδη* του καί ὁ πολιτικά ξεκινημένος Κατσαρός ὕστερα ἀπό τό *Ὀροπέδιο* –«ἀθῶος ἐν συγχίσει πλήρει», καθὼς γράφει– διαχέεται τρελά καί στά ἄλλα ρεύματα.

(4)

Ἄλλά τί συμβαίνει, γιά νά κλείσει ὁ αὐλόγυρος πού ἀνοίξαμε, σέ μιά πρόδρομη ἐποχή πρὶν ἀπ' τήν ὤσωση, σάν αὐτή τοῦ ἀρχικοῦ μου παραδείγματος; Βρίσκονται ἢ ἀναφύονται ἄλλοι δρόμοι, ὄμοροι αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος: Δρόμοι τεχνικῆς καί θά 'λεγα τεχνάσματος, ὅπως εἶναι ἐδῶ ἡ σκηνοθεσία ἐνός δείπνου ἢ συμποσίου. Δύο ποιητές ἀλλότριοι, ἄλλης γενεαλογίας καί σχολῆς, πού συναντῶνται «κατά τύχην», χάρη στήν παραθεατρική μορφή καί ἐπεξεργασία τῶν διαφορετικῶν θεμάτων τους καί θέσεων: ἐνός θέματος ἐκεῖ ἐρωτικοῦ καί ἐδῶ ἰδεολογικοῦ καί μᾶς θέσης βιοθεωρητικῆς ἢ κοσμοθεωρητικῆς ἀντίστοιχα.

Εἶναι πάντως καί οἱ δύο ὄριμοι τεχνίτες, μάλιστα ὁ πρῶτος ὑπερώριμος (καί ἐξ αὐτοῦ μέ ἡμερομηνία λήξεως), προσχηματισμένος ἤδη ἀπό τή θητεία του στό κλίμα τοῦ γαλλοτραφοῦς συμβολισμοῦ του τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ ὠριμότητά τους ἀνιχνεύεται πέρα ἀπό τή σκηνοθετική συνάντησή τους καί στή χρήση ἀναλογικῶν διακειμένων. Πίσω ἀπό τή μνεῖα τῶν ἀγγέλων τοῦ Δικταίου ὑποβάλλεται, ἀόριστα, ὁ Ρίλκε μέ τίς *Ἐλεγείες τοῦ Ντουίνο* πού αὐτήν τήν ἐποχή μετέφραξε. Καί ἀργότερα ὁ μῦθος ὁ εὐαγγελικός τοῦ δείπνου –ἐνός δείπνου μυστικοῦ– μέ ἔλλοχεύουσα τήν προδοσία, ὕστερα ἀπό τά προπολεμικά ἀνάλογα, τοῦ Μπαρμπύς καί ἀνακλαστικά σέ μᾶς τοῦ Βάρναλη (*Τό Φῶς πού καίει, Σκλάβοι πολιορκημένοι*), ἀπαντᾷ μέ δραστική ἐπικαιρότητα ὡς δραματική ἀλληγορία καί καταγγελία τῶν ἐνόχων μεταξύ του Ἐμφυλίου καί τοῦ συνεδρίου τῆς διάσπασης στά ποιήματα «Ἐπρεπε», «Τό Δεῖπνο» καί «Μιλῶ» τοῦ ἀνερχόμενου Ἀναγνωστάκη.

Καί ἐκεῖ πού ἐνώνονται ὡς τέχνασμα, χωρίζονται ἰδεολογικά ὡς διακειμένα. Μέ τήν παρακίνηση τοῦ Ρίλκε ὑποχωρεῖ ὁ ἕνας πρὸς μιά ὑπερβατική «προκάλυψη» τοῦ πάθους του:

*Τῶν ἀγγέλλων
θεωρῶ τήν ἀγνότητα· μέ τή γνώση πού ἐλέγχει
ἀπο καιροῦς πολλοῦς τώρα ἀμαρτάνω, γιά νά
ἐπιστρέφω,
μόνο καί νά ἐποπτεύομαι καί νά ἐρευνουῖμαι
ὥστε ἀγνόν τόν ἑαυτό μου νά ὑποπτεύομαι,*

ἐνῶ ὁ Ἀναγνωστάκης προχωρεῖ μέ τή δική του

εὐαγγελική ἀλληγορία:

*–Ἐφτασε ἡ ὥρα καί δέν εἶχε ἀκόμα ἡ προδοσία
γίνει–*

ἢ

Ἐκεῖνος πλήρης κι ἀφθαρτος, δέ μίλησε, ἀπελθὼν

καί τέλος:

*Κι ὅταν Αὐτός δοξάστηκε αὐτοῖ στρέψαν τά μάτια
Κι οἱ σύντροφοι τοῦς φτύνανε καί τοῦς σταυρώναν*

Ἔτσι, ἔστω καί ἀπό ἀντίδρομους, προαγγέλλεται καί σχεδιάζεται ἡ λεωφόρος τῆς διαφανόμενης ποιητικῆς κοινῆς. Μία τύποις λεωφόρος καί οὐσία κόμβος καί ὑποδοχή κοινῆς κυκλοφορίας τῶν διαφορετικῶν ποιητικῶν διαδρομῶν. Συνακούγονται σέ αὐτήν μέ τά πατήματα (τοῦ τόνου τους) καί μέ τήν πορεία (τῆς ποιητικῆς τους) σέ συνήχηση –ἀναφέρω ἐκτός ἀπό τοῦς προρρηθέντες, πάλι ἐνδεικτικά, χωρίς ἀξιολόγηση– ἀπ' τήν πρώτη τάση, λ.χ. ὁ Πατριάρχης, ὁ Ἀλεξάνδρου, ὁ Δούκαρης, ὁ Κύρου, ὁ Κωσταβάρας, ὁ Θασιῆς· ἀπ' τή δεύτερη ὁ Δημάκης, ὁ Πεντζίκης, ἡ Καρέλη, ὁ Βαρβιτσιώτης, ὁ Φωκάς· καί ἀπ' τήν τρίτη ὁ Βαλαωρίτης, ἡ Ἀραβαντινοῦ, ἡ Βακαλό, ὁ Γονατᾶς, ὁ Κακναβάτος. Μία συνήχηση *συμφωνική* παραλλαγῶν ἢ ἀντιστίξεων τῶν θεμάτων, τῶν μοτίβων, τῶν φωνῶν τους πού δέν χάνονται, οὔτε ἰσοπεδώνονται. Ἡ ὅπως ἔλεγε, γιά ἄλλη ὁμογνωμοσύνη, ὁ Σολωμός:

*Καί μέσ στή θάλασσα γλυκά βαστοῦσαν τά νερά
τους.*

Πού σημαίνει, στήν περίπτωσή τους, πῶς καί μέσα στήν κοινή τους ἐκβολή διατηρεῖται ἡ προσωπική καταβολή τους.

Γκαλερί ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ
Ἐκθεση εἰκαστικῶν:
«Χορός καί Φῶς Μυκόνου»
Διάρκεια ἐκθεσης:

10 Δεκεμβρίου - 6 Ἰανουαρίου 2001

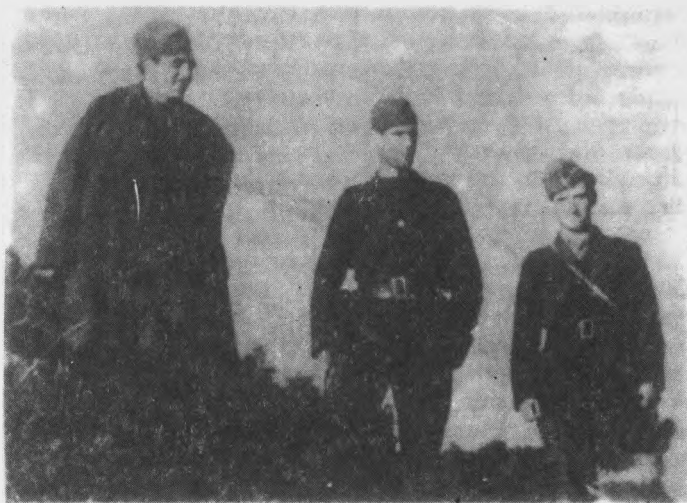
ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΙΝΟΣ

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ, 1946-1949

του Κώστα Βούλγαρη

ΣΤό δεύτερο αντάρτικο στην Πελοπόννησο φτιάχτηκε εκ των ενόντων, δηλαδή από διωκόμενους πελοποννήσιους άριστερούς, με όπλα πού κυρίως αποκτήθηκαν σε μάχες με τόν κυβερνητικό στρατό και τούς παρακρατικούς. Με δεδομένο πώς όλα τά σημαντικά κομματικά και στρατιωτικά στελέχη, πού αποτελούσαν τήν ήγεσία του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο, συνελήφθησαν ή αποκλείστηκαν στην Αθήνα, τό βάρος έπεσε στις πλάτες νεαρών κατώτερων αξιωματικών του προπολεμικού στρατού, (Κώστας Μπασακίδης, Γιώργης Κονταλώνης, Κώστας Κανελλόπουλος) ή εφέδρων ανθυπολοχαγών του πολέμου στην Αλβανία (Γιάννης Σαρής ή Σαρρήγιαννης, Θόδωρος Πρεκεζές, Μανώλης Σταθάκης, Άλέκος Τσουκόπουλος, Λεωνίδας Κωνστανταράκος, Χριστόφορος Κώνστας), οι περισσότεροι άπ' τούς οποίους ύπήρξαν διοικητές λόχων του ΕΛΑΣ. Με γραμματέα του Γραφείου Πελοποννήσου του ΚΚΕ τόν Νίκο Μπελογιάννη και άπό τίς αρχές του '47 τόν Βαγγέλη Ρογκάκο, τό αντάρτικο στην Πελοπόννησο διαθέτει 250-300 μαχητές κατά τή στιγμή τής μετονομασίας του σε Δημοκρατικό Στρατό, δύναμη ή όποία σχεδόν διπλασιάζεται με τήν άπελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές τής Σπάρτης, τόν Φλεβάρη του 1947, ύστερα άπό έπιτυχή έπιχείρηση του ΔΣΕ.

Καθ' όλη τή διάρκεια του 1947 δίνονται μικρές αλλά σημαντικές και νικηφόρες μάχες, ό αριθμός των άνταρτών πλησιάζει τούς χίλιους, αντιμετωπίζονται χωρίς άπώλειες οι πρώτες «έκκαθαριστικές έπιχειρήσεις», δημιουργούνται μικρές «ελεύθερες περιοχές» στον Πάρωνα και τόν Ταΰγετο, όπου συγκεντρώνεται ή κύρια δύναμη των άνταρτών, και δευτερευόντως στό Μαίναλο, όπου και ή έδρα τής διοίκησης με έπικεφαλής τόν Κώστα Μπασακίδη. Στίς νομούς Άργολίδας-Κορινθίας (δηλαδή στά βουνά Ζήρεια και Χελμός) και στην όρεινή περιοχή Ηλείας και Αχαΐας στέλνονται κάποια τμήματα άπό τή νότιο Πελοπόννησο, με σκοπό νά αναπτυχθεί τοπικό αντάρτικο, πράγμα πού όμως ουδέποτε έπετεύχθη. Μέχρι τίς αρχές του '48, πού έρχεται άπό τή βόρειο Ελλάδα μιά ομάδα στελεχών υπό τόν Στέφανο Γκιουζέλη, κυ-

Το προσωπικό της III Μεραρχίας του Δ.Σ.Ε. Από αριστερά προς τα δεξιά: Γκιουζέλης, Κωνσταντίνος, Στέφανος Γκιουζέλης, και Κώστας Μπασακίδης.

ριαρχεί ή άμιγώς αντάρτικη τακτική, ως στόχος παραμένει ή «περιορισμένη ανάπτυξη» του αντάρτικου, λόγω τής αδυναμίας νά συντηρηθεί ένας μεγαλύτερος αριθμός άνταρτών, χωρίς τροφοδοσία σε τρόφιμα, ιματισμό, όπλα και πυρομαχικά, χωρίς δυνατότητα ύποχώρησης και ανασύνταξης σε ασφαλές έδαφος, όπως στή βόρειο Ελλάδα. Άκόμα και τά ύποτυπώδη «νοσοκομεία» οργανώνονται σε σπηλιές και κρύπτες των βουνών τής Πελοποννήσου ή άπλως σ' ένα σημείο μέσα στα έλατα. Άπό τίς αρχές του '48 ή τακτική αλλάζει, οι οργανώσεις του ΚΚΕ «στρατιωτικοποιούνται» άπολύτως, αρχίζει συστηματική έπιστράτευση, ό αριθμός των άνταρτών φθάνει στις δυόμισι χιλιάδες, ελέγχεται τό μεγαλύτερο μέρος τής όρεινης Πελοποννήσου, πραγματοποιούνται έπιθέσεις σε μικρές πόλεις, όπως τά Καλάβρυτα, ή Δημητσάνα, ή Χαλανδρίτσα, ή Αμαλιάδα, τά Λεχαινά, ή Κρέσταινα και δύο μεγάλες άποτυχημένες έπιθέσεις στη Ζαχάρω, πού είχαν σαν στόχο νά δημιουργήσουν μιά

μόνιμη έξοδο στη θάλασσα, ώστε να υπάρξει ανεφοδιασμός από την Αλβανία. Μέχρι τόν Νοέμβριο αυτού του έτους, φθάνει στους αντάρτες μόνο τό φορτίο ενός καϊκιού, μέ λιγοστά όπλα καί πυρομαχικά, ενώ ο αντίπαλος αποσύρεται στά άστικά κέντρα, καί έτσι αποκλείονται οι «σίγουρες» μάχες μέ μικρά κυβερνητικά τμήματα, στίς όποιες όχι μόνο αντικαθίσταντο τά καταναλωνόμενα πυρομαχικά, αλλά έμνε καί κάποιο πλεόνασμα. Από αυτό τό σημείο καί μετά, ή διόγκωση του αντάρτικου σώματος αρχίζει νά αποδάνει εις βάρος τής μαχητικής του ικανότητας, γιατί τά υπάρχοντα όπλα καί πυρομαχικά διασπείρονται άφαιρούμενα από τούς έμπειρους αντάρτες, τά προβλήματα τροφής καί ιματισμού οξύνονται, οι μονάδες καθίστανται δυσκίνητες, ή έπιστράτευση αποξενώνει τούς αντάρτες από τούς κατοίκους τών όρεινών χωριών. Τόν Νοέμβριο του 1948, οι δυνάμεις τών ανταρτών ανασυντάσσονται ως 3η Μεραρχία του Δημοκρατικού Στρατού, ή έπιστράτευση γενικεύεται στίς όρεινές περιοχές πού έλέγχουν, ή συνολική δύναμη, μαζί μέ τίς διάφορες υπηρεσίες, πλησιάζει ή καί υπερβαίνει τίς τρεισήμισι χιλιάδες. Έκτός από τά πέντε Αρχηγεία, πού καλύπτουν τούς αντίστοιχους όρεινούς όγκους τής Πελοποννήσου, δημιουργούνται δύο ταξιαρχίες, μία στό βορρά καί μία στό νότο, μέ σκοπό νά διεξαγάγουν «μάχες εκ παρατάξεως» καί νά χτυπήσουν άστικά κέντρα, τά όποια ήταν καί ή μόνη διαφαινόμενη έπιλογή για νά λυθεί τό πρόβλημα τής τροφοδοσίας. Η «τελική σύγκρουση» αρχίζει μαζί μέ τό 1949, άφου προηγουμένως, τό βράδυ τής παραμονής τών Χριστουγέννων, συνελήφθησαν αιφνιδιαστικά 4500 δημοκρατικοί πολίτες τής Πελοποννήσου, άποστερώντας τούς αντάρτες από

κάθε ύποστήριξη καί συμμαχία. Μέσα σέ τρεις μήνες οι μονάδες τών ανταρτών δέν ύφίστανται πλέον, χωρίς νά έχουν κατορθώσει νά δώσουν ούτε μία μεγάλη μάχη, ενώ ή μοναδική επιθετική ενέργεια, κατά του Λεωνιδίου (21/1/1949), κατέληξε άκαρπη όσον άφορρά τόν ανεφοδιασμό. Βοηθώντας καί του βαρύ χειμώνα, ή 3η Μεραρχία διαλύθηκε, μέ εκατοντάδες μαχητές νεκρούς από τό κρύο καί τήν πείνα, άλλους πνιγμένους στα ποτάμια ή σκοτωμένους στούς άπειρους «έλιγμούς», στήν προσπάθεια δηλαδή νά αποφύγουν τήν έπαφή μέ τά κυβερνητικά στρατεύματα λόγω έλλειψης πυρομαχικών, πολλούς συλληφθέντες (οι περισσότεροι εκτελέστηκαν), ενώ κάποια στελέχη προτίμησαν νά αυτοκτονήσουν.

Μέχρι τώρα ύπήρχαν δύο βιβλία αναφερόμενα συνολικά στον Έμφύλιο στην Πελοπόννησο, *Η νεκρή Μεραρχία*, του Κώστα Παπακωνσταντίνου (Μπελά) διοικητού λόχου του Δημοκρατικού Στρατού καί *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου* του μεταγενέστερου μελετητή Γιάννη Λέφα, ο όποιος, ασχολούμενος επί χρόνια μέ τό θέμα, έχει συγκεντρώσει αρκετά στοιχεία για τά γεγονότα καί τά πρόσωπα. Σ' αυτά έρχεται νά προστεθεί τό βιβλίο του Άρίστου Καμαρινού, ταγματάρχη του Δημοκρατικού Στρατού, ο όποιος διεσώθη κρυβόμενος επί δεκατρία χρόνια στην Καλαμάτα, άφου προηγουμένως είχε σηκωθεί στήν Καλαμάτα, άφου προηγουμένως είχε σηκωθεί στή Σοβιετική Ένωση, άπ' όπου επέστρεψε κατά τή Μεταπολίτευση. Τό κάθε ένα από τά τρία βιβλία προσφέρει υλικό καί πληροφορίες από τό χώρο έμπειρίας του συγγραφέα του, αλλά τά βιβλία του Μπε-

λά και του Καμαρινού φέρουν επιπλέον τό βάρος της συμμετοχής τους, τίς παρενέργειες της άμεσης έμπλοκής τους.

Τό πρώτο και σημαντικό ερώτημα, πού κυριαρχεί και στά τρία βιβλία, είναι ή απόφαση νά διογκωθεί τό αντίρρτικο στην Πελοπόννησο, μέ στόχο μάλιστα νά άνοιχθεί «ένα δεύτερο μέτωπο στά νώτα του έχθρου», στόχος πού έπαναδιατυπώνεται και έν μέσω των «έκκαθαριστικών έπιχειρήσεων» (άπόφαση ΚΕ του ΚΚΕ, 30, 31/1/1949), ένω πλέον έχει εκλείψει κάθε δυνατότητα έφοδιασμού. Στό σημείο αυτό ο Καμαρινός, παρ' ότι δέχεται ότι αυτό ήταν τό μείζον πρόβλημα, έν τέλει παρουσιάζει ως δικαιολογημένη την πολιτική αύξησης της αριθμητικής δύναμης του αντίρρτικού, άφου πιστεύει πώς άν έφθαναν τά όπλα και τά πυρομαχικά, άκόμα και μετά την έναρξη των έκκαθαριστικών έπιχειρήσεων, ή έστω άν γινόταν «πλήρης εκμετάλλευση» της μάχης του Λεωνιδίου, τά πράγματα στην Πελοπόννησο θά είχαν άλλη τροπή και ίσως επηρέαζαν ή συνολική εξέλιξη του Έμφυλιου. Τό «δεύτερο μέτωπο» μπορούσε νά άνοιξει στην Πελοπόννησο, καταλήγει ο συγγραφέας.

Οι κυριότερες ένστάσεις σέ αυτή ή βεβαιότητα ξεκινούν άπό την παρατήρηση πώς κατά την «τελική σύγκρουση» ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου ούτε για μία στιγμή δέν προσπάθησε νά κρατήσει μία μικρή έστω «ελεύθερη περιοχή», ούτε και σ' αυτόν τον άποκρημνο Ταΰγετο, τουλάχιστον για νά προφυλάξει τά άποθέματα σέ τρόφιμα πού είχαν συγκεντρωθεί σέ μεγάλες ποσότητες, νά διατηρήσει τά στοιχειώδη «νοσοκομεία» κλπ. Άν εξαιρέσουμε μία όλοήμερη «στατική μάχη» πού έδωσε τό τάγμα του ίδιου του Καμαρινού στη θόρεια Πελοπόννησο, μέ στόχο νά διευκολυνθεί ή διολίσθηση άλλων τμημάτων έξω άπο τον κλοιό των κυβερνητικών στρατευμάτων, όλες οι υπόλοιπες μάχες δόθηκαν κατά ή διάρκεια «έλιγμών», δηλαδή στην προσπάθεια τά αντίρρτικά τμήματα νά άποφύγουν ή σύγκρουση μέ τον έχθρο.

Άπομονωμένη καθώς είναι ή Πελοπόννησος άπό την ήπειρωτική χώρα και μέ τους κυβερνητικούς νά έχουν ή δυνατότητα νά μεταφέρουν εκεί ισχυρές δυνάμεις, μέ τους ντόπιους δεξιούς και παρακρατικούς όπλισμένους και πολυάριθμους, ή βελτίωση του έξοπλισμού των άνταρτών δέν θά μπορούσε νά έχει άλλο άποτέλεσμα, παρά την μεγαλύτερη διάρκεια των «έκκαθαριστικών έπιχειρήσεων». Άντίθετα, άν τό μέγεθος της αντίρρτικής δύναμης διατηρούνταν στά επίπεδα των 500 έως 1000 μαχητών, θά μπορούσε νά επιδιώσει, για μεγαλύτερο διάστημα και μέ σχετικά μικρές απώλειες, άφου θά έπρόκειτο για εύκίνητες ομάδες, καλύτερα έξοπλισμένες, έμπειρες και άνθεκτικές (ο βασικός πυρήνας των άνταρτών ήταν στο βουνό έξι περίπου χρόνια). Έδώ βέβαια υπάρχει ένας ισχυρός αντίλογος, ένδιαφέρων υπό την προυπόθεση πώς μπορεί κανείς νά άποστασιοποιηθεί άπό τά φληναφήματα περί διαρκών καθηκόντων των άριστε-

ρών και άπό ή μετάθεση του προβλήματος στους «έξωγενείς παράγοντες». Ο αντίλογος, λοιπόν, λέει πώς ή Άριστερά στην Πελοπόννησο άνασυγκροτείται διά της στρατιωτικής όδοϋ, μέσα άπό αυτήν οργανώνεται τό 1948 κάποιους ύποτυπώδεις παράλληλους θεσμούς στις περιοχές πού έλέγχει, και πρώτα άπ' όλα νέα Κοινοτικά Συμβούλια και θεσμούς Δικαιοσύνης, αλλά και Παιδαγωγική Άκαδημία τρίμηνης φοίτησης για νά λύσει τό πρόβλημα της έλλειψης δασκάλων στα σχολεία των «ελεύθερων περιοχών» ή άκόμα και μία παιδική κατασκήνωση.

Μά ή λογική της «τελικής σύγκρουσης» και ή αντίστοιχη τακτική για την Πελοπόννησο την όποία έφερε μαζί του άπό ή θόρεια Ελλάδα και τό Γενικό Άρχηγείο ο Στέφανος Γκιουζέλης, ο όποιος τοποθετήθηκε διοικητής του άρχηγείου Πελοποννήσου και στη συνέχεια της 3ης Μεραρχίας, είχε σαν άποτέλεσμα και άποτυχημένες στρατιωτικές έπιχειρήσεις, ήδη άπό τίς αρχές του 1948, μέ χαρακτηριστική την μάχη στα Καλάβρυτα (11/4). Ένώ ή πόλη κατελήφθη και οι αντίρρτες έγιναν κύριοι μεγάλων ποσοτήτων όπλων, πυρομαχικών, ίματισμού, τροφίμων και ύγειονομικού ύλικού (300-500 φορτία ύποζυγίων), άντί νά άποσυρθούν στις βάσεις τους, όπου θά ασφάλιζαν τά άποκτηθέντα και θά τά προωθούσαν και στις υπόλοιπες μονάδες, εγκαταστάθηκαν πάνω άπό τά Καλάβρυτα, στις πλαγιές του Χελμού, κοντά στο χωριό Πλανητέρο. Άφου ένεπλάκησαν σέ διήμερη στατική μάχη, μέ κυβερνητικές δυνάμεις πού έπευσαν άπό γειτονικές πόλεις, έν τέλει άποσύρθηκαν μέ σημαντικές απώλειες, ένω στην περιοχή της μάχης εγκατέλειψαν πρόχειρα κρυμμένους τους τραυματίες, άρκετοί άπό τους όποιους εκτελέστηκαν επί τόπου και τά εφόδια, τά όποια άνακτήθηκαν άπό τον κυβερνητικό στρατό. Άπό ή στιγμή, όμως, πού επελέγη ο ένοπλος δρόμος, ή μαζικοποίηση του αντίρρτικού και ή εισαγωγή στρατιωτικών δομών στα ένοπλα τμήματα, τότε τά μεγάλα χτυπήματα και ο μόνιμος έλεγχος κάποιων περιοχών άποτελούν προφανείς και πολιτικές άναγκαιότητες, όπως και ή δημιουργία κάποιων στρατιωτικών συσχετισμών, οι όποιοι καθόριζαν ιδιαίτερα ή στάση του άγροτικού πληθυσμού. Έτσι βέβαια θά μπορούσε νά επιτευχθεί πιθανόν κάποια ουδετερότητα ή και εύνοική τοποθέτηση, αλλά σέ μία ύπόθεση πού ήταν και του αντίρρτικού και των αντιπάλων του και μόνο ως τέτοια άφορούσε τον πληθυσμό της Πελοποννήσου... Τέλος, θά πρέπει νά προσθέσουμε, πώς ή όλη έπιχείρηση στα Καλάβρυτα είχε ως άπώτατο στόχο (μάλλον εξέφραζε μία άνομολόγητη έπιθυμία) ή δημιουργία έξόδου στη θάλασσα. Η Αϊγιαλία φαίνεται νά είναι ύπερβολικά κοντά στη Στερεά Ελλάδα, έστω και άν ή ομάδα στελεχών πού έστάλη άπό τό Γενικό Άρχηγείο στην Πελοπόννησο χρειάστηκε δύο μήνες για νά περάσει τον Κορινθιακό...

Άς έρθουμε όμως σέ κάποια συγκεκριμένα σημεία

του βιβλίου. Μέ αφορμή τή μάχη στά Καλάβρυτα καί υπό τό κράτος τής προηγούμενης αντίφασης, ὁ Καμαρινός διαστρεβλώνει ἕνα γεγονός, ἐμμέσως σχετιζόμενο μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ διοικητῆ τάγματος Ἀλέκου Τσουκόπουλου, μιά ἀντίστοιχη περίπτωση Γιαννούλη. Ἐννιά μήνες ἀργότερα, ὁ Τσουκόπουλος θεωρήθηκε ὑπεύθυνος γιά τή διάλυση τοῦ τάγματος του, μέ περίπου ἑκατό νεκρούς καί τραυματίες, ὅταν αἰφνιδιάστηκε ἀπο δύο μοῖρες ΛΟΚ, στόν Ἅγιο Βασίλη τοῦ Πάρωνα, ὅπου εἶχε ἀποσυρθεῖ μετά τή μάχη τοῦ Λεωνιδίου. Ἔνας ἀπο τούς λόγους, ἀν ὄχι τῆς καταδίκης του σέ θάνατο, ἀλλά ὅπωςδήποτε τῆς ἔλλειψης ἐπείκειας ἢ ἔστω τῆς ἄρνησης νά ἀνασταλεῖ ἡ ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς, ἦταν καί ἡ εὐθύνη πού τοῦ χρεώθηκε ἀπό τόν Γκιουζέλη γιά τήν καθοριστική ἦττα στή μάχη μετά τά Καλάβρυτα. Ἄντί ὁ Γκιουζέλης νά ἀναλάβει τίς συνέπειες τῆς πολιτικῆς πού ἐφάρμοξε καί αὐτοπροσώπως τήν εὐθύνη (ὁ ἴδιος ἀκύρωσε τή διαταγή ὑποχώρησης τοῦ ἐπιτελάρχου Κώστα Κανελλόπουλου), τήν μετέθεσε στόν Τσουκόπουλο. Ὁ Καμαρινός, παραθέτοντας ἀπό μνήμης ἀλλά ἐντός εισαγωγικῶν τά λόγια τοῦ Γκιουζέλη, γράφει: «δυστυχῶς, ὁ λόχος πού εἶχαμε στείλει στήν περιοχή τῆς Βλαχέρνας, γιά νά μᾶς ἐνημερώσει γιά τίς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ στή διάρκεια τῆς μάχης στά Καλάβρυτα, δέν ἔκανε σωστά τή δουλειά του, δέν χτύπησε σέ ἐνέδρα τίς δυνάμεις πού κινήθηκαν ἀπό Δημητσάνα καί Τρίπολη, ὅπως εἶχε διαταχθεῖ, οὔτε μᾶς εἰδοποίησε κάν, γιά νά πάρουμε τά μέτρα μας... Ἔτσι αἰφνιδιαστήκαμε... καί ἀναγκαστήκαμε νά κάνουμε τή διήμερη μάχη ἐκ παρτάξης...». Διοικητής τοῦ συγκεκριμένου λόχου ἦταν ὁ Τσουκόπουλος, ἀλλά ὁ Καμαρινός ἀποσιωπᾷ τό γεγονός ὅτι, μέ ἐλάχιστα πυρομαχικά, ὁ λόχος κράτησε γιά μιά ὁλόκληρη μέρα τό στενό τῆς Βλαχέρνας, ἀπέναντι σέ «τρία ἐνισχυμένα τάγματα» κυβερνητικοῦ στρατοῦ, ὅπως ἀναφέρει στό βιβλίο του ὁ Γιάννης Λέφας. Θά πρέπει νά εἶναι ἕνας ἀπο τούς λόγους πού ἔκαναν ἐξάλλο τόν Καμαρινό καί, ὅπως δηλώνει, ἄφησε στή μέση ἄλλες ἐργασίες του, ὥστε νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀνασκευή τῶν κατ' αὐτόν ἀνακρίβειων, καί κυρίως γιά νά ἀπαντήσει στό βιβλίο τοῦ «γνωστοῦ λαθολόγου», ὅπως ἀποκαλεῖ τόν Μπελά (σχεδόν μοναδική γραπτή πηγή γιά τά τῆς δίκης Τσουκόπουλου), τόν ὁποῖο ὅπου μπορεῖ ἀποφεύγει καί νά τόν κατονομάσει, φθάνοντας μάλιστα νά μὴν συμπεριλάβει τό βιβλίο του στήν ἰσχνή παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Ὅπως βέβαια καί ἡ ὑπόθεση Πέρδικα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς θρυλικές μορφές τοῦ δευτέρου ἀντάρτικου στήν Πελοπόννησο, ἐπειδή ἀναλάμβανε παράτολμες ἐνέργειες καί κινιόταν μέ μεγάλη ἄνεση μέσα στό δάσος καί γι' αὐτό, μετά τήν κατάρρευση τοῦ ἀντάρτικου, ἡ ἐξόντωσή του θά σήμαινε πῶς κανένας ἀντάρτης δέν εἶχε ἐλπίδες νά ἐπιβιώσει στό βουνό. Ὁ Μπελάς ἦταν μαζί του τό καλοκαίρι τοῦ 1949, ὅταν πιά στό Μαίναλο εἶχαν ἀπομείνει πέντ'

ἔξι ἀντάρτες σέ ἄθλια κατάσταση, παραδόθηκε τραυματισμένος καί ὑπέδειξε κάποιες γιάφκες, οἱ ὁποῖες ὅμως ὑποστηρίζει πῶς ἦταν πλέον «νεκρές». Σέ μία ἀπό αὐτές σκοτώθηκε ὁ Πέρδικας, σέ ἐνέδρα τῆς χωροφυλακῆς. Γύρω ἀπ' αὐτό τό θέμα ἔχουν γραφεῖ πολλά στόν τοπικό Τύπο, χωρίς νά ἔχει διαλευκανθεῖ ἡ ὑπόθεση. Ὁ Καμαρινός μέ μεγάλη εὐκολία φορτώνει τό θάνατο τοῦ Πέρδικα στόν Μπελά καί μέσα ἀπ' αὐτό προσπαθεῖ νά ἀποδυναμώσει συνολικά τήν κατάθεση καί τό βιβλίο του.

Καί οἱ δύο συμμετεῖχαν στίς περισσότερες σημαντικές μάχες, ὁ Καμαρινός, ἤδη κομματικό στέλεχος στή Μεσοσηνία, σέ ἐπιτελικότερο ἐπίπεδο ὡς διοικητής τοῦ ἴσως πῶς ἀξιόμαχου τάγματος, ἐνῶ ὁ Μπελάς, νεαρός ἐπολίτης, ξεκίνησε ἀπό ὁμαδάρχης καί ἔφθασε διοικητής ἐνός ἐπίσης ἀξιόμαχου λόχου. Ἡ ἐποπτεία τους λοιπόν εἶναι διαφορετική, ἀλλά τό βιβλίο τοῦ Μπελά εἶναι περισσότερο ἀνοιχτό στήν πραγματικότητα, ἔχει ἐμφανεῖς ρωγμές, ἀπ' ὅπου διαφαίνονται οἱ προσωπικές ἀναστολές καί ἀντιφάσεις ἐνός νεαροῦ πού ἐντάχθηκε στήν Ἀριστερά διά τῆς στρατιωτικῆς ὁδοῦ, ἐνῶ δίνονται ἀπειρες καί χρησιμότερες πληροφορίες γιά τά καθημερινά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀντάρτες καί οἱ μονάδες. Ἀντίθετα, ἡ ἐπαναστατική αἰσιοδοξία τοῦ Καμαρινοῦ δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀσχοληθεῖ μέ «λεπτομέρειες», δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιά ἀνθρώπινες στιγμές, ἀνάγκες καί ἀδυναμίες, καί γιά παράδειγμα, στό βιβλίο του δέν ἀφιερώνει παρά μερικές ἀράδες στό δεκατρία χρόνια πού πέρασε κρυβόμενος στήν Καλαμάτα. Ἀντίθετα μέ τόν Μπελά, ὁ Καμαρινός ἀγωνίζεται νά πείσει πῶς μέχρι τό τέλος ὁ Δημοκρατικός Στρατός εἶχε τή λαϊκή συμπάθεια, χωρίς νά ἐξηγεῖ γιατί, μετά τήν ἀποχώρηση τῆς 9ης Μεραρχίας καί ὅλων τῶν ἄλλων ἀξιόμαχων κυβερνητικῶν τμημάτων ἀπό τή Πελοπόννησο, στίς ἀρχές Ἀπριλίου τοῦ 1949, οἱ 600 ἐναπομείναντες ἀντάρτες, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τό μεγαλύτερο μέρος τῶν στελεχῶν, ἐξοντώθηκαν, πρῖν μάλιστα καί ἀπό τήν ἦττα στό Γράμμο. Μά καί οἱ δύο δέν ἀσχολοῦνται μέ ἕνα σημαντικότατο γεγονός, πού ἀφορᾷ τήν βάση ἀναφορᾶς τοῦ δευτέρου ἀντάρτικου στήν Πελοπόννησο: σέ ποσοστό πού πλησιάζει τό ἐνενηντα τοῖς ἑκατό, τό στελεχικό δυναμικό προέρχεται κατά σειρά ἀπό τούς νομούς Λακωνίας, Μεσοσηνίας καί Ἀρκαδίας (παρ' ὅτι τά διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι φτωχά, καί ἀνάλογο φαίνεται νά συμβαίνει καί σέ ἐπίπεδο ἀπλῶν μαχητῶν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τούς ἐθελοντικά ἐνταχθέντες). Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ προερχόμενοι ἀπό τούς ὑπόλοιπους τέσσερις νομούς τῆς Πελοποννήσου, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ πολυπληθής Ἀχαΐα. Περί αὐτοῦ δέν γίνεται καμιά νύξη, δέν δίνεται οὔτε μία πληροφορία ἢ ἐξήγηση, ἀφήνοντάς το νά αἰωρεῖται καί δείχνοντας πῶς ἡ συζήτηση γιά τόν Ἐμφύλιο στήν Πελοπόννησο μᾶλλον δέν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη.

ΜΑΡΚΟΣ ΜΕΣΚΟΣ

Ψιλόδροχο

Νεφέλη, Αθήνα 2000

Η ΟΔΥΝΗΡΗ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΤΟΥ

Νιώθω πώς πρέπει να προσπεράσω μιά δέσμευση προσωπικής φύσης, προκειμένου να εκθέσω την κριτική άποψή μου επί του τελευταίου ποιητικού διβλίου του Μάρκου Μέσκου. Νά προσπεράσω, όχι όμως και να αποσιωπήσω, αφού καμιά φασματική «άντικειμενικότητα» δέν διεκδικεί τό λόγο του λόγου μου. Κατά τή γνώμη μου, κανένα μή ύποκειμενικό, μή παραβατικό, μή «λανθασμένο» κείμενο κριτικής δέν μᾶς πρόσφερε ποτέ οτιδήποτε ἄξιο λόγου. Ἡ κριτική τῆς ποίησης εἶναι ἕνα ἀπέραντο ὄροπέδιο μέ μοναχικά δέντρα πού ἐπιβιώνουν καταβροχθίζοντας τήν ἄγρια πολιική μοναξιά τους. Οἱ εὐκρατοί κάμποι ἄργά ἢ γρήγορα γεμίζουν τήν ἀγορά μέ μεταλλαγμένους καρπούς, πολλούς, χρήσιμους γιά τά ἀπαθή στομάχια τῶν ἐπαγγελματιῶν καί προπάντων ἐμπορεύσιμους. Ποιός ξέρεi τί νιώθει ἕνα παιδί ὅταν ἀπλώνει τό χέρι καί κόβει ἀπό τήν ἀπόμερη γκορτσά ἕναν κακοσουλούπωτο καρπό πού μοιάζει μέ ἄχλαδι, ἀλλά εἶναι ξυνός καί σπιφός, ὅσο πού νά γίνει ὁ κόσμος μιά περίπτωση ἄμεσης ἀνάγκης; Ποιός ξέρεi τί σημαίνει θάνατος, ἂν δέν εἶδε τό γεράκι νά ταπεινῶναι ὅσο γαλάζιο τολμά ὁ οὐρανός, μόνο του.

Ἡ κατάδική μου γνωριμιά μέ τήν ποίηση τοῦ Μάρκου Μέσκου ὑπῆρξε πρῶτα ὑπόθεση τῶν αἰχμηρῶν δοντιῶν πού ἀποτελοῦν τό «Ψιλόδροχο». Ξεκινοῦσα ἕνα ταξίδι στό θάνατο τοῦ θανάτου ἀπό τό ὅποιο δέν ξέρω ἂν ἐπέστρεψα ποτέ καί τό ὅποιο δέν ὑποχρεοῦται σέ καμιά περίπτωση νά μέ ἐπιστρέφει ἐκεῖ πού μέ βρῆκε. Πῆρα μαζί μου τά μικρά αὐτά ποιήματα γιά ὦρα ἀνάγκης καί ἐξ ἀνάγκης. Αὐτό, ἀπό μόνο του.

Ἡ μεταπολεμική ποίηση, ἐγκλωβισμένη στό παράλογο δίχτυ τῶν γενεῶν πού ἐπλεξε ἡ κριτική, δέ στάθηκε ἀπλόχερη μέ τούς δημιουργούς της. Σχεδόν ὅλοι ὅσοι δημοσίευσαν ποιήματα –σημαντικοί καί ἀσήμαντοι– κατάφεραν νά χωρέσουν, μέ βάση τά στοιχεῖα ταυτότητάς τους, σέ μιά γραμματολογική φυλακή, ἀνίκανη νά μᾶς πῆι πρῶτα καί κύρια τί ἀξίζει καί τί δέν ἀξίζει. Ἀλλά ἡ ἡμερομηνία γέννησης κάποιου δέν εἶναι ἀξία, ὅσο ταραγμένοι καί ἂν εἶναι οἱ καιροί του. Τό πραγματικό τοπίο δέν ἀνιχνεύεται, πρὸς τέρψη ἀσημαντοτήτων πού ἔφτασαν σημαντικότερες θέσεις γραμματολογίας. Ἀλλά μιλάω γιά ποίηση. Φαντάζομαι τό μεταπόλεμο σάν ἕνα βαρυτικό σύστημα τοῦ ὁποίου τά σώματα πλησιάζουν στό κέντρο, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ περιφέρεια τῆς τροχιάς τους. Τό κέντρο βρίσκεται πρὸς τά ἐκεῖ πού

τείνουν οἱ φυγόκεντρος δυνάμεις. Δέν ἀπαιτῶ ἀπό κανέναν νά καταλάβει τί ἐννοῶ στά πλαίσια τῆς νευτώνιας μηχανικῆς. Ἀπαιτῶ μιά μή νευτώνια κριτική. Τό κέντρο τοῦ βαρυτικοῦ συστήματος τῆς μεταπολεμικῆς ποίησης εἶναι ὁ ποιητής-πατέρας, ὁ κατ' οὐσίαν ποιητής, ὁ φιλοσοφικότερος τῆς ἱστορίας, μεταφυσικός ἢ ἀπλά ὁ ἀνένταχτος κοινωνικά στοχαστής. Ὅμως δέν πρόκειται γιά πατροκτονία, ἀλλά γιά διατήρηση τῆς πατρικῆς μνήμης. Ἐξ οὗ καί τό παράδοξο τοῦ προβολικοῦ κέντρου. Οἱ ποιητές τοῦ μεταπολέμου ἀναπτύσσουν ποιητικές πρακτικές σολωμικές, καθαφικές καί καρυωτακικές. Ὁ μεταπόλεμος ἀποτελεῖ ἕνα τεράστιο ἐργαστήριο ποίησης. Ἐδῶ γίνεται ἡ κατεργασία τῶν σημαντικότερων ποιητικῶν στάσεων πού γνώρισε ἡ ἑλληνική γλώσσα. Μόνο στή βάση αὐτῶν τῶν στάσεων μποροῦν νά ἐκτιμηθοῦν. Καρυωτακικές πρακτικές ἀναπτύσσουν οἱ Δάλλας, Κατσαρός, Μαρκίδης, Λεοντάρης, Πατίλης. Καθαφικές πρακτικές ἀναπτύσσουν οἱ Χριστιανόπουλος, Ἀναγνωστάκης, Ἀσλάνογλου, Μαρκόπουλος, Χρονᾶς. Σολωμικές πρακτικές ἀναπτύσσουν οἱ Σαχτούρης, Καροῦζος, Μέσκος, Δημουλά, Μαστοράκη, γιά νά περιοριστῶ στίς πῖο σημαντικές περιπτώσεις. Καθεμιά ἀπό αὐτές τίς πρακτικές ἔχει τή δική της ἱστορία καί κάθε ποιητής τή δική του ὑπαρκτική ἀγωνία. Ἀνάγκη μεγάλη εἶναι νά ξεφύγει ἡ ἑλληνική κριτική ἀπό τραγικές ιδέες ὅπως αὐτή τῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους, ἐκ δεξιῶν καί ἐξ ἀριστερῶν. Οἱ Ἕλληνες δέν κινδυνεύουν ἀπό τήν ἀσυνέχεια, ἡ ὁποία στό τέλος-τέλος τοῦς παρεῖχε μιά ζωή χιλιάδων χρόνων, ἀλλά ἀπό τήν ἐπίπλαστη συνέχεια πού τοῦς ἐγκλωβίζει σέ μιά σχηματική πατρίδα. Ἀλλά μιλοῦσα γιά ποίηση.

Ἡ πρακτική τοῦ Μάρκου Μέσκου εἶναι καθαρά σολωμική. Ἀρθρώνεται γύρω σέ τρεῖς ἐπαρκῶς θεμελιωμένες ἀπό τό Σολωμό προτάσεις ποιητικῆς δημιουργίας. Κάθε ποίημα εἶναι ἀπόσπασμα ποιήματος. Κάθε ποίημα συμπεριφέρεται ρητορικά γύρω σέ μιά πυρηνική μεταφορά πού ἀποτελεῖ καί τό στόχο τοῦ ποιήματος. Κάθε ποίημα εἶναι μιά «ἐποχή», μιά προσπάθεια ἐπιστροφῆς στήν πηγὴ τοῦ συναισθήματος ἢ τῆς ιδέας πρὸς τήν ὁποία ἀποβλέπει. Ὁ Μάρκος Μέσκος στάθηκε συνεπής σέ αὐτή τήν πρακτική. Τά ποιήματά του εἶναι πάντα ἀποσπάσματα ποιημάτων. Παρ' ὅλη τή βαθιὰ θρησκευτικότητά του, δέν ἐλπίζει στήν παρουσία τοῦ Θεοῦ, ὅπως ὁ Νίκος Καρούζος, τελευταῖος ὑπερασπιστής τῆς ὀλότητος. Ὁ Μάρκος Μέσκος διάγει τόν ποιητικό βίο του σέ ἕναν κόσμο ἀπουσιῶν.

«Σέ ποιόν θάνατο πήγες; Περνοῦσε ἀεράκι ἀπό ἐκεῖ»

[Ψιλόδροχο, II]

Ἐδῶ ὁ στίχος δέν μπορεῖ νά σταθεῖ, χωρίς τό μαγικό συμπλήρωμά του. Ἡ τοποθεσία τοῦ ποιητῆ εἶναι ἐμφανῶς κενωμένη ἀπό τό νόημα τοῦ θανάτου.

Ζεῖ σέ ἕναν κόσμο ἀπό τόν ὅποιο ὁ θάνατος ἀπουσιάζει, μέσα στήν ἴδια τή σκληρότητα τῆς παρουσίας του. Εἶναι τόσο ἀδιάφορα ἐδῶ, ὥστε λείπει.

Τά ποιήματα τοῦ Μάρκου Μέσκου ἐμφανίζονται ἀκατέργαστα ἢ τουλάχιστον ἑτερόκλητα ὡς πρός τή δομή τους. Στόχος τους προφανῶς εἶναι τὸ λεγόμενο, μέ μιὰ ρητορική ἀγριότητα σχεδόν γοητευτική. Οἱ προτάσεις ἀσθμαίνουν πρός τήν ἐκθεση κάτινος πού οὕτως ἢ ἄλλως δέν ἐκτίθεται. Στό τέλος μένουν ἐκεῖ, στό χαρτί σάν προσπάθεια ἀναίρεσης τῆς γλώσσας. Γιά τὸ Μάρκο Μέσκο ἡ γλώσσα δέν εἶναι ποτέ ἐπαρκές μέσο ἐκθεσης ἰδεῶν ἢ συναισθημάτων. Σολωμική ὀφειλή καί αὐτό.

*Νοέμβρης μήνας εἶναι ὁ Θάνατος
ὅταν ἡ μέρα εἶναι νύχτα καί ἡ νύχτα νύχτα βαθιά.*

*Ἔτσι θαρρῶ καί ἡ σκοτεινὴ ὁδὸς
σηγλίνοντας στό μαῦρο ὀρίζοντα καί στά γυμνά κλαριά
ἀράχνες καί σκιές καί κόρακες πού κρᾶζουνε λυπητερά
στήν ὁμίχλη τοῦ ἀκατάλυτου Ἄδη.*

[Ψιλόδροχο, LIII]

Ἡ εἰκονοποιία τοῦ παραπάνω ποιήματος μένει μιὰ σημεῖωση γιά τὸ ποίημα πού θά τὴν ἀξιοποιῶσε ὀλοκληρωτικά, ἀλλά κάτι τέτοιο δέν εἶναι μέσα στίς προθέσεις τοῦ ποιητῆ.

Ὁ Μάρκος Μέσκος γράφει ποιήματα γιά νά ἀνακοινώσει τίς ἀπόψεις τους, τίς στάσεις του, τὰ συναισθηματά του. Κάθε στίχος του εἶναι γνωστικά φορτισμένος καί καλεῖ τόν ἀναγνώστη σέ μίαν αὔξη-ση τοῦ πληροφοριακοῦ ἀποθέματός του γιά τόν κόσμο. Σέ τέτοιο βαθμὸ γίνεται προφανῆς αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη, ὥστε ἡ δραστηριότητα πάνω στή γλώσσα περνᾶ ἀπαρατήρητη. Ἐννοῶ πὼς ὁ Μέσκος εἶναι ποιητῆς τοῦ λεγόμενου καί ὄχι τοῦ λεκτοῦ.

*Νέκρωσαν τὰ σπλάχνα μου, ἔλα μαῦρε γύπα
σκότωσε τὸ θάνατό μου.*

[Ψιλόδροχο, LXXX]

Αὐτὸ πού λέγεται παραπάνω εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τίς δυνατότητες συμπλοκῆς τῶν λέξεων καί ἀπὸ τὰ διακειμενικά συμφραζόμενα. Αὐτὸ πού λέγεται παραπάνω εἶναι ἕνα σχόλιο στήν περίπτωση τοῦ Προμηθεᾶ πού θά μπορούσε νά γίνει μέ μερικούς ἄλλους τρόπους.

Τὸ «Ψιλόδροχο», εἶναι ἡ πιὸ ἄδολη στιγμή τῆς φωνῆς τοῦ Μέσκου· μέχρι καί τὸ τελευταῖο ἄρθρο. Ἐπιστρέφω ἀμέσως στήν προσωπική μου σχέση μέ τὴν ποίησή του: μιὰ παράξενη ὀδυνηρὴ εὐδαιμονία πού κάνει τὴν ποίηση ποίηση.

Γιῶργος Μπλάνας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ

Noam YORK

Στοχαστής, Ἀθήνα 2000, σ. 74

*Ὡ πολεμόκραντη Ἀμερική!
Ὁ θάνατος κάθε στρατιωτῆ σου
Προσθέτει ἕνα χιλιόμετρο στήν ἄβυσσὸ σου*

N. Σπάνιας

Ἐπάρχουν πόλεις –μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, ἀδιάφορο– πού εὐτύχησαν ν' ἀποκτήσουν οἰκόσημο καί σκέπη τούς ποιητές. Ἡ Πράγα προστατεύεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Κάφκα, ἡ Ἀλεξάνδρεια φρουρεῖται ἀπὸ τὸ φάρο (πάθη) τοῦ Καβάφη, τὸ Δουβλίνο σκέπεται ἀπὸ τὸ ἀγρυπνο βλέμμα τοῦ Τζόυς. Ἡ χαώδης Ν. Ὑόρκη –«ἡ μεγαλύτερη συλλογὴ χωριῶν τοῦ κόσμου»– παραμένει ἀνεξέλεγκτη καί ἀπροστάτευτη, ἀφοῦ καί τὰ πιὸ παράφορα παιδιὰ της πού τὴν ἀγάπησαν θανάσιμα, τὰ πνίγει καί ἀκούγεται τὸ «Οὐρλιαχτό» τους. Τώρα, διὰ χειρὸς Πορφύρη, χρίεται προσωρινὸς προστάτης της ἡ ἐμβληματικὴ μορφή τοῦ ἀναρχοδιανοητῆ Νοάμ Τσόμσκι, πού μέ τὸ ὀξυδερκὲς καί ἀέτιό του βλέμμα, ἐποπτεύει ἀπὸ τίς βίγλες τῶν οὐρανοξυστῶν της («τὰ κάστρα τοῦ καπιταλισμοῦ» κατὰ Βέμπερ) τὰ ἀνομήματά της. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς (Noam YORK) συμφύρει τὸ μικρὸ του ὄνομα μέ τὸ μεγάλο τῆς μεγαλοπόλης εἰς σάρκα μίαν, διασώζοντας ὡς ἄλλος Νῶε, ψήγματα ἀπὸ τὴν ἀξιοπρέπιά της, μέ τὴ θαρραλέα στάση του στόν πρόσφατο «ἀνθρωπιστικὸ» βομβαρδισμό τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἢδὴ ὁ πίνακας πού φιλοτεχνεῖ τὸ ἐξώφυλλο τῆς συλλογῆς προοικονομεῖ εἰσόδια κόλασης (dollars, Ford, διαβόλου σιδερικά, ἄφθονα σιδερικά –ὁ καθεὶς καί τὸ ὄπλο του– νεκροκεφαλές, κ.ἄ.), ἐνῶ στὰ ἐνδότερα ἡ φορτισμένη ἀφιέρωση «Χωρὶς χορηγό» –ποιὸς ἐπενδύει στήν ποίηση;– συγκινεῖ, ἀφοῦ ξέρουμε ὅτι οἱ ποιητὲς βγάζουν ἰδίους ἀναλώμασιν –οἱ διτρίνες τῶν ὑπογραφῶν δέν μᾶς λένε καί πολλὰ– τὰ πονήματά τους.

Ἐπάρχουν ὡς γνωστὸν τόσες πραγματικότητες, ὅσες μπορεῖς νά φανταστεῖς. Φυσικά καί Ἀμερικῆς. Κοντὰ σ' ἐκείνη τοῦ Κάφκα, τοῦ Λόρκα (ποιητῆς στή Ν. Ὑόρκη), τοῦ Γκίνσμπουργκ, Φερλιγκέτι, ἀλλὰ καί τοῦ Καρυωτάκη (Στὸ ἀγαλμα τῆς Ἐλευθερίας), τοῦ Σπάνια, τοῦ Πούλιου, τοῦ Σιώτη, τοῦ Ὑφαντῆ, τοῦ Χουλιάρρα, χαράσσεται εὐδιάκριτη στόν ποιητικὸ ἄτλαντα καί ἡ νεόκοπη τοῦ Πορφύρη πού ἀξίζει τὴν ἀναγνωστικὴ μας περιήγηση καί ἀνίχνευση. Ἀνοίγει μάλιστα μέ ὁμοτίτλο ποίημα. Μπρεχτικά μπητνικός, μπητνικά μαγιακοφοσικός, πυροβολεῖ μέ λέξεις, φτύνει τὴν ὀργή καί τὸ σαρκασμὸ του κατὰ πρόσωπον τῆς μητροπόλης, «τοῦ Νέου κόσμου καί τῶν παλιῶν

μεθόδων», μέ τίς στέγες τῆς «ἀφύσικα ψηλές/γι' αὐτό πολλοί οἱ ἄστεγοι», σπληντεῖ τόν θανάσιμο κυνισμό τῆς, ἀποκαθηλώνει τήν ἀστερόεσσα, πού παραπέμπει συμβολικά σέ «ἐπωμίδες συνταγματαρχῶν», δακτυλοδεικτεῖ τήν τρύπα ὄζοντος, «πάντα ἓνα ἀστέρι θά λείπει ἀπό τῆ σημαία σου/αὐτό τῆς Βηθλεέμ», ἐνῶ δέν κρύβει τό θαυμασμό του γιά τήν ἀνένδοτη στάση τῶν Ἰνδιάνων, «τῶν Ἀγγέλων σου/με πολύχρωμα φτερά» γιατί «δέν τά ἀντάλλαξαν μέ χαίτη δολαρίων». Ἄς θυμηθοῦμε παρεμπιπτόντως τήν ἀπορία τοῦ φύλαρχοῦ τους ὅταν ἡ πρεσβεία τῶν νεόπλουτων πῆγε νά ἐξαγοράσει τή γῆ τους: –Καλά πῶς μπορεῖτε νά ἐξαγοράσετε τή δροσιά, τόν ἀέρα; Ὁλόκληρη ἡ ἀ' ἐνότητα ὑπό τόν εὐρηματικό τίτλο «Ἰησοῦς τοῦ ναζί» εἶναι γραμμένη κάτω ἀπό τή φόρτιση τοῦ πολέμου τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀυλακώνεται ἀπό τίς οὐλές τῆς πρόσφατης ἱστορίας, μέ παραπομπές στά βιβλικά ἀρχέτυπα. Στό στόχαστρό του ὄχι μόνο οἱ ἐνορχηστρωτές τῆς Νέας Τάξης καί τοῦ συνακόλουθου δόγματος «Ναζί κανεῖς/ἤ νά μή ζεῖ;», οἱ ἠθικοί αὐτουργοί, οἱ «δόλοιοι δολαριονοήμονες», ἀλλά γιατί ὄχι καί ἐκεῖνη ἡ ἐφησυχάζουσα πλειοψηφία, πού συνεργεῖ μέ τήν ἐκκωφαντική τῆς ἀδράνεια.

Στήν ἀρχή

γκρέμισαν μόνο ἓνα τεῖχος

Εἶπαμε: ξέροντι τί κάνουν...

Τότε ὄλοι ἔπαιρναν ἓνα κομμάτι ἀπ' τό τεῖχος τοῦ Βερολίνου.

Τώρα ζητοῦν

ἓνα κομμάτι ἀπ' τό Stelth.

Στό τέλος ὁ λαός λαφυραγωγεῖ.

Ὁ μαστροπός λαός κατά Καρυωτάκη.

Ὁ Δημ. Πορφύρης (γεν. 1966) ἔχει σπουδάσει παιδαγωγικά καί θεολογία... Ἐχει διαμορφώσει συγκεκριμένη στάση ζωῆς, ταυτίζοντας ποιητική καί πολιτική ἠθική. Υἱοθετώντας φύσει καί θέσει τό ἀξίωμα «Τά παιδιά πρῶτα» πού τηρεῖται (θεωρητικῶς, δυστυχῶς) στά ναύαγια, τό προτάσσει καί στόν πόλεμο. Γνώστης τῆς γραφῆς καί τῶν Γραφῶν, γράφει γιά παῖδες ἐν καμίνω, σέ καιρούς ἄκρας ιδιωτείας καί ἐσωστρέφειας εὐαγγελίζεται μιάν ἀνοιχτή κοινωνία, ὄχι «κυνωνία ἐγωπροβάτων», ἀλλά ἀλληλεγγύης (σύμφυτη δηλ. μέ τήν πεμπουσία τοῦ ὀνόματός τῆς, κοινός-κοινωνία) μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο καί ὄχι μεταλλαγμένων πού βγαίνουν μόνο ἀπό παράθυρα Η/Υ. Ὁ λόγος του παραβολικός, ἐνεργοποιεῖ ὑποδηλώσεις καί συμπαραδηλώσεις. Ποιήματα-κοκτέηλ θυμοῦ, μέ συσσωρευμένη ὀργή καί τρυφερότητα μαζί, μέ καταλυτικό καί ἐκκωφαντικό σαρκασμό πού ἐκσφενδονίζει κατά παντός ἐνόχου. Ποιήματα σάν αὐτά:

Παιδιά πεινασμένα

κρατᾶνε τή χειροβομβίδα

Σά νά 'ναι τ' ἀβγό τους.

Πιό εὐκόλα θά ζήσουν ἀκρωτηριασμένα.

Σίγουρα σέ καιρούς ἐκπτώτους. Σαφῆς στήν Ποιητική του:

Σάν τόν Καυσοκαλύβη

καί ὁ ποιητής

νά διαλύει διαρκῶς

τήν χάρτινη προχειροκαλύβα του

τήν στατική αὐτάρκεια

τῆς κερδισμένης θέσης.

Δέν τόν ἐνοίαξε ποτέ μιά θέση ἀλλά μιά στάση ζωῆς.

Κόντρα λοιπόν στό ρεῦμα τῶν καιρῶν, τῆς ἐσωστρέφειας καί ἀπόσυρσης, ὁ Δημήτρης Πορφύρης ἐπιμένει νά ἐπαναπροσδιορίσει τή θέση τοῦ ποιητή, καί ἄς ξέρει σίγουρα ὅτι «κανένας στίχος δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα». Εἶναι ὅμως τό δάχτυλο πού δείχνει ἐπίμονα τούς ἐνόχους. Καί αὐτό δέν εἶναι λίγο σέ καιρούς σύγχυσης, καιρούς δολοφόνων, πού διανοοῦμενοι καί πρῶν ἀντιεξουσιαστές ἐβλεπαν τά βομβαρδιστικά «ὡς ἀγγέλους πού κατέβαιναν ἀπό τόν οὐρανόν» (ὁποῖα λυρικότης!). Ἡ ποίηση ὡς γνωστόν εἶναι καί ἀνάπτυξις στίλβοντος ποδηλάτου (Ἐμπειρικός), καί ἀνάπτυξη ἐνός ἐπιφωνήματος (Βαλερύ), ἀλλά καί ἀνάπτυξη μιᾶς μπροσουράς, ὅπως τήν ἤθελαν οἱ ἀκτιβιστές στόν ἐπαναστατικό τους πυρετό. Γράφεται καί μέ λέξεις καί μέ ιδέες, καί κυρίως μέ πράξεις (βλ. τήν πρόσφατη ραψωδία τῶν ψαράδων τῆς Πάρου). Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἀντίσταση στήν κατῆσχυση τοῦ κακοῦ καί πάντα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι μένει ποιητική στόν ἑαυτό τῆς. Ὁ Πορφύρης λογοδοτεῖ στήν ποίηση καί τήν πολιτική (μέ τήν εὐρύτερη δυνατή ἐννοια) χωρίς νά προδίδει καμιᾶ. Καί ἄς κρέμεται στιγμές τό ἐγγεῖρημά του ἐπί ξυροῦ ἀκμῆς.

Μέ τή δεύτερη συλλογή του ὁ Δ. Πορφύρης ἐκπληρώνει καί ἀνανεώνει τίς ὑποσχέσεις πού εἶχε δώσει μέ τήν πρώτη του «Τά ἀπόκρυφα ποιήματα» (Στοχαστής, 1997). Μαζί μέ τόν Κ. Πατσή καί τήν ἐξοχική ἐρωτική του ὄντολογία (ἐκδ. Μανδραγόρας) εἶναι ἀπό τίς πιό ἀξιοπρόσεκτες νέες φωνές.

Γιάννης Κουβαράς

Περ. Τά Ιστορικά
τόμ. 17, τεύχος 32, Ίούνιος 2000
έκδ. Μέλισσα, Άθήνα

Μετρώντας ήδη τριάντα δύο τεύχη, τό περιοδικό *Τά Ιστορικά* ανανέωσε τό εξαμηνιαίο ραντεβού του μέ τούς αναγνώστες τηρώντας τίς γνωστές του έπιστημονικές προδιαγραφές: ποικιλία θεμάτων, αυστηρή τεκμηρίωση, θεωρητική πλαισίωση του έμπειρικού ύλικού τής έρευνας, βιβλιογραφική έπάρκεια και έπιστημονική συνέπεια σέ μιά λογική ένημέρωση για μείζονες και έλάσσονες περιοχές τής ιστορικής γνώσης. Τά χαρακτηριστικά αυτά, πού δέν είναι καθόλου αυτονόητα στήν παραγωγή του σύγχρονου λόγου, εξασφαλίζουν μιά ποιότητα πού άποτυπώνεται στή γραφή και χαράζει τίς κατευθύνσεις στίς συνεργασίες πού δημοσιεύονται.

Τό παρόν τεύχος εγκαινιάζεται μέ ένα «άντιρρητικό» κείμενο του Φ. Ήλιού για τή «διόρθωση» των κειμένων από τούς αρμόδιους διορθωτές-έπιμελητές και εκδότες. Ο συγγραφέας άναίτιζεί τούς κινδύνους πού κρύβει ή παρέμβαση των τελευταίων όχι μόνο στό επίπεδο τής τεχνικής των φιλολογικο-ιστορικών ή κριτικών εκδόσεων αλλά και στό επίπεδο τής ιδεολογίας. Η άποσύνδεση του κειμένου από τίς ιστορικές έγγραφές του στήν ορθογραφία ή τήν άνορθογραφία, στή γραμματική, τό συντακτικό και τή στίξη δέν άκυρώνει μόνο τήν ιστορικότητα τής γλώσσας και των υποκειμένων τής γραφής αλλά, έπιπλέον, χειραγωγεί τόν αναγνώστη και τόν εθίζει σέ μιά αισθητική τής ανάγνωσης πού διακρίνεται για τήν μονολογική, συγκυριακή και ιδεολογικά ύποπτη δομή τής.

Ο Νίκος Καραλιδάκης, στό άρθρο του για τήν ποιητική τής πόλης άναλαμβάνει νά μās ξεναγήσει στήν Κέρκυρα μέσα από στιγμιότυπα πού καλύπτουν μιά μακρά περίοδο των πρώιμων «μοντέρνων καιρών τής». Τό θεωρητικό έρώτημα τής μελέτης, ή σχέση τής παραγωγής νοήματος του δομημένου χώρου μέσα από τίς διαφορετικές κοινωνικές χρήσεις του, άπαντάται μέ τή συστηματική άναφορά στό έμπειρικό ύλικό, τό όποιο άναδεικνύει μιά πληθυντική εικόνα τής Κέρκυρας, όπου ή φανταστική και ή πραγματική πόλη συναρθρώνουν τό νόημα τής αστικής συνάφειας. Τό πορτρέτο τής πόλης συμπληρώνεται από τίς όψεις τής οικονομικής ιστορίας πού τίγονται στό άρθρο τής Έλλης Γιωτοπούλου-Σιαιλιάνου για τή «μισσητή φορολογία» τής δεκάτης, ενός φόρου πού έφαρμόστηκε στή διάρκεια τής βενετοκρατίας, παρ' όλες τίς προσπάθειες των Κερκυραίων νά εξασφαλίσουν τό προνόμιο τής άπαλλαγής.

«Στά έδάφη του Άλή Πασά» μās μεταφέρει τό άρθρο του Γιώργου Προγουλάκη πού μελετάει τήν

περίπτωση τής οικονομικής άνάπτυξης και διαχείρισης τής περιουσίας του Ι. Κωλέττη, ένοικιαστή των προσόδων τεσσάρων τσιφλικιών από τόν Μουχτάρ Πασά, γιό του Άλή. Έδώ, ή κερδοφορία του χρήματος άποκαλύπτει τή σταδιακή συγκρότηση μιάς κοινωνικής ιεραρχίας πού μετέρχεται διάφορους τρόπους (ένοικίαση προσόδων, δανεισμός) προκειμένου νά αύξησει όχι μόνο τό χρηματικό της κεφάλαιο αλλά και τό κοινωνικό της κύρος στή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, στή διάρκεια του 19ου αιώνα. Μιά άλλη όψη τής οικονομικής ιστορίας μās παρουσιάζει τό άρθρο του Κων. Β. Καρανάτη για τή μοναστηριακή περιουσία τής Μονής Ραγίου κατά τόν 19ο και 20ό αιώνα. Ο συγγραφέας μετά από έλεγχο των πηγών γύρω από τά στοιχεία κυριότητας και διαχείρισης τής Μονής έπισημαίνει τό γεγονός ότι ή υιοθέτηση των μηχανισμών τής κοσμικής έξουσίας δόηθησε τή μοναστηριακή αντίληψη νά βρει ένα εύελοτο μοντέλο για νά άποδίδει «τά του Θεού τω Θεώ».

Μέ τόν κόσμο του κεφαλαίου άσχολείται και τό έπόμενο άρθρο του περιοδικού. Οί έλληνες έπιχειρηματίες στή Ν. Ρωσία άποτελούν τό άντικείμενο του ενδιαφέροντος στήν έργασία τής Εύρυδικής Σιφναίου. Μελετώντας τό φαινόμενο τής άγαθοεργίας και του κοινωνικού εύεργειαιμού μέσα στήν παροιμία τής Όδησοού, ή συγγραφέας διαπιστώνει ότι οι στόχοι τής έπιχειρηματικής διασποράς κατάφεραν όχι μόνο νά έδραιώσουν τήν παρουσία του έλληνικού στοιχείου αλλά και νά άνατροφοδοτήσουν τή σχέση μέ τή γενέτειρα τόσο σέ οικονομικό όσο και σέ πολιτικό επίπεδο. Τέλος, μέ οδηγό τή σκέψη του Ε. Ντυρκέμ, ό Παντελής Κυπριανός παρακολουθεί μιά θεωρητική διαδρομή άνάμεσα στήν κοινωνιολογία και τήν ιστορία, όπου τίγονται έπιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά μέ τά όρια τής διαφοράς και τής όμοιότητας των δύο συμπληρωματικών γνωστικών άντικειμένων, κυρίως σέ ό,τι άφορā τό πρόβλημα τής χρονικής σχέσης παρελθόντος-παρόντος.

Η έπόμενη ένότητα του περιοδικού, τά «Σημειώματα» έγγράφονται στήν ιστορική συγχρονία μέ ένα ιδιότυπο τρόπο. Ο Φ. Ήλιού σχολιάζει τή συνέντευξη πού έδωσε ό κοσμήτορας τής Φιλοσοφικής Σχολής Άθηνών κ. Μικρογιαννάκης καταγγέλλοντας στήν εφημερίδα *Άπογευματική* (7 Μαΐου 2000), τήν άνθελληνική προπαγάνδα πού έπιχειρείται από τούς δήθεν άφελλητισμένους παραχαράκτες τής εθνικής μας ταυτότητας πού διδάσκουν στό Πανεπιστήμιο. Ο Φ. Ήλιού έπισημαίνει τίς ιδεολογικές διαστάσεις πού άποκτā ή εργαλειοποίηση τής ιστορίας για τήν έπίτευξη των στόχων μιάς έθνοπρεπούς ρητορείας και παρατηρεί πώς ή ένοχοποίηση τής έπιστημονικής έρευνας καταλήγει νά γίνει μιά σύγχρονη μορφή λογοκρισίας πού προσβάλλει τό έπάγγελμα του ιστορικού.

Στήν ένότητα μέ τόν τίτλο «Χρονικά», γίνεται

μνεία στην πρόσφατη απώλεια του κορυφαίου ιστορικού των Βυζαντινών Σπουδών Νίκου Οικονομίδη, ενώ παράλληλα ο Βασ. Παναγιωτόπουλος αναφέρεται στο «μικρό θαύμα» της Σύρου που μάς έντυπωσάσε όλους «άμέσως και εξακολουθητικά». Πρόκειται για το Βιομηχανικό Μουσείο της Έρμούπολης, ένα σύγχρονο μνημείο αφιερωμένο στον κόσμο της παραγωγικής εργασίας σε όλη του την ιστορική έκταση, τη διάρκεια και τις αποχρώσεις: από τη βιοτεχνία της επιβίωσης έως τη δυναμική βιομηχανία.

Στις Βιβλιοκρισίες του περιοδικού ο Δημ. Δημητρόπουλος παρουσιάζει το βιβλίο των Β. Πλαγιαννάκου - Μπεκιάρη, Α. Στεργελή για το αρχείο του Ι. Κωλέττη, γεγονός που του δίνει την αφορμή να θέξει το πρόβλημα της ελάττωσης των αρχειακών εκδόσεων στη σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή. Σε άμεση συνάφεια, ο Φ. Ήλιου αναφέρεται στο βιβλίο της Άννας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη για τη Μέλω Άξιώτη, δείχνοντας πως τα επιδέξια χέρια δύο ιστορικών ένας αρχειακός φάκελος μάς κομματι-

κής διαδρομής μπορεί να αναχθεί σε παραδειγματική περίπτωση των εσωτερικεύσεων που επέβαλαν οι ανάγκες της στρατευμένης διάνοησης του κομμουνιστικού χώρου. Τέλος, η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου εξετάζει το *Ημερολόγιο Φυλακής* του Παύλου Ζάννα για να σημειώσει ότι η αξία της μαρτυρίας του συνίσταται στην ανάδειξη ενός πολιτισμικού όριου που παραμένει ζητούμενο και στις μέρες μας: τη χρήση της παιδείας και τη διανομή των αγαθών της κουλτούρας ως συστατικό στοιχείο μιάς καταξιωμένης πολιτικής πράξης και συμπεριφοράς.

Τό περιοδικό ολοκληρώνει την ύλη του με τον κατάλογο των βιβλίων και των περιοδικών που έλαβαν τα *Ιστορικά*, επιμένοντας να μάς θυμίζει την ανάγκη ύπαρξης ενός μικρού αλλά φιλόξενου χώρου για να στεγαστεί μία άτυπη βιβλιογραφική βάση δεδομένων μακριά από το θόρυβο της αγοράς.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών

Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαρακτές, 16ος - 20ός αιώνας

Το τετράτομο έργο *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*

του Εκδοτικού Οίκου ΜΕΛΙΣΣΑ περιλαμβάνει βιογραφικά

5500 περίπου καλλιτεχνών, την καλλιτεχνική πορεία και ανάλυση του έργου τους, καθώς και βιβλιογραφικές παραπομπές για τον κάθε καλλιτέχνη. Το όλο έργο εμπλουτίζεται με έγχρωμη εικογράφηση.

Παρουσιάζονται ζωγράφοι, γλύπτες, χαρακτές, κεραμίστες, σκιτσογράφοι, καλλιτέχνες του θεάτρου σκιών, των happenings, των performances, της video art, της computer art κ.ά.

Συνεργάστηκαν 80 ιστορικοί της τέχνης, ακαδημαϊκοί, καθηγητές πανεπιστημίου, επιμελητές και τεχνοκριτικοί.

Τόμος 1: Α-Η

Τόμος 2: Θ-Λ

Τόμος 3: Μ-Πασ

Τόμος 4: Πατ-Ω

Οκτώβριος 2000